

časopis za odgoj i obrazovanje

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

novi **muallim**

jesen 2022 • god. XXIII • br. 91
cijena 6 KM, za inozemstvo 6 €

ENES KARIĆ
ULEMA JEVREJSKOG
NARODA

VAHID FAZLOVIĆ
ISLAMSKO OBRAZOVANJE
U SVJETOVNOM ŠKOLSKOM
SISTEMU S POSEBNIM
OSVRTOM NA DOPRINOSE
NAUCI AKAIDA (1900-1950)

INTERVJU S NESIB-
-EFENDIJOM HADŽIĆEM
IMAMI SU
KREATORI POZITIVNIH
PROCESA U NAŠIM
SREDINAMA

ALMIR FATIĆ
SURA EL-E'ALĀ:
SVEVIŠNJI

NOVI MUALLIM

Časopis za odgoj i obrazovanje
jesen 2022 • god XXIII • br. 91

Izdavač

Udruženje ilmijje
Islamske zajednice u BiH

Za Izdavača
Nesib Hadžić

Glavni urednik
Elvir Duranović

Redakcija

Ahmet Alibašić, Zehra Alispahić,
Senad Čeman, Ferid Dautović,
Mevludin Dizdarević, Sedad Dizdarević,
Hasan Džilo, Nedžad Grabus,
Dževad Hodžić, Mensur Husić,
Samedin Kadić, Armina Omerika,
Ermin Sinanović, Omer Spahić,
Rifet Šahinović, Senada Tahirović,
Meho Šljivo

Savjet časopisa

Dževdeta Ajanović, Enes Karić,
Hasan Makić, Hilmo Neimarlija,
Ševko Omerbašić, Muharem Omerdić,
Enes Pelidija, Fuad Sedić,
Seid Smajkić, Edina Vejo

Sekretar redakcije

Amir Zimić

Lektura

Adaleta Kadić

Prijevod rezimea

Subhi Wassim Tadei (arapski)
Amra Kaljanac (engleski)

UDK

Adisa Žero

Dizajn i prijelom

Mahir Sokolija

Fotografija na naslovnoj strani

Adisa Vatreš-Selimović

Štampa

A DIZAJN, SARAJEVO

Tiraž

1.000

Adresa: Zelenih beretki 17, 71000 Sarajevo,
Telefon: ++387 (33) 236-391;
Fax: ++387 (33) 236-002;
<http://ilmijja.ba/novi-muallim/>
E-ISSN 2566-3208
glavniurednik@ilmijja.ba

Uplate

U KM na žiro-račun: 1602005500015065
kod Vakufske banke DD Sarajevo uz
naznaku "za Novi MUALLIM".

Za sve uplate staviti naznaku:
"za Novi MUALLIM".

Časopis izlazi tromjesečno
rukopisi, fotosi i zapisi se ne vraćaju!

Stavovi u objavljenim tekstovima odražavaju
stavove njihovih autora, a ne nužno i stavove
Redakcije časopisa Novi Muallim.

Štampanje ovog broja Časopisa za odgoj i
obrazovanje *Novi Muallim* sufinansiralo je
i podržalo Ministarstvo za nauku, visoko
obrazovanje i mlade Kantona Sarajevo

ELVIR DURANOVIĆ: Uvodnik 2

PUTOKAZI

VAHID FAZLOVIĆ: Islamsko obrazovanje u svjetovnom školskom sistemu
s posebnim osvrtom na doprinose nauci akaida (1900-1950) 3

MUALLIMOV INTERVJU

ELVEDIN SUBAŠIĆ: Intervju s Nesib-efendijom Hadžićem, predsjednikom
Udruženja ilmijje Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini – Imami su
kreatori pozitivnih procesa u našim sredinama 10

TEMA BROJA

ENES KARIĆ: Ulema jevrejskog naroda ('ulamā'u banī isrā'īl – *عُلَمَاءُ بَنِي إِسْرَائِيلَ*) 15

ELVIR DURANOVIĆ: "Ilmijja" u vremenu 18

ADIS SULTANOVIĆ: Uloga i značaj Udruženja ilmijje u Bosni i Hercegovini
u periodu od 1950. do 1971. godine 27

MUALIM

MAKSUDA MURATOVIĆ: Promovisanje zdrave ishrane
na času odjeljske zajednice 33

ISLAMSKE TEME

ALMIR FATIĆ: Sura El-E'alā – Svevišnji 40

DINA SIJAMHODŽIĆ-NADAREVIĆ: Humanizacija odnosa među spolovima
u islamskoj perspektivi – Dostojanstvo žena i njihova prava 46

SAUDIN GOBELJIĆ: Teologija religija u interpretativnoj tradiciji muslimana 53

HAMZA LAVIĆ: Djela Ebu Hanife
u rukopisnim kolekcijama u Bosni i Hercegovini 64

ČLANCI

HIKMET KARČIĆ, AMINA BEČAR: Veze Bošnjaka s muslimanskim svijetom
u međuratnom periodu – Pregled bosanskohercegovačke štampe 71

MUAMER DŽANANOVIĆ: Odnos međunarodne zajednice
prema zločinima nad civilima za vrijeme
Agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1992-1995. 76

ESEJ

DAMIR BABAJIĆ: Fenomeni boli i patnje u izvorima islama 87

POEMA

DŽEMAL SAKIB LATIF-ZADE: Poema o bosanskom bijelom šehidu 93

PRIKAZI

HAMZA MEMIŠEVIĆ: Malobrojan, samosvojan, ali ponosan narod 97

Upute za autore 101

Uvodnik

U septembru 2022. godine svečano je obilježeno 110 godina od osnivanja Udruženja ilmijije, organizacije utemeljene 1912. godine s ciljem pojačanog djelovanja na vjerskom prosvjećivanju Bošnjaka i zaštiti staleških interesa uleme. Promatrajući rad Udruženja ilmijije u proteklih 110 godina, jasno se izdvajaju dvije konstante. Udruženje ilmijije formirano je u svrhu šireg islamskog misijskog djelovanja i taj princip, iako je protokom vremena promijenio težište, nije napušten. Ilmijijini časopisi: *Muallim*, *Misbah*, *Jeni Misbah*, *El-Hidaje*, ponovo *Muallim* i *Novi muallim*, te novine *Preporod* prvenstveno su služili za islamsku edukaciju i prosvjećivanje Bošnjaka, posvećujući sasvim mali prostor staleškim interesima Ilmijije. Uz to, iako je Udruženje ilmijije do 2008. godine bilo zasebna organizacija izvan organa zvanične Islamske zajednice u Bosni i Hercegovine, osim malih tenzija krajem 80-ih godina XX stoljeća koje su brzo i pozitivno riješene, Udruženje nikada nije predstavljalo opoziciju Islamskoj zajednici. Štaviše, dijeleći zajednički misijski cilj Udruženje ilmijije je kroz historiju snažno podržavalo Islamsku zajednicu djelujući na onim poljima kojima se Zajednica, uslijed različitih okolnosti, nije stizala adekvatno posvetiti.

Ovaj broj Novog muallima rubrikom *Putokazi* otvaramo tekstom "Islamsko obrazovanje u svjetovnom školskom sistemu s posebnim osvrtom na doprinose nauci akaida (1900-1950)" autora Vahida Fazlovića. Jedan od najvećih izazova s kojim se suočila Islamska zajednica u prvoj polovini XX stoljeća bio je reforma vjerskog obrazovanja koja je podrazumijevala reorganizaciju islamskog školskog sistema, podizanje kvaliteta kadrova kroz osnivanje novih pedagoških ustanova, uvođenje nastave na bosanskom jeziku i izradu adekvatnih udžbenika za sve nivoe islamskog školovanja. Autor u tekstu elaborira poziciju islamske vjeronauke u svjetovnim školama iz tog perioda, predstavlja glavne vjeronaučne udžbenike s posebnim osvrtom na one s prevladavajućim temama iz oblasti nauke akaida i ukazuje na ugledne nastavnike islamske vjeronauke koji su svojim radom doprinosili ispravnom razumijevanju akaida na našim prostorima.

Povodom obilježavanja 110 godina od osnivanja Udruženja ilmijije, u rubrici *Muallimov intervju* donosimo intervju s Nesib-ef. Hadžićem, predsjednikom Udruženja ilmijije Islamske zajednice Bosne i Hercegovine. Autor Elvedin Subašić s predsjednikom Ilmijije razgovarao je o misiji Udruženja, staleškim pitanjima te djelovanju imama i muallima u savremenim kompleksnim društveno-političkim prilikama.

U *Temi broja* donosimo tri teksta posvećena ulemi i ilmijiji. U prvom radu pod naslovom "Ulema jevrejskog naroda" (Ulemā'u Banī Isrā'īl علماء بني اسرائيل) autor Enes Karić tumači 197. ajet sure Eš-Šu'ara u kojem se spominju vjerski znalci, ulema, jevrejskog naroda. Na osnovu sačuvane građe i objavljenih izvora, Elvir Duranović u tekstu "Ilmijija u vremenu" ukazuje na društveno-političke okolnosti koje su dovele do osnivanja prvog, a potom i ostalih udruženja ilmijije u Bosni i Hercegovini do kraja XX stoljeća. Treći rad u ovoj rubrici, "Uloga i značaj Udruženja ilmijije u Bosni i Hercegovini u periodu od 1950. do 1970. godine" autora Adisa Sultanovića, osvjetljava poziciju Udruženja u vrijeme komunističkog režima. Iako je

djelovalo u vrlo nepovoljnim uslovima, Udruženje ilmijije je u ovom periodu postiglo značajne rezultate na planu misije i zaštite staleških interesa imama i muallima.

Rubrika *Muallim* sadrži tekst Maksida Muratović "Promoisanje zdrave ishrane na času odjeljene zajednice". Autorica u radu govori o značaju edukacije adolescenata o zdravoj ishrani neophodnoj za pravilan razvoj djece.

Tekstom "Sura El-E'alā: Svevišnji" autora Almira Fatića otvaramo rubriku *Islamske teme*. Fatić u tekstu donosi osnovne tefsirske podatke o tretiranoj suri naglašavajući njene glavne teme: tevhid, objava, ahiret i Muhammed. a.s. Dina Sijamhodžić-Nadarević u radu "Humanizacija odnosa među spolovima u islamskoj perspektivi: dostojanstvo žena i njihova prava" tretira pitanje dostojanstva žena u islamu i potrebu humanizacije spolova kroz uvažavanje njihove primordijalne jednakosti. U tekstu "Teologija religija u interpretativnoj tradiciji muslimana" Saudin Gobeljić prezentira doprinos muslimanskog mislećeg uma, koji se na fenomenološkoj ravni susreo s različitim religijskim i kulturnim tradicijama, teologiji religija kakvu danas poznajemo. Prisustvom Ebu Hanifinih djela u orijentalnoj rukopisnoj baštini u našoj zemlji bavi se rad "Djela Ebu Hanife u rukopisnim kolekcijama u Bosni i Hercegovini" autora Hamze Lavića. Velika zastupljenost Ebu Hanifinih djela u rukopisima svjedoči o tome da se njegovo djelo čitalo, tumačilo i prenosilo na mlade generacije od vremena širenja islama u Bosni i Hercegovini do danas.

Rad "Veze Bošnjaka s muslimanskim svijetom u međuratnom periodu: pregled bosanskohercegovačke štampe", čiji su autori Hikmet Karčić i Amina Bećar, objavljujemo u rubrici *Članci*. Tekstualnom analizom štampe iz međuratnog perioda autori ukazuju na kontakte koje su Bošnjaci imali s muslimanima u islamskom svijetu, a koje su, uz studijska putovanja, najčešće ostvarivali kroz posjete, putovanja i učešće na naučnim skupovima. Pitanje onemogućavanja prava Bošnjacima na samoodbranu kroz nametanje embarga na uvoz oružja tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu u fokusu je drugog teksta u ovoj rubrici, "Odnos međunarodne zajednice prema zločinima nad civilima za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1992-1995", autora Muamera Džananovića. Uz to, autor u radu argumentirano raspravlja o tome na koji način je u javnom diskursu zapadnih zemalja viđena agresija na Bosnu i Hercegovinu.

U rubrici *Esej* donosimo rad Damira Babajića "Fenomeni boli i patnje u izvorima islama". Autor u tekstu donosi sociološke, antropološke, filozofske i teološke definicije boli i patnje, a potom ukazuje na odnos izvora islama prema spomenutim fenomenima.

Ovaj broj *Novog muallima* zatvaramo "Poemom o bosanskom bijelom šehidu" autora Džemaludina Latića. Poema predstavlja narativ o hrabrim bosanskim imamima koji su dali svoje živote za domovinu, svoje džematlije, sugrađane i za svoju vjeru. Prvi put "Poema o bosanskom bijelom šehidu" predstavljena je u okviru obilježavanja 110 godina od osnivanja Udruženja ilmijije, a premijerno je objavljujemo u *Novom muallimu*.

Elvir Duranović

ISLAMSKO OBRAZOVANJE U SVJETOVNOM ŠKOLSKOM SISTEMU S POSEBNIM OSVRTOM NA DOPRINOSE NAUCI AKAIDA (1900-1950)

Vahid FAZLOVIĆ
fazlovic.ii@hotmail.com
Muftijstvo tuzlansko

SAŽETAK: Vjersko obrazovanje Bošnjaka se kontinuirano odvijalo i u svjetovnim školama kao i u islamskim odgojno-obrazovnim ustanovama tokom cijele prve polovine dvadesetog stoljeća. U ovom radu smo najprije ukazali na višestruke izazove s kojima su se muslimani u Bosni i Hercegovini suočavali na putu uspostavljanja savremenijeg islamskog educiranja u svjetovnom školskom sistemu onog vremena. Među pitanjima od najvišeg značaja za unapređenje izučavanja islamske vjeronauke kojima se Islamska zajednica u tom periodu bavila, dominirala su sljedeća: reorganizacija islamskog školstva, reforma nastavnih planova i programa, udžbenička literatura na bosanskom jeziku i kadrovi. S obzirom na to da je sistem obrazovanja iza kojeg je stajala država bio sigurniji i uređeniji od obrazovanja u vjerskim zavodima, najprogresivnije se razvijala ona vjerska udžbenička literatura koja je bila namijenjena za islamsku vjeronauku. Posebnu pažnju poklonili smo vjeronaučnim udžbenicima s prevladavajućim akaidskim sadržajima jer su neki od njih ponijeli epitet cjelovitih i, sve do danas, cijenjenih akaidskih djela. Uz to smo istakli veći broj uglednih predavača islamske vjeronauke, imajući na umu da su svi oni dali veoma zapažene priloge razvoju akaidске misli u prvoj polovini dvadesetog stoljeća.

Ključne riječi: islamska vjeronauka, udžbenici, akaid, kelam, profesori islamske vjeronauke

Uvod

Pored onog u islamskim odgojno-obrazovnim institucijama, vjersko obrazovanje je tokom cijele prve polovine dvadesetog stoljeća bilo zastupljeno i u svjetovnim školama. Među predavačima islamske vjeronauke u osnovnim i srednjim školama bili su i brojni naši eminentni alimi tog vremena, koji su istovremeno ostvarili vrijedne opuse u oblasti nauke kelama. S tim u vezi, zanimljivo je

saznanje da su u okvirima sekularnog sistema obrazovanja nastali prestižni vjeronaučni udžbenici s dominantnim akaidskim sadržajima. Prije nego što to pokažemo predstavljajući značajnija djela i istaknute predavače islamske vjeronauke, ukazat ćemo na višestruke izazove s kojima su se Bošnjaci suočavali na putu etabliranja savremenijeg vjerskog obrazovanja u svjetovnom školskom sistemu u prvoj polovini dvadesetog stoljeća.

Islamska vjeronauka u svjetovnim školama

Podsjetit ćemo da su austrougarske vlasti već 1880. godine donijele Uredbu o osnovnom školstvu, predviđajući na tom nivou postojanje tri tipa škola: opće narodne škole, privatne i konfesionalne škole. Opće narodne škole su nakon navršene šeste godine mogla pohađati djeca svih konfesija. U Uredbi se s posebnom pažnjom tretiralo pitanje vjeronauke.

Taj nastavni predmet je u sve četiri godine izučavan po dva časa, a na listi predmeta nalazio se na prvom mjestu. Vjerskim vlastima se prepušta puni nadzor nad vjeronaukom, a od škola se zahtijeva da osiguraju optimalne uvjete za njezino izvođenje. Sličan tretman ovog predmeta u školama ostao je do kraja okupacije.¹

Posebno je razmatrano stanje islamske vjeronauke u sredinama u kojima nisu postojali mektebi. Zaključcima Prve islamske prosvjetne ankete iz 1910. godine predviđeno je da se u tim mjestima uz osnovne škole osnuju jednogodišnji *ihitijati sunufi* (dodatni kursevi) namijenjeni samo za nastavu vjeronauke, s tim što će se ovaj predmet redovno izučavati i u četverogodišnjem školskom planu. Vakufsko-mearifski saborski odbor bi preuzeo brigu da osigura dovoljan broj sposobnih vjeroučitelja, te da zajedno sa Zemaljskom vladom sudjeluje u rješavanju prostornih uvjeta za rad ihtijatu sunufa. (Zapisnici islamske prosvjetne ankete, 1910-1911:37/44/45)

U okviru Druge islamske prosvjetne ankete, izrađen je poseban plan i program u dvogodišnjem mektebu za djecu koja će nastaviti školovanje u osnovnoj školi. Izrađen je i nacrt vjeronaučnih knjiga za četiri razreda osnovnih škola. U prvom razredu izučavani su: Kur'an, Tedžvid, Ilmihal – druga vjeronaučna knjiga. Ilmihal obuhvata sljedeće oblasti: akaid (imanski šarti), efalul-mukellefin (fardi ajn i kifaje) i ibadat (namaz, post, zekat i hadž). Gradivo u drugom razredu predaje se prema istim udžbenicima, uz napomenu da se imanski i islamski šarti šire obrade. U trećem razredu zastupljene su iste knjige, uz naglasak da se gradivo izučava u proširenijoj formi, a u četvrtom razredu se dodaje tarihul-islam i ahlak. Pisanje i štampanje vjeronaučnih udžbenika, uz postavljanje rokova i pedagoških kriterija, povjereno je Muallimsko-imamskom društvu.²

Iako su mnoge zamisli savjetovanja u okviru spomenutih prosvjetnih anketa ostale samo u zapisnicima, određenih konkretnih pomaka na planu savremenije islamske i općeobrazovne edukacije ipak je bilo. Između ostalog, stručnije i odlučnije se pristupilo izradi nastavnih planova i programa vjerske nastave, kao i pisanju udžbenika na bosanskom jeziku, istina u to vrijeme više arebičkim pismom. Pored toga, prvi put su Bošnjaci, nakon više od dvije decenije poprilične prosvjetno-strukturne dezorijentacije u koju su zapali poslije austrougarske okupacije, pokušali da zvanično i sistematično sagledaju realno stanje muslimanskog školstva, posebno u domenu početne nastave i osnovnog obrazovanja.

Što se tiče srednjoškolskog obrazovanja u prvim decenijama dvadesetog stoljeća, u Bosni i Hercegovini mali broj školskih ustanova djeluje na tom nivou. Prva srednja škola koju je Monarhija 1879. godine otvorila bila je Realna gimnazija u Sarajevu. Prema nastavnom planu ove srednje škole, vjeronauka je pozicionirana na prvom mjestu i izučavana je tokom osmogodišnjeg školovanja, po dva časa sedmično. Vjeroučitelji su, kao i u osnovnim školama, angažirani isključivo uz saglasnost vjerskih zajednica. Po uzoru na sarajevsku gimnaziju, i u drugim srednjim školama vjeronauka je imala približno isti status.

Zasebno ćemo spomenuti ruždije, niže srednje škole općeobrazovnog tipa koje su bile dostupne pripadnicima svih konfesija u Bosni i Hercegovini. Osnovane su u osmanjskom periodu s ciljem da se u njima pripremaju službenici za administraciju. U ovim školama je, prema reformiranom nastavnom planu iz 1906. godine, vjeronauka izučavana u sva četiri razreda po tri časa, a nakon njezine reorganizacije 1913. godine, po dva časa.³

Poslije Prvog svjetskog rata, islamsko obrazovanje u školama našlo se u nezavidnom položaju. Pored postratnog siromaštva i teških materijalnih uvjeta u školama, novo državno ustrojstvo je pogodovalo brojnim vidovima diskriminacije učenika bošnjačke nacionalnosti. U udžbenicima općeobrazovnih predmeta u osnovnoj i srednjoj školi našli su se neprilagođeni i uvredljivi sadržaji koji su poticali na vjersku i nacionalnu netrpeljivost, na što su energično reagirala najviša tijela Islamske zajednice. Sličnu zabrinutost izazivali su i pojedini omladinski listovi koji su dijeljeni učenicima, a u nekim dijelovima zemlje su u prisustvu muslimanske djece u školama obavljane pravoslavne molitve i svetosavske slave. O svim navedenim, i drugim sličnim pojavama u školama, Vrhovno starješinstvo Islamske vjerske zajednice je redovno obavještavalo Ministarstvo prosvjete, zahtijevajući hitne i odgovarajuće mjere.

Ovako nepovoljna klima u školstvu itekako je otežavala odvijanje islamske vjeronauke na svim nivoima obrazovanja. Vlasti su otvoreno opstruirale uključivanje u nastavni proces potreban broj vjeroučitelja pravdajući to ograničenim budžetskim sredstvima. Vrhovno starješinstvo Islamske vjerske zajednice je zahtijevalo da se poštuje Zakon o vjerskoj nastavi, i da se u svim školama, gdje postoje potrebe i uvjeti, postave vjeroučitelji. Osim toga, traženo je da se omogući vjeronaučna nastava u svim odjeljenjima najmanje dva sata sedmično, zatim da se odobre vjeronaučni planovi, programi i udžbenici koje propišu vjerske vlasti, a da se istima omogući pravo nadzora vjerske nastave. Samo pobrojani zahtjevi koji se odnose na pitanje vjeronauke dovoljno govore o odnosu vlasti prema islamskom obrazovanju unutar državnog obrazovnog sistema u dvadesetim i tridesetim godinama prošlog stoljeća.⁴

¹ O tadašnjem osnovnoškolskom obrazovanju više vidjeti: Papić, 1972:41-62.

² O ovim i sličnim pitanjima više vidjeti u: Zapisnici sjednica islamske prosvjetne ankete, 1912:30-49.

³ Kao svjetovne škole, ruždije su u austrougarskom periodu značajno utjecale na afirmaciju maternjeg jezika i razvoj pismenosti među Bošnjacima. Više o ovim školama vidjeti u: Hasanović, 2008:164-170.

⁴ O spomenutim poteškoćama u tadašnjem sistemu obrazovanja, te o zalaganju Islamske zajednice na njihovom prevladavanju više vidjeti u: Glasnik vrhovnog starješinstva Islamske vjerske zajednice, 1934:118-129.

Tek nakon donošenja novog Zakona o Islamskoj zajednici iz 1936. godine, islamsko obrazovanje se organizira na široj i povoljnijoj osnovi. Zahvaljujući stanovitim naporima Islamske zajednice, bošnjačkih političkih predstavnika i inteligencije, stanje u obrazovanju se pred raspad Kraljevine uređuje ravnopravnije i s nešto više uvažavanja bošnjačkih interesa u toj oblasti.

Međutim, komplicirano stanje u cjelokupnom islamskom obrazovanju tog vremena, pa i u domenu školske vjeronauke, imalo je i svoje dublje unutrašnje razloge. Kako bi se cjelovitije rasvijetlile vlastite slabosti, organizirana je i Treća islamska prosvjetna anketa (1921-1922). U radu Ankete dominirala su sljedeća pitanja: reorganizacija islamskog školstva, reforma nastavnih planova i programa, udžbenička literatura na bosanskom jeziku i kadrovi.

Ponovo je razmatrana korelacija između mekteba i osnovnih škola, što se već dugo nadavalo kao jedno od zamršenijih pitanja. Progresivna nastojanja da se kraćim trajanjem mektepske pouke, ili uvođenjem dodatnog kursa (*ibtijaz*) uporedo s pohađanjem osnovne škole, odnosno uvođenjem samo prijemnog ispita kod direktnog upisa u školu radi racionaliziranja vremena, djelimično su prihvaćena.

Anketom je zaključeno da se islamskoj vjeronauci u srednjim školama pokloni daleko veća pažnja jer je taj nivo obrazovanja, kako je, na primjer, mislio Safvet-beg Bašagić, važan za profiliranje bošnjačke inteligencije. S tim u vezi, zacrtan je program vjeronauke za oba stupnja srednjih škola s pažljivo kreiranim tematskim sadržajima. Za realizaciju takvog programa bili su potrebni adekvatni udžbenici i stručan profesorski kadar, u čemu se već dugo veoma oskudijevalo.

Treba istaći da početkom dvadesetog stoljeća u Bosni i Hercegovini nije bilo vjerskih udžbenika na maternjem jeziku. Za pojavu prvih udžbenika na maternjem jeziku, istina štampanih arapskim pismom

(arebica), posebne zasluge pripadaju reisu Džemaludin-ef. Čauševiću.

I decenijama kasnije, nedostatak udžbenika, posebno onih na bosanskom jeziku, ostaje jedno od gorućih pitanja u cjelokupnom islamskom obrazovnom sistemu. Ovakvo stanje nailazilo je na oštre kritike pojedinih listova i autora. U jednoj od kritika objavljenih u časopisu *Islamski svijet* (1934), autor iznosi osudu zbog nepostojanja adekvatnih srednjoškolskih vjeronaučnih udžbenika te zaključuje kako to "nije samo kulturna sramota naša nego i zlo koje priječi da pravi i istinski islam uđe u duše omladine, da postane njihovo duhovno svjedočenje i društveni stav".⁵ I ranije su se mogle čuti slične kritičke ocjene prema kojima se za povećanu ravnodušnost prema vjeri i njezinim vrijednostima u to vrijeme okrivljuje vjeronaučna nastava u srednjim školama, neadekvatan program i udžbenici, te slaba osposobljenost vjeroučitelja. (Novo vrijeme, 1930:2)

Iako je stanje vjeronaučne nastave bilo nezadovoljavajuće, o toj temi se nije mnogo pisalo, što je veoma čudno. Među rijetkim alimima koji su ovo pitanje detaljnije analizirali bio je Abdurahman-ef. Čokić. On se, kao dugogodišnji gimnazijski profesor islamske vjeronauke, osjetio pozvanim, te je u podužem radu (pet nastavaka) u *Hikmetu* iznio svoje poglede na stvarne uzroke narastajućeg zanemarivanja vjere. Osvrćući se na spomenute kritike, Čokić opovrgava sud po kojem svu odgovornost za narastajuću indiferentnost prema vjeri treba tražiti u nedoraslim vjeroučiteljima i slaboj vjeronauci, te traži da se pažnja usmjeri prema cjelokupnom sistemu odgoja i obrazovanja u tom vremenu. U temeljitoj elaboraciji vjerske nastave u školi, prof. Čokić se svojim prijedlozima i novom koncepcijom založio za systemske promjene u pristupu vjeronauci, posebno ističući važnost domaćih udžbenika štampanih latiničkim pismom. (Čokić, 1930:206)

Imajući navedeno u vidu, odluka sa zasjedanja treće Ankete da se udžbenici islamske vjeronauke

u što skorije vrijeme napišu i objave na bosanskom jeziku, latiničkim pismom, ulijevala je određenu nadu i optimizam. Konkretni rezultati na tom polju nisu se brzo ukazali, ali je do značajnijih pomaka došlo u godinama i decenijama koje su uslijedile.

Ozbiljne poteškoće u realizaciji vjeronauke u školama bile su vezane i za nedostatak stručnih nastavnika. U određenoj mjeri je na kadrovske stanje pozitivno utjecalo obrazovanje na Darul-mualliminu, međutim, ova učiteljska škola nije dugo potrajala. Zato su sa zabrinutošću iznošene ocjene da se stanje u vjerskom obrazovanju ne može unaprijediti sve dok se ne odškoluju sposobni vjeroučitelji. Ipak, zahvaljujući školovanju Bošnjaka u Istanbulu, Kairu i drugim centrima islamskog svijeta, kao i na našim najvišim obrazovnim ustanovama, značajan broj uglednih alima je uspješno obavljao vjeronaučnu misiju u svjetovnim obrazovnim ustanovama tokom prve polovine dvadesetog stoljeća.

O udžbenicima i istaknutijim predavačima islamske vjeronauke u onom vremenu, s posebnim osvrtom na doprinose nauci akaida, u nastavku ćemo više govoriti.

Vjeronaučni udžbenici s prevladavajućim akaidskim sadržajima

Prema izvještajima pojedinih škola, u prvim decenijama dvadesetog stoljeća, umjesto naziva predmeta, bili su zastupljeni nazivi knjiga, kao što su: *Multeka* (fikh), *Durri jekta* (akaid), *Halebija* (namaz i drugi obredi), *Isagudžija* (logika). Navedena djela su, pored mnogih drugih, izučavana na školskoj vjeronauci do druge prosvjetne Ankete (1912), a neka od njih i kasnije.

Kao "naučna osnova" za islamsku vjeronauku u Velikoj gimnaziji u Sarajevu, uz odobrenje Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu 1894. godine,

⁵ Ovaj zanimljivi kritički osvrt na udžbenike i nastavu u srednjim školama u više nastavaka je objavljen u: Ekremov: 1934.

bili su po razredima tačno propisani naslovi predviđene literature. Među njima su navedeni i sljedeći: *Kur'an*, *Šuruti-s-salat*, *Bergivija*, *Durri jekta*, *Mali ilmihal*, *Konjevija*, *Šerh Bergivije*, *Munjetu-l-musalli*, *Multekka*, *Medžella...* (Hilić, 2000:92-93) I u ruždijama je, naprimjer, vjeronauka predavana na osnovu djela *Risale-i Bergivi*. (Školski glasnik, 1917:99-100)

Dakle, vjerska nastava u tom periodu je u cjelokupnom našem obrazovnom sistemu uglavnom izvođena na temelju djela napisanih na arapskom i na turskom jeziku. Već smo spominjali da su prva djela pisana ili prevedena za potrebe vjerske nastave na bosanskom jeziku štampana arapskim pismom (arebica). Iako su se vjeronaučni udžbenici nastali na ovom pismu neopravdano dugo zadržali, oni su kod nas ispunili veoma važnu svrhu, posebno u vrijeme austrougarske uprave.⁶

Prvi značajniji vjeronaučni udžbenici koji su na tragu intencija treće prosvjetne ankete, kao i stvarnih potreba u vjerskom obrazovanju u školama, pojavljuju se tokom dvadesetih godina prošlog stoljeća. Jedan od njih je privukao osobitu pažnju, a riječ je o udžbeniku *Akaid i ahlak* autora Alija-ef. Kadića.⁷ Izdanje iz 1923. godine štampano je latinicom dok su dva kasnija objavljena na ćirilicom pismu. Udžbenik je služio za realizaciju nastave vjeronauke na "nižem stupnju srednjih i sličnih zavođa", kako je u njegovom uvodu naznačeno. Napisan je višim, intelektualnim stilom, s dobrom metodičkom koncepcijom i predstavljao je značajniji iskorak u nastajanju udžbeničke vjeronaučne literature.

U ovom kontekstu ćemo istaći da je vjeronaučni udžbenik *Akaid i ahlak* Alija-ef. Kadića u značajnoj mjeri okrenut izučavanju osnova islamskog vjerovanja (akaid). U njegovom uvodu (*pristupu*) govori se o: *vjeri (definiciji i potrebi vjere)*, *blagodatima vjere*, *o vjeri kao prirodnoj*, *o ljudskom razumu ka putu spoznaje Boga*, *o savjesti i moralnom zakonu položenom u ljudsku dušu prema kojem čovjek raspoznaje dobro od zla*, *te o podjeli islamskih nauka*. Imanski šarti su izloženi na prvih četrdeset i pet strana. U poglavlju *Prvi imanski šart* obrađuju se svih četrnaest Allahovih, dž.š., svojstava koja su razdijeljena na sifati-zatijje i sifati-subutijje, kako je to kod nas naslijeđeno iz klasičnih maturidijskih djela. U lekcijama koje govore o ostalim imanskim šartima, daju se osnovna saznanja o melekima, objavljenim knjigama, poslanicima, Sudnjem danu i Božijem određenju. Treba kazati da se na sličan način akaidiska materija i danas izučava u našim medresama, kao i na islamskoj vjeronauci u svjetovnim školama.

Među prvim savremenijim udžbeničkim djelima, pojavljuje se i knjiga *Islam* čiji je autor Abdurahman Adil Čokić. Djelo je napisano 1924. godine latinicom, na oko 130 stranica teksta. Autor djela je jedan od prvih bosanskih alima koji su o vjerskim pitanjima pisali isključivo latinicom na bosanskom jeziku. On je svojoj knjizi *Islam*, pored opće upotrebe, u prvom redu namijenio ulogu udžbenika vjeronauke u srednjoj školi. Naime, profesor Čokić se, nakon pojavljivanja knjige, obratio obrazovnim vlastima s molbom da mu se otkupi što veći broj primjeraka za

srednje škole kako bi mu se omogućilo da nastavi s pisanjem i štampanjem preostalih pet knjiga s ciljem da predstavi cjelovito islamsko učenje na našem jeziku. Uz to, on naglašava da je "njihovo štampanje potrebno i zbog islamske vjeronauke jer uopće nema vjeronaučnih udžbenika".⁸

Knjiga *Islam*, kao jedan od prvih udžbenika islamske vjeronauke, bavi se skoro cjelokupnim svojim sadržajem akaidskim pitanjima. Osim opće i udžbeničke vrijednosti u vremenu nastajanja, akaidske teme iz ovog izvora su veoma dugo ostale aktuelne i referentne. Brojne nastavne jedinice akaidskih udžbenika i skripti u medresama su tokom više decenija pisane po uzoru na interpretaciju u ovom djelu, a neke su u cijelosti iz njega preuzete.⁹

Pored djela *Islam*, Abdurahman Čokić je za potrebe vjeronauke napisao i djelo *Ilmu-l-kelem*. Ulema-medžlis u Sarajevu verificirao je sadržaj udžbenika i izdao saglasnost da se po njemu može predavati vjeronauka u srednjoj školi. Rukopis *Ilmi kjelama* obuhvata stotinu četrdeset i dvije stranice A4 formata, maksimalno gustog proreda. Ovo djelo do danas nije štampano kao cjelovito izdanje, a u vrijeme njegovog nastajanja, objavljavani su samo pojedini fragmenti. Ono je tek u našem vremenu u cijelosti predstavljeno i valorizirano.

U Čokićevom *Ilmi kjelamu* su dosta temeljito i stručno obrađena značajnija pitanja u oblasti nauke akaida. Stoga ovo djelo nedvojbeno predstavlja naše najobimnije i tematski najrazuđenije akaidsko djelo iz prve polovine dvadesetog stoljeća.

⁶ Bošnjaci su u svojoj kulturnoj povijesti doživjeli transformaciju više pisma. Dugo su se služili bosančicom (srednjovjekovno slavensko pismo, stari tip ćirilice), zatim arebicom, dok nisu ovladali ćirilicom i latinicom. Bosančica kao prvobitno bosansko pismo sačuvala se kod Bošnjaka u osmanskome i austrougarskom periodu, a arebica ostaje u značajnijoj upotrebi skoro do polovine dvadesetog stoljeća.

⁷ Alija Kadić je svršnik Šerijatske sudačke škole u Sarajevu, a položio je i državni ispit u Beču, poslije čega je dugo radio kao profesor arapskog jezika u Velikoj gimnaziji u Šerijatskoj sudačkoj školi u Sarajevu. Mahmud Traljić tvrdi da je ovaj autor prvi napisao udžbenike za vjeronauku u srednjim školama na bosanskom jeziku koji su bili u službenoj upotrebi sve dok je vjeronauka imala status obaveznog predmeta. (Više o ovom autoru vidjeti u: Traljić, 1998:126-132)

⁸ Arhiv Bosne i Hercegovine, Službenička dosjea, Veliki župan Sarajevske oblasti – Prosvjetni inspektorat, br. 129/24. U navedenom dokumentu Čokić također moli da se *Islam* "jednim raspisom preporučiti kao priručnik svim srednjim školama". Iz dostupne arhivske dokumentacije saznajemo da je Čokićevoj molbi u vezi s otkupom tek minimalno udovoljeno, međutim, nema pokazatelja da je i data tražena preporuka za korištenje njegove knjige u svim srednjim školama.

Abdurahman-ef. Čokić, važno je to u ovoj raspravi o udžbenicima vjeronauke potcrtati, dao je izraziti doprinos izučavanju islama u sistemu općeg obrazovanja. On je u svojstvu profesora islamske vjeronauke skoro pune tri decenije, od 1917. do 1945. godine, islamu i njegovim vrijednostima poučavao generacije učenika u mostarskoj, sarajevskoj i tuzlanskoj gimnaziji. Kao istaknuti alim i pedagog bio je angažiran u Komisiji za polaganje državnog ispita za profesore islamske vjeronauke.¹⁰

Početak tridesetih godina, izvođenje nastave islamske vjeronauke je značajno unaprijeđeno štampanjem udžbenika *Ilmu-l-kelem*, koji je napisao Mehmed-ef. Handžić. Riječ je, bez sumnje, o jednom od najboljih vjerskih udžbenika koji su se tada pojavili na našem jeziku. Iako Mehmed-ef. Handžić nije dugo sudjelovao u izvođenju nastave iz islamske vjeronauke, on je, zahvaljujući svom svestranom islamskom obrazovanju i već solidnom profesorskom iskustvu stečenom u Gazi Husrev-begovoj medresi, uspio da napiše prestižan vjeronaučni udžbenik. Handžićev *Ilmu-l-kelem* predviđen je kao udžbenik islamske vjeronauke za osmi razred srednjih škola, a koncipiran je prema Programu koji je propisao Ulema-medžlis u Sarajevu. Udžbenik je štampan na osamdeset stranica u izdanju Vakufske direkcije u Sarajevu 1934. godine, od kada je korišten kao zvanični srednjoškolski udžbenik islamske vjeronauke.¹¹ *Ilmu-l-kelem* Mehmed-ef. Handžića, baš kako mu i naslov kazuje, u cijelosti razmatra akaidiska pitanja. Stoga ovaj vjeronaučni udžbenik istovremeno predstavlja jedno od najznačajnijih akaidiskih djela iz tog perioda. O vrijednosti ovog djela najbolje kazuju njegova brojna dosadašnja izdanja, te njegov status

udžbenika i priručnika akaida u našim medresama koji ima sve do danas.¹²

Smatramo da među značajnije vjeronaučne udžbenike iz onog perioda treba ubrojati *Mali ilmihal* i *Veliki ilmihal* autora Sulejman-ef. Mursela. Prvi je služio za mektepsku i vjeronaučnu nastavu, a po drugom se izučavala vjeronauka u školama, te akaid u nekim našim medresama.

Prema nastavnom planu za islamsku početnu vjersku nauku, Ulema-medžlis u Sarajevu je 1929. godine odobrio *Mali ilmihal* kao udžbenik islamske vjeronauke za prvi i drugi razred osnovnih škola u Bosni i Hercegovini. Udžbenik sadrži osnove iz tri oblasti: akaida, ibadata i ahlaka. Metodčki je osavremenjen i prilagođen uzrastu kojem je namijenjen. Sve lekcije su obrađene u formi kratkih pitanja, te jasnih i preciznih odgovora koji su prijemčivi i lahko pamtljivi. Njegovu praktičnu vrijednost najbolje potvrđuje jedanaest izdanja štampanih latiničkim, ćirilničkim i arebičkim pismom, od 1930. do 1958. godine.¹³

Na osnovu stava Ulema-medžlisa iz 1933. godine, *Veliki ilmihal* je predviđen kao udžbenik islamske vjeronauke za prvi i drugi razred srednjih škola. Pojavio se 1934. godine, poslije čega je imao još tri izdanja što kazuje o njegovoj širokoj zastupljenosti u tadašnjem islamskom obrazovanju. Primjerno pedagoški strukturiran, lijepo stiliziran i jasnim jezikom napisan, *Veliki ilmihal* je tada slovio kao veoma dobar vjeronaučni udžbenik. Njegov sadržaj čine četiri cjeline: *Akaid (Islamsko vjerovanje)*, *Ibadat (Obredoslovlje)*, *Ahlak (Čudoredno vladanje)* i *Povijest islama*.

Sulejman-ef. Mursel je u svom vremenu dao izuzetan doprinos reformi i razvoju obrazovanja Bošnjaka. Posebne zasluge mu se pripisuju kao autoru spomenutih udžbenika

Mali ilmihal i *Veliki ilmihal* čime je, kako ocjenjuju pojedini naši istraživači, "udario temelj muslimanskoj osnovnoj vjerskoj školskoj nastavi na narodnom jeziku".¹⁴

Istaknuti predavači islamske vjeronauke u prvoj polovini dvadesetog stoljeća

Nakon što smo izdvojili i ukratko predstavili značajnije udžbenike vjeronauke, moguće je ocijeniti da su na planu izučavanja islama u osnovnim i srednjim školama, uz evidentne poteškoće na koje smo ukazivali, postizani i zapaženi iskoraci. Uz primjetan progres u domenu udžbeničke literature, treba zapaziti da su islamsku vjeronauku u okvirima svjetovnog školskog sistema predavali brojni istaknuti bošnjački alimi. Pored Abdurahman-ef. Čokića, spomenutog autora vjeronaučnih udžbenika i uglednog teologa, među profesorima islamske vjeronauke nalaze se veoma cijenjena imena, od kojih ćemo spomenuti samo neka.

U Velikoj gimnaziji u Sarajevu, islamsku vjeronauku je, od 1910. do 1921. godine, predavao naš poznati alim Ahmed-ef. Burek. (Kico, 1998:25) Na Šerijatskoj gimnaziji u Sarajevu je dugo u istoj ulozi ostao još jedan naš vrstan alim Muhamed-ef. Pašić. Radio je u ovoj školi od 1918. do 1945. godine, s tim što je u dva maha postavljan i za njezinog direktora. (Traljić, 1998:278) Napomenut ćemo da su profesorsku dužnost na islamskoj vjeronauci obavljali i ugledni alimi kao što su Ibrahim-ef. Čokić i Šaban-ef. Hodžić. Ibrahim-ef. je na Velikoj gimnaziji u Tuzli službovao od 1899. do 1929. godine, gdje pored ostalih predmeta predaje i vjeronauku (Mehmedović, 2018:116), dok je

⁹ Vidjeti, naprimjer: Hadžić, 1975. (Uz ovu napomenu treba kazati da se u udžbeničkoj literaturi slobodnije pristupa kod preuzimanja činjenica iz drugih izvora).

¹⁰ Spomenuta djela *Islam* i *Ilmi kjelem* Abdurahmana Adila Čokića cjelovitije su predstavljena u: Fazlović, 2015.

¹¹ Ovaj udžbenik je odabran na konkursu koji je raspisao Ulema-medžlis u Sarajevu. Najprije program, a zatim i udžbenik, odobreni su u Ministarstvu prosvjete 1933, odnosno 1935. godine. (Handžić, 1934:1)

¹² Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini je 2000. godine

Ilmu-l-kelem Mehmeda Handžića odobrio kao priručnik za akaid u drugom razredu medrese.

¹³ Od 1930. do 1958. godine, *Mali ilmihal* je štampan u šest latiničkih, dva ćirilnička i tri arebička izdanja.

¹⁴ O ovom autoru više vidjeti u: Kemura, 1973:20-22.

Šaban-ef. kraće vrijeme radio kao nastavnik u Državnoj realnoj gimnaziji u Bijaču. (Mehmedović, 2018:242) U izvođenju islamske vjeronauke, kako smo ranije naznačili, sudjelovao je i naš znameniti alim i profesor Mehmed-ef. Handžić. On je, uz profesorski rad u Gazi Husrev-begovoj medresi (1932-1937), jedno vrijeme honorarno predavao ovaj predmet na Prvoj muškoj i ženskoj gimnaziji u Sarajevu. (Busuladžić, 1994:61) Još ćemo istaći da je i ugledni alim Kasim-ef. Dobrača predavao vjeronauku u više sarajevskih škola, zatim i u Realnoj gimnaziji u Mostaru. (Traljčić, 1998:77)

Ovom prilikom smo skrenuli pažnju na imena nekolicine doista istaknutih bošnjačkih učenjaka, imajući na umu da su svi oni dali veoma značajne priloge razvoju akaidске misli u prvoj polovini dvadesetog stoljeća. Pored njih, u tom periodu je u redovima predavača islamske vjeronauke u svjetovnim školama sudjelovala cijela plejada naših alima.

S tim u vezi, treba imati na umu da je u ono vrijeme bilo privlačno zvanje nastavnika i profesora islamske vjeronauke jer je sistem obrazovanja iza kojeg je stajala država bio sigurniji i uredeniji od obrazovanja u vjerskim školama. Stoga ne čudi da su naši ponajbolji vjerski udžbenici

nastajali upravo u okvirima svjetovnog školskog obrazovanja gdje su se organizacijski i pedagoški standardi striktnije poštovali. U to smo se mogli uvjeriti tokom predavanja određenog broja udžbenika islamske vjeronauke.

Zaključak

Već smo se, govoreći o programima, značajnijim udžbenicima i istaknutim predavačima islamske vjeronauke iz prve polovine dvadesetog stoljeća, mogli osvjedočiti da je izučavanju akaida u osnovnim i srednjim školama dato posebno mjesto. U svim programima i udžbenicima vjeronauke tog vremena, ranije donesenih i pisanih arabicom, a kasnije latinicom i ćirilicom, područje islamskog vjerovanja je bilo u prvom planu.

Ovdje treba ukazati na jednu važnu razliku u pristupu vjerskoj udžbeničkoj literaturi i poučavanju u sistemu vjerskog odnosno općeg obrazovanja. Dok su se u vjerskim obrazovnim ustanovama, medresama i višim teološkim školama, sve do polovine dvadesetog stoljeća, islamske nauke izučavale mahom prema djelima na arapskom i turskom jeziku, vjersko poučavanje u svjetovnim školama pretežno se odvijalo na osnovu udžbenika

domaćih autora, uz pomoć stranih djela prevedenih na bosanski jezik. Naravno, predavači vjeronauke, pogotovo izrasliji među njima, koristili su se i literaturom na stranim jezicima, ali je državni školski sistem nalagao postojanje osnovnih udžbenika za sve predmete, pa i za vjeronauku. Tako se kod nas najprogresivnije razvijala ona vjerska udžbenička literatura koja je bila namijenjena za islamsku vjeronauku. A neki od značajnijih vjeronaučnih udžbenika, nastalih u epohi koju tretiramo, ponijeli su epitet cjelovitih i sve do danas cijenjenih akaidskih djela.

Dakle, među svim udžbenicima koje su bosanski autori pisali u tom vremenu, primat pripada vjeronaučnim, a između njih se naročito ističu oni s akaidskom tematikom. Kao najbolje primjere izdvojili smo sljedeće naslove: *Ilmu-l-kelem* Mehmed-ef. Handžića, *Islam i Ilmu-l-kelem* Abdurahman-ef. Čokića, *Akaid i ablak* Alija-ef. Kadića, te *Mali ilmihal i Veliki ilmihal* autora Sulejman-ef. Mursela.

Imajući sve kazano na umu, osnovano možemo zaključiti da su autori djela namijenjenih nastavi islamske vjeronauke, ali i brojni ugledni predavači ovog predmeta, značajno doprinosili interpretiranju i razvijanju nauke akaida na našem jeziku u prvoj polovini dvadesetog stoljeća.

Literatura

- (1910-1911). *Zapisi islamske prosvjetne ankete*. Sarajevo.
- (1912). *Zapisi sjednica islamske prosvjetne ankete*. Sarajevo.
- (1917). *Školski glasnik*. Sarajevo. VII, 99-100.
- (1930). "Naša srednjoškolska vjeronaučna nastava", *Novo vrijeme*, II, 1, 2.
- (1934). *Glasnik vrhovnog starješinstva Islamske vjerske zajednice*. Sarajevo. Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Službenička dosjea, Veliki župan Sarajevske oblasti – Prosvjetni inspektorat, br. 129/24.
- Busuladžić, Mustafa (1944). "Handžić kao profesor", *El-Hidaje*, Sarajevo, VIII, 2-3, 61.
- Čokić, A. Adil (1930). "Uzroci indiferentizma prema vjeri našeg svijeta koji se školuje u savremenoj školi", *Hikmet*, II, 19, 206.
- Ekremov, M. Š. (1934). "Islamski vjeronaučni udžbenici i nastava u srednjim školama", *Islamski svijet*, III, 85-87.
- Fazlović, Vahid (2015). *Islamska apologetika Abdurahmana Adila Čokića*. Sarajevo: El-Kalem.
- Hadžić, Kasim (1975). *Akaid – skripta za II razred Gazi Husrev-begove medrese*. Sarajevo.
- Handžić, Mehmed (1934). *Ilmu-l-kelem – udžbenik islamske vjeronauke za VIII razred srednjih škola*. Sarajevo: Vakufska direkcija u Sarajevu.
- Hasanović, Bilal (2008). *Islamske obrazovne ustanove u Bosni i Hercegovini od 1850. do 1941*. Zenica: Islamski pedagoški fakultet Zenica.
- Hilić, Hasan (2000). "Vjeronauka u školama za vrijeme austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine

- (1878-1918)", *Novi muallim*, 2, 92-93.
- Kemura, Ibrahim (1973). "Sulejman Mursel i njegovo djelo", *Glasnik*, Sarajevo, 1-2, 20-22.
- Kico, Ahmed (1998). *Učenje i djelo Ahmeda Bureka*. Travnik: ŠIP DD "Borac" Travnik.
- Mehmedović, Ahmed (2018). *Leksikon bošnjačke uleme*. Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu.
- Papić, Mitar (1972). *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije (1878-1918)*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Traljić, Mahmud (1998). *Istaknuti Bošnjaci*. Sarajevo: El-Kalem.

الموجز

التعليم الإسلامي في النظام التعليمي المدني مع التركيز على الإنجازات في علم العقيدة (1900-1950)

وحيد فازلوفيتش

استمر التعليم الديني عند البشائقة في المدارس المدنية وفي المؤسسات التربوية والتعليمية الإسلامية، على طول النصف الأول من القرن العشرين. وقد أشرنا في بداية هذا البحث إلى التحديات المتعددة التي واجهها مسلمو البوسنة والهرسك وهم يسرون في طريق إنشاء تعليم إسلامي عصري ضمن نظام التعليم المدني في تلك الحقبة. ومن المسائل الأكثر أهمية التي اشتغلت بها المشيخة الإسلامية في سبيل تطوير تعليم الدين الإسلامي في تلك الفترة: إعادة تنظيم التعليم الإسلامي، وإصلاح الخطط والمناهج المدرسية، والكتب المدرسية باللغة البوسنية، والكوادر. ونظرا لكون النظام التعليمي الذي كانت تدعمه الدولة أكثر أمنا وتنظيما من ذلك المطبق في المعاهد الدينية، فقد كانت الكتب المدرسية الدينية الأكثر تطورا تلك التي كانت مخصصة للتعليم الديني الإسلامي. لقد أولينا اهتماما خاصا بالكتب المدرسية الدينية ذات المضمون العقدي، لأن بعضها كانت شاملة وما زالت حتى اليوم محط تقدير واحترام. كما ذكرنا عددا كبيرا من مدرّسي التربية الدينية الإسلامية، آخذين في الحسبان أنهم قدموا خدمات جليلة لتطوير الفكر العقدي في النصف الأول من القرن العشرين.

الكلمات الرئيسية: التعليم الديني الإسلامي، الكتب المدرسية، العقيدة، علم الكلام، مدرسو التربية الإسلامية.

Summary

ISLAMIC EDUCATION IN SECULAR SCHOOLING SYSTEMS WITH A FOCUS ON CONTRIBUTIONS MADE TO THE STUDIES OF AQAID (1900-1950)

Vahid Fazlović

Religious education of Bosniaks was a continuous process in secular as well as in the institutions of religious education and upbringing throughout the second half of the twentieth century. In this article, we primarily aimed at presenting the numerous challenges facing the Muslims in Bosnia and Herzegovina in their attempts to establish an up-to-date Islamic education within the secular schooling system of the time. During this period, amongst the most significant issues, the Islamic Community dealt with improving the standards of religious education studies alongside: restructuring of Islamic education, reforms of teaching plans and programs, textbooks in the Bosnian language, and staffing. Since the education system supported by the state was better organized, thus the subject of religious studies in state schools was progressing faster than religious education which was arranged within religious institutions. We here especially focused on textbooks for religious studies that contained prevalently aqid topics since some of those became known as comprehensive works in aqid and are highly esteemed to the present day. We also listed a significant number of renowned teachers of Islamic religious studies who made outstanding contributions to the development of aqid in the first half of the twentieth century.

Keywords: Islamic religious studies, textbooks, aqid, 'ilmu-l-kalam, professors

Intervju s Nesib-efendijom
Hadžićem, predsjednikom
Udruženja ilmijje
Islamske zajednice
u Bosni i Hercegovini

IMAMI SU KREATORI POZITIVNIH PROCESA U NAŠIM SREDINAMA

Elvedin SUBAŠIĆ
subasicelvedin@gmail.com
Media centar IZ u BiH

SAŽETAK: Svečanom akademijom i premijernim izvođenjem "Poeme o bosanskom bijelom šehidu" 27. septembra 2022. godine u Sarajevu je obilježena 110. godišnjica Udruženja ilmijje Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini. Udruženje ilmijje djeluje kao sastavni dio Islamske zajednice u BiH i okuplja imame, muallime, uposlenike Islamske zajednice te muderrise i profesore islamskih fakulteta i medresa. Udruženje je misijskog karaktera i nastalo je kao izraz brige uleme o stanju muslimana, muslimanske omladine i kadra Islamske zajednice u različitim historijskim periodima. U povodu značajnog jubileja razgovarali smo s predsjednikom Udruženja ilmijje Nesib-ef. Hadžićem o projektima, izazovima u misiji imama te angažmanu i poziciji žena u upravljačkim strukturama Udruženja ilmijje.

Ključne riječi: Udruženje ilmijje, Ilmijja, ulema, imami, muallime, socijalni status imama, Nesib Hadžić

NOVI MUALIM: Kada se govori o imamima, fokus je na njihovom radu u mektebu i održavanju redovnih vjerskih aktivnosti. Šta je ono što ostaje manje poznato kada je riječ o ulozi imama u jednoj mahali, selu, gradu pa i društvu, uzimajući u obzir i povijesne prilike i sadašnji kontekst?

HADŽIĆ: U smislu povijesnog konteksta, želim istaći činjenicu da je

status imama koji su radili u 20. stoljeću bio izuzetno težak i puno, puno teži nego danas, kako u statusnom tako i u socijalnom smislu. Drugo što je važno istaknuti jeste i to da se uloga imama mijenjala kroz vrijeme, pogotovo u posljednjih četrdeset godina. Društvo kao takvo je promjenljivo, stoga i procesi koji se odvijaju u društvu neminovno mijenjaju odnose,

uloge i zadatke svih učesnika, a samim time i imama. Naravno da su osnovni i najvažniji zadaci imamske misije obaveze koje imami imaju u džematu u smislu organiziranja vjerskog života. Mektepska nastava, predvođenje namaza, priprema i kazivanje hutbe i slično uvijek su bili težišni i osnovni zadaci imamske misije. Međutim, postoji niz zadataka i obaveza koje

imami provode u džematima, koji se ne vide na prvi pogled, ili se ne vide u mjeri u kojoj se vide ovi osnovni, što dovodi i do toga da se manje vrednuju. Imam je u suštini vođa u zajednici muslimana i muslimani u toj zajednici, odnosno džematu, očekivali su, a i danas očekuju, od svog imama da bude vođa i drugih procesa koji se odvijaju u džematu, koji nisu vezani za samu organizaciju vjerskog života, ali jesu vezani za džemat, odnose u džematu, infrastrukturu i slično. Naročito u dvadeset i prvom stoljeću će doći do određenih promjena u načinu razumijevanja rada i misijskog djelovanja imama, što će, neminovno, dinamizirati određene promjene i pred imame staviti nove izazove.

Danas, kada je društvena zbilja potpuno drugačija od one u 20. stoljeću, od imama se očekuje da budu imami u džematu, ne samo u obrednom smislu, nego da budu kreatori procesa u džematima. Zbog dinamičnih promjena od imama se očekuje da šire i inoviraju komunikaciju s džematima, a što smo posebno vidjeli u vrijeme pandemije. Imami treba da uspostave socijalnu kartu džemata, te sistemski uspostavljaju i vode brigu o socijalno ugroženim džematlijama, a u isto vrijeme da formiraju mrežu podrške od imućnijih ili ekonomski stabilnijih džematlija. U vrijeme kada je naša omladina isturena i nezaštićena, pod udarom i naletom različitih vrlo negativnih pojava u društvu, od imama se očekuje da ponudi sadržaje i projekte kako bi toj omladini pružio alternativu kroz ugodan, pozitivan i edukativan sadržaj. Imami imaju za cilj da osmišljavaju aktivnosti u oblasti njegovanja zdrave bračne zajednice i očuvanja porodice u vrijeme kada je porodica u jednoj istinskoj krizi. Danas su imami prije svega imami, ali su u isto vrijeme pedagozi, psiholozi, sociolozi, ekonomisti, menadžeri i sve ono što je u datom momentu potrebno džematu i džematlijama. Ovo stoljeće je vrlo dinamično i biti imam, biti vođa i voditi procese u džematu puno je teže nego nekada prije. Ovo je vrijeme i izraženog pedocentrizma

koje se ogleda i u čestim promjenama kurikulumu, a samim time i promjenama nastavnog plana i programa mektepske nastave. To dovodi i do zahtjevnijeg procesa organiziranja i vođenja mektepske nastave, iako postoje daleko adekvatnija i kvalitetnija pomagala, neovisno o značajnom razvoju metodike mektepske nastave.

Složit ćete se sa mnom kada kažem da je, između ostalog, nekada imamu bilo puno lakše pripremiti i hutbu. U ovo vrijeme, kada je sva vjerska literatura svima dostupna, što je u jednu ruku i dobro, i kada se izmijenila struktura naših džemata, što je opet za pohvalu, imati kontinuitet i kazivati aktuelnu, kvalitetnu i informativnu hutbu i ponuditi novo znanje je vrlo ozbiljan i zahtjevan posao. Od imama se traži i da se te hutbe objavljuju i na taj način su podložne dodatnim kritikama kako pozitivnim, tako i negativnim. S druge strane, u kontekstu proteklog vremena, nije došlo niti je moglo doći do promjene kada su u pitanju temeljne, ustaljene obaveze u misijskom radu, obaveze u mihrabu i mektebu.

Imami i politika

NOVI MUALIM: U složenoj društveno-političkoj situaciji imami često moraju biti medijator među ljudima različitih političkih stavova. S druge strane, imami kao građani imaju pravo biti politički opredijeljeni. Kako zadržati korektnost spram političkih aktuelnosti i različitih političkih trevljenja?

HADŽIĆ: Kako bi Aristotel kazao, čovjek je *zoon politikon*, društveno a samim time političko biće i, kao što ste kazali, imami imaju pravo biti opredijeljeni. Imami su ljudi, društveno odgovorna bića čiji rad je definiran zakonskim aktima i pravilima Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini. Imami trebaju i moraju, i možda je to najvažnije, biti medijatori među vjernicima, među svojim džematlijama na principu da smo svi braća i da politička opredjeljenja ne smiju biti razlog sukobljavanja među džematlijama odnosno među muslimanima u

Zajednici. U isto vrijeme, pravilnici i druga normativna akta, od imama zahtijevaju da u svom radu implementiraju političku neovisnost koju ima Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini. Džematlije, odnosno muslimani, težišna su grupa za imame, a ne pripadnici pojedinih političkih opcija. Treba istaći i da se naši imami pridržavaju toga. Naravno da, ukoliko postoji, politička opcija koja osporava vjerska prava i slobode kod imama proizvodi određene zaštitne mehanizme, što je sasvim normalno, čega smo bili svjedoci u prošlosti. Princip džemata jeste da oni koji stoje u safovima iza imama su jednaki, bez obzira na njihova politička opredjeljenja. Oni su džematlije njegovog džemata za koje on organizira vjerski život. Lična opredjeljenja imama ne smiju biti istaknuta u njegovom misijskom djelovanju i radu.

NOVI MUALIM: Poslovi u vezi s imamskom misijom predmet su rada i Uprave za vjerske poslove. Da li je tako dijapazon rada Ilmije smanjen i šta su najčešće pogrešne predodžbe – šta Ilmija jest ili šta (ne) bi trebala biti?

HADŽIĆ: Udruženje ilmije djeluje kao sastavni dio Islamske zajednice u BiH i okuplja imame, muallime, uposlenike Islamske zajednice te muderrise i profesore islamskih fakulteta i medresa. Udruženje je misijskog karaktera i nastalo je kao izraz brige uleme o stanju muslimana, muslimanske mladeži i staleškog kadra. To suštinski znači da Udruženje ima i tu sindikalnu dimenziju koja se ogleda kroz brigu o pravima uposlenika u Islamskoj zajednici u Bosni i Hercegovini u skladu s propisima Islamske zajednice u BiH i pozitivnim zakonodavstvom u Bosni i Hercegovini. U isto vrijeme Udruženje je misijsko jer statutarni zadaci nalažu unapređenje islamskog odgoja i stručnog obrazovanja članstva; izdavanje stručnih knjiga, časopisa, listova i drugih publikacija; jačanje svijesti o odgovornosti članova prema institucijama Islamske zajednice; pridržavanje kodeksa imama; pružanje pomoći članovima; briga o invalidima, bolesnicima i penzionerima iz redova

Udruženja ilmijije; pružanje odgovarajuće pažnje porodicama šehida, poginulih i umrlih članova Udruženja ilmijije, kao i odgovarajuća saradnja sa sličnim institucijama i asocijacijama.

Kako smo već spomenuli da su promjene u društvu neminovne, tako su se promjene dešavale u Udruženju ilmijije, vrhu Islamske zajednice, kao i na svim nivoima strukture Zajednice. Udruženje ilmijije je, značajan period u ovih proteklih 110 godina, bilo pokretača značajnih procesa na polju edukacije imama i izdavačke djelatnosti u Islamskoj zajednici. U tom periodu skoro pa kompletna permanentna edukacija imama je realizirana preko aktivnosti i sadržaja Udruženja ilmijije. Izdavačka djelatnost, što je sada već općepoznato, od *Takvima, Preporoda* do *Muallima*, danas *Novog muallima* kao indeksiranog časopisa, pokrenuta je u Ilmijiji. Kapitalni projekti poput *Atlasa islama, Monografije Islamske zajednice, prvog Arapsko-bosanskog rječnika*, kao i štampanje niza publikacija značajnih za imame – projekti su Ilmijije. Danas, nakon reforme koja je provedena u Rijasetu, različite organizacijske jedinice u svome opisu rada i djelatnosti imaju slične ili iste sadržaje kao i Udruženje ilmijije. Međutim, to ne ograničava Udruženje ilmijije da nastavi raditi u skladu sa Statutom. Štaviše, u saradnji s institucijama i ustanovama Rijaseta, kroz dobru saradnju provodimo zajedničke aktivnosti i unapređujemo rad zajedničkim sadržajima koji nas okupljaju u našoj misiji.

Muallime u Ilmijiji

NOVI MUALIM: Imamo značajan broj muallima u Bosni i Hercegovini za koje još nema dovoljno radnih mjesta, ali su vidljivi pomaci u njihovom angažmanu. Mogu li Ilmijiju smatrati svojim udruženjem, iako vjerovatno nisu članice, ili će morati formirati svoje posebno udruženje? Inače, na koji način bi trebalo razvijati profesionalni angažman muallima u Bosni Hercegovini i dijaspori?

HADŽIĆ: Udruženje ilmijije je jedino udruženje u Zajednici koje okuplja imame, muallime, vjeroučitelje,

profesore s fakulteta i iz medresa, kao i sve uposlene u Islamskoj zajednici. Članovi Udruženja ilmijije mogu biti i oni koji su uposleni izvan Zajednice, za čije zaposlenje treba saglasnost Islamske zajednice, poput vjeroučitelja u osnovnim i srednjim školama. U skladu s navedenim, u Ilmijiji postoji dovoljno prostora za sve pojedince koji pripadaju ovim kategorijama. Oni imaju priliku da se uključe u Udruženje, te kao posljedicu steknu određena prava, ali i da preuzmu određene obaveze. Ovakav pristup otvara mjesto u Udruženju ilmijije i za naše muallime koje su angažovane u misijskom radu i ispunjavaju uvjete za članstvo. Mi trenutno imamo značajan broj naših muallima koje su članice Udruženja ilmijije u mnogim međzlisima i kao takve biraju i mogu biti izabrane na sve nivoe upravljačke strukture Udruženja ilmijije. Lično nisam za to da se donose dodatna uputstva i norme koje bi obavezivale izbor muallima u upravljačku strukturu, jer bi na taj način imali pozitivnu diskriminaciju, što ne smatramo pravednim.

O osnivanju drugog misijskog udruženja koje će okupljati ove kategorije nema potrebe niti razgovarati. Kada su u pitanju vjeroučitelji i vjeroučiteljice, iako su oni, koliko mi je poznato, dio sindikata obrazovanja, mi u osnovnim odborima Udruženja ilmijije imamo određeni broj vjeroučitelja i vjeroučiteljica članova Udruženja ilmijije.

U situaciji kada se usložnjava društvo i kada Islamska zajednica traži rješenja za određene društvene izazove i probleme, te kada je jednostavno potrebno nuditi alternative za negativne pojave u društvu, sigurno da postoji potreba za intenzivnijim angažmanom u Zajednici. Nerijetko govorimo i čujemo da su danas porodica i brak u krizi. Također vidimo da sistem obrazovanja nailazi na poteškoće u prenošenju znanja, da ne govorimo o odgoju koji se marginalizira kroz tranziciju koja traje jako dugo. U jednom takvom stanju bi bilo dobro da imamo strategiju u koju bi uključili naše muallime, a

koja bi sublimirala različite inovativne i detaljno osmišljene programe na nekom operativnom nivou, recimo na nivou međzliisa.

Drugo pitanje, ne manje važno, jeste pitanje iz radno-pravnog odnosa. Da li radno-pravni odnos osigurava minimum dostojanstva imama, muallime ili nekog člana Udruženja ilmijije? Mi danas imamo učestalu pojavu da, pored toga što svršenicima Fakulteta islamskih nauka traže posao u drugim društvenim sferama, već dokazani imami sa značajnim imamskim stažem i zapaženim radom napuštaju imamski poziv, te vrše prekvalifikacije i traže posao u drugim ustanovama, institucijama, privatnom sektoru, a nemali broj se odlučuje i na odlazak u inostranstvo. Udruženje ilmijije je istražilo socijalnu kartu imama i rezultate anketne smo uputili reisul-ulemi i Vijeću muftija, a sve s ciljem usvajanja određenih mjera radi poboljšanja statusa imama i očuvanja kvalitetnog imamskog kadra. Do određenih poboljšanja, tamo gdje je to bilo izvodivo, došlo je, ali naravno ni blizu koliko bi to trebalo biti.

Slabe penzije imama su recidiv prošlog vremena

NOVI MUALIM: Kao Udruženje ilmijije analizirate koji su to najveći izazovi za imame danas. Neki u prvi plan stavljaju socijalni status imama, razlike u platama te penzioni fond. Vjerovatno imate uvid i koji bi izazovi mogli biti u skorijoj budućnosti. U kojoj mjeri Ilmijija može odgovoriti na njih?

HADŽIĆ: Moje uvjerenje jeste da je najveći izazov, kako za imame, tako i za Zajednicu, očuvati džematlije i imati zdrave džemate, upravo jer Islamska zajednica je, prema slovu Ustava, zajednica muslimana. Naravno da su za mene kao predsjednika Udruženja ilmijije, iako je to neodvojivo jedno od drugog, interesna skupina imami. Status imama je goruće pitanje koje traje jako dugo i svima nam je jasno da status imama

u Zajednici nije na potrebnom nivou. Ono što je još veći izazov jeste i to da se taj status razlikuje od medžlisa do medžlisa pa i od muftijstva do muftijstva. Ima tu određenih pomaka i poboljšanja na određenim medžlisima, ali, ponavljam, to nije ni blizu potrebnog nivoa. Udruženje ilmije kroz svoja istraživanja iznosi utvrđeno činjenično stanje i od odgovornih traži da se poduzimaju mjere na unapređenju statusa imama. Slabe penzije imama su recidiv prošlog vremena i nadam se da će se to promijeniti kod narednih generacija. Fond za penzionisane imame je privremena mjera koja služi za očuvanje dostojanstva penzionisanih imama. Želim istaknuti i zahvaliti se reisul-ulemi Hussein-ef. Kavazoviću na sredstvima koja se doznače u taj fond. Trenutno smo u procesu iznalaženja rješenja s imamima, da uz donaciju iz Rijasetu osiguramo značajniji iznos sredstava potrebnih za ovaj fond.

U narednom periodu, sigurno da ćemo nastaviti zacrtanim putem tražiti rješenja za kvalitetniji status imama. Sigurno da ćemo tražiti razne načine kako bi pružili značajniju podršku imamima i u ekonomskom smislu, kako to ne bi ugrožavalo njihov misijski rad. Imami trebaju imati adekvatniji status od trenutnog, ali i bolje uplate u penzioni fond kako bi penzije bile prilagođenije okolnostima, naročito jer su to pojedinci koji prestaju raditi nakon četrdeset godina misijskog rada.

NOVI MUALIM: Vrlo interesantno ali i, prije svega, značajno je istraživanje ove godine objavljeno u formi knjige profesora dr. Aida Smajića pod naslovom "Radni stres kod bosanskohercegovačkih imama". Jeste li imali priliku čitati ovu publikaciju i da li bi se trebala ova tema elaborirati kroz naše džemate i institucije Islamske zajednice?

HADŽIĆ: Upoznat sam sa istraživanjem prof. dr. Aida Smajića još od kada je dr. Smajić imao plan da radi na ovom istraživanju. Drago mi je što je profesor Smajić uradio to istraživanje i skrenuo pažnju na sagorijevanje imama, o kojem smo malo ili nimalo

govorili. Imami se trebaju upoznati s rezultatima istraživanja, ali imami su u najmanjoj potrebi da se njima govori koliko su sagorjeli i koliko je stresan misijski rad u našim džematima, što je njihova svakodnevnica. Rezultate istraživanja dr. Smajića bi trebalo, i mi ćemo raditi na tome, prezentirati glavnim imamima, predsjednicima medžlisa, muftijama i odgovornim u Rijasetu Islamske zajednice, ali isto tako i džematlijama u džematima. Vjerovatno će trebati donijeti ili promijeniti neke normativne akte kako bi se taj stres smanjio, ali i educirati imame kako da se nose i pobijede u stresnim situacijama.

Poema kao priča o stradanju imama i šehida

NOVI MUALIM: U proteklom periodu, otkad ste predsjednik Ilmije, imali ste značajne aktivnosti, bez obzira na stanje tokom pandemije. Njihov obim sigurno ne može pokriti inicijalni budžet koji Ilmija ima?

HADŽIĆ: Na startu ovog mandata desila se pandemija i želim kazati da je to sigurno bio poseban izazov, naročito ako ste navikli i namjeravate ići naprijed, a stvarnost vas dovede u situaciju da morate stati, kada je manje-više sve stalo. Sve aktivnosti koje smo realizirali u proteklom mandatu su rezultat timskog rada i ja sam na tu činjenicu ponosan. U tim projektima bili su uključeni svi nivoi strukture Udruženja ilmije, od najnižeg do najvišeg, u skladu s nadležnošću i opisom projekta ili aktivnosti. Naravno, kada su u pitanju finansijski okviri projekta, za očekivati je da postojeći budžet Ilmije ne može pokriti projekte koji su se kretali u rasponu nekada i od pedeset pa i do sto i više hiljada maraka.

Iskoristili smo vlastite kapacitete, napravili kvalitetne idejne projekte i s kvalitetnim projektima se prijavljivali na javne pozive državnih institucija i ustanova po različitim oblastima. To nije bila praksa ranije. Međutim, mi smo shvatili da moramo osigurati sredstva ako

želimo određene projekte pokrenuti. Naši projekti su prepoznati kao kvalitetni, te smo uspjeli priskrbiti značajna sredstva za njihovu implementaciju.

U toku ovog mandata uspjeli smo realizirati značajne projekte u oblasti ekonomskog jačanja jednog broja imama kao i druge projekte u oblasti jačanja statusa imama. Značajnim sredstvima smo uradili rekonstrukciju, sanaciju i vizuelno poboljšanje spomen-obilježja imama šehida u dvorištu Gazi Husrev-begove medrese. U povodu jubileja predstavili smo javnosti poseban projekt. "Poema o bosanskom bijelom šehidu" je finalni produkt rada i zalaganja više različitih autora, profesionalaca i dokazanih umjetnika na ovom polju, Jažića, Vatreša, Pandžića, Latića, Burhana, Alilija, Isakovića i drugih koji su radili na tekstu "Poeme" koju je napisao prof. dr. Džemaludin Latić. Profesor je, kao što to veoma dobro zna, napisao jedan duboko emotivan tekst koji je uvakufio za Udruženje ilmije kao spomen na imame šehide. Tada smo i došli na ideju da krenemo s komponovanjem muzike i nekolicini ljudi sam prenio svoju viziju i želju da ovu "Poemu" predstavimo kao jedan kvalitetan scensko-izvedbeni komad ili predstavu. Adaptirali smo tekst, krenuli s komponovanjem, snimanjem, doradivanjem, ali i dodavanjem nekih dijelova radi prilagodbe samom formatu i suštini predstave. Kao produkt tog rada nastala je "Poema" koju je javnost imala priliku vidjeti u Bosanskom kulturnom centru u Sarajevu. Naša želja je da umjetnost, kao univerzalni medij i kao neizostavan dio kulturne baštine jednog naroda, ispriča priču o stradanju imama i šehida. Željeli smo da narativ o imamima i šehidima postavimo u jedan novi okvir, koji se razlikuje od dosadašnjih formi kojima smo pričali našu historiju i opisivali naša stradanja. Smatrali smo da ćemo na takav način ostaviti trajno naslijeđe generacijama poslije nas i da će ova "Poema", kao umjetnička forma, moći prenijeti ne samo činjenice, nego bol, gubitke i

patnju koju je naša generacija proživjela. Želja nam je bila da o stradanju imama i šehida govorimo na jedan drugi, umjetnički način.

Nemjerljiv značaj Novog muallima

NOVI MUALIM: Ilmija je izdavač Novog muallima, koji je indeksiran i važan dio znanstvene riječi u Islamskoj zajednici, ali i u bh. znanstvenim krugovima. U kojem smjeru će se razvijati ovaj segment izdavaštva Ilmije?

HADŽIĆ: U nekim idealnim okolnostima bilo bi veoma dobro da Islamska zajednica ima nekoliko časopisa iz različitih oblasti koji ispunjavaju neophodne uvjete i koji bi bili indeksirani u međunarodnim

bibliotekama. Međutim, znajući koliko je to zahtjevan proces, čini nas ponosnim da Udruženje ilmije izdaje jedan od rijetkih indeksiranih časopisa u Islamskoj zajednici. *Novi muallim* kao stručni časopis za odgoj i obrazovanje se potpuno uklapa u onaj dio djelovanja Ilmije koji se odnosi na stručno usavršavanje i obrazovanje članova Udruženja. Ovaj časopis je neizmjerljivo važan za permanentno obrazovanje imama, vjeroučitelja, profesora u medresama i na fakultetima, a samim tim i studenata islamskih i islamskih pedagoških fakulteta.

Naime, ova generacija je svjedok nevjerojatnih i vrlo brzih promjena u društvu. Te promjene se odražavaju i na izdavaštvo, ali i čitalaštvo. Zahvaljujući elektronskim uređajima i digitalizaciji, izdavaštvo se polahko

smješta u drugi plan. S druge strane, elektronski mediji i sredstva komuniciranja i dijeljenja informacija preuzimaju osnovnu ulogu. Ono što dolazi kao posljedica tog cijelog procesa jeste i pojava fenomena u kojem nove generacije sve manje čitaju. Upravo pristup čitanju, izučavanju i saznavanju dovodi do simplifikiranja znanja i informacija, koji onemogućavaju pojedincu da se nečemu posveti. Čitaocima je sve teže iščitavati duže naučne tekstove, a sve više se navikavaju na tekstove koji po broju karaktera odgovaraju Facebook statusima. To neminovno dovodi do zanemarivanja izdavaštva. U tom smislu, nemjerljiv je značaj ovog časopisa za Islamsku zajednicu kao modela stručnog usavršavanja, ali i očuvanja izdavaštva kao značajnog elementa njegovanja kulture čitanja i izučavanja.

الموجز

حوار صحفي مع الشيخ نسيب حاجيتش، رئيس جمعية "علماء" لدى المشيخة الإسلامية في البوسنة والهرسك

الإمام مبتكر العمليات الإيجابية في جماعة المسجد

ألفدين سوباشيتش

في 27 من سبتمبر 2022 احتفلت جمعية "علماء" لدى المشيخة الإسلامية والبوسنة والهرسك بالذكرى السنوية العاشرة بعد المائة، وتلك المناسبة أقيم احتفال رسمي وقدم العرض الأول لمجموعة "قصائد الشهيد الأبيض البوسني".

جمعية "علماء" أحد مكونات المشيخة الإسلامية في البوسنة والهرسك حيث تجمع الأئمة والمعلمات وموظفي المشيخة الإسلامية ومدرسي وأساتذة الكليات والمدارس الثانوية الإسلامية. والجمعية ذات رسالة دعوية تعبر عن اهتمام العلماء بأحوال المسلمين والشباب المسلم وكوادر المشيخة الإسلامية في مختلف الفترات التاريخية. وبهذه المناسبة تحدثنا مع الشيخ نسيب حاجيتش، رئيس جمعية "علماء" حول مشاريع الجمعية والتحديات التي تقف أمام الأئمة، وحول نشاط المرأة ومكانتها في البنية الإدارية لجمعية "علماء".

الكلمات الرئيسية: جمعية "علماء"، العلماء، الأئمة، المعلمات، الوضع الاجتماعي للأئمة، نسيب حاجيتش.

Summary

Interview with Nesib-ef. Hadžić,
president of Ilmiyyah Association of the Islamic
Community of Bosnia and Herzegovina

IMAMS ARE THE CREATORS OF THE POSITIVE
PROCESSES IN JAMAATS

Elvedin Subašić

On September 27th 2022, in Sarajevo, Ilmiyyah Association of the Islamic Community of Bosnia and Herzegovina marked its 110th anniversary with an annual ceremony and the premiere of "Poema o bosanskom bijelom šehidu" (A Poem About Bosnian White Martyr). Ilmiyyah Association functions as an integral part of the Islamic Community in BiH and it gathers imams, muallims, Islamic Community employees as well as mudarrisses and professors of the Islamic faculties and madrasas. Its function has a missionary character and was created as a part of the efforts of ulama safeguarding and preserving the Muslim community, Muslim youth, and the employees of the Islamic Community in various phases in history. Marking this significant jubilee we had a talk with the president of the Association, Nesib-ef. Hadžić about the Association's projects, and mission of imams as well as about the position and engagement of women in the managerial structure of the Ilmiyyah Association.

Keywords: Ilmiyyah Association, Ilmiyyah, ulema, imams, mu'allimas, social status of imams, Nesib Hadžić

ULEMA JEVREJSKOG NARODA (‘ULAMĀ’U BANĪ ISRĀ’ĪL – عُلَمَاءُ بَنِي إِسْرَائِيلَ)

Enes KARIĆ

enes.karic@fin.unsa.ba

Fakultet islamskih nauka Univerziteta u Sarajevu

SAŽETAK: Kur’ān oslovljava riječ ‘ulamā’ (عُلَمَاءُ) samo u dva maha, jednom u sūri *Pjesnici/Aš-Šu‘arā* (26:197), gdje se spominje ‘ulama’ banī Isrā’il ili “znalci, ulema jevrejskog naroda”, a drugi put u sūri *Stvoritelj/Fāṭir* (35:28), gdje se riječ ‘ulamā’ (عُلَمَاءُ) spominje općenito, kao “znalci [čovječanstva] koji se istinski boje Boga”. Ovaj esej bavi se sintagmom ‘ulama’ banī isrā’il (“znalci, ulema jevrejskog naroda”) kroz neke komentare i prijevode Kur’āna.

Ključne riječi: znalci, učeni ljudi, ‘ulamā’, Jevreji, islam, ‘ilm, znanje

Uvod

Znanje kao znanje o Bogu

Znanje (‘ilm – عِلْمٌ) i znalci (‘ulamā’ – عُلَمَاءُ) u Kur’ānu pretežno se odnosi na znanje i znalce o ‘božanskim stvarima i prerogativama’. Tako se posve jasno vidi da dva spomena riječi ‘ulamā’ u Kur’ānu, a to su ova mjesta:

أَوَلَمْ يَكُنْ لَهُمْ آيَةٌ أَنْ يَعْلَمَهُ عُلَمَاءُ بَنِي
إِسْرَائِيلَ

“A zar Znak nije njima to što za njega [Kur’ān] znaju znalci sinova Israila?” (*Pjesnici/Aš-Šu‘arā*, 26:197)

وَمِنَ النَّاسِ وَالْأَنْعَامِ مُخْتَلِفٌ
أَلْوَانُهُ كَذَلِكَ إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ
الْعُلَمَاءُ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ غَفُورٌ

“A ima ljudi, i životinja, i stoke isto tako boja raznolikih! A Boga se boje od Njegovih robova oni učeni...” (*Stvoritelj/Fāṭir*, 35:28)

sugeriraju da su znalci, pametni, mudri (‘ulamā’) oni koji znaju čitati znakove Svijeta i znakove Božanskih knjiga.

Znanje koje božanska riječ Kur’āna imenuje ‘ilmom, odatle ‘ulamā’ – znalci, učeni, naučnici, mudri, pametni (Muf-tić, 2004:1005) itd. – uglavnom se u Kur’ānu odnosi na ono znanje koje raskriva znakove onog ‘božanskog u svijetu’, bilo to znakove božanskog stvaranja svjetova, ili božanskog napućivanja čovječanstva. Arne A. Ambros (2004:193) tvrdi da riječ ‘ālim (عَالِمٌ) znači “onaj koji nešto znade, onaj koji o nečemu ima znanje, dobro upućen, mudar” – “knowing (s.th.), having knowledge (of s.th.), well instructed; wise”.

Mnogi klasični rječnici Kur’āna ukazuju na to da riječ ‘ilm (عِلْمٌ), premda ima vrlo široka značenja, ima počelo u značenju ‘odgonetanja znakova’ u svijetu. Naprimjer, riječ ‘alam (عَلَمٌ)

znači *trag, znak, zastava* (Al-Isfahānī, 1972:356):

... الْعَلَمُ الْأَثَرُ الَّذِي يَعْلَمُ بِهِ الشَّيْءُ ...
كَعَلَمِ الطَّرِيقِ وَ عِلْمِ الْجَيْشِ، وَ سُبِّي
الْحَبَلِ عَلَمًا لِدَلِّكَ وَ جَمْعُهُ أَعْلَامٌ ...

“Al-‘alam je trag [al-ataru – الْأَثَرُ – znak] po kojem se nešto raspoznaje, kao što je putokaz ili zastava vojske. Upravo stoga [u arapskom jeziku] brdo /planina/ naziva se ‘alam [usljed svoje vidljivosti, istaknutosti], a množina je ‘alām [brda].”

Kad božanska riječ Kur’āna spominje ‘ulamā’u banī Isrā’il (znalce, učene, pametne među Jevrejima, među djecom Israila ili Izraela), to prije svega znači spomen onih ljudi koji znaju ‘vidjeti ili uvidjeti znakove’ u svijetu ili ‘čitati i uvidjeti znakove svetih knjiga’, pa i Kur’āna samoga.

Ko su učeni ili znalci sinova Isrā'ila? Ko su pripadnici jevrejske uleme – 'Ulamā'u banī Isrā'il?

Na ovom mjestu važno je napomenuti da božanska riječ Kur'āna samo na jednom mjestu povezuje riječ 'ulamā' (znalci, učeni, mudri, pametni) sa izričitim spomenom imena nekog ili jednog naroda, a to su Jevreji (*banū Isrā'il*) ili "djeca Izraelova", to jest Jevreji.

Sintagma 'ulamā'u banī Isrā'il – znalci koji pripadaju djeci Izraelovoj (ili potomstvu Jakuba/Ya'qūba, a.s.), to jest znalci koji pripadaju Jevrejima – spomenuta je u pozitivnom kontekstu u Kur'anu. (26:197) Izričito se kaže da 'jevrejski znalci' znaju za Kur'an (to jest, znaju za Muhammeda, a.s.), k tome oni znaju šta je Kur'an, odnosno, znaju da je Kur'an – Istina.

Dakako, ovdje se postavlja pitanje: Ko su (bili) ovi 'znalci koji pripadaju Jevrejima' i koji znaju šta to Kur'an doista jeste? Najraniji komentatori Kur'āna koje pobraja At-Ṭabarī (usp. tumačenja koja donosi uz 26:197), npr. Muḡāhid, Ibn Ḡurayḡ, Qatādah, smatraju da se sintagmom 'ulamā'u banī Isrā'il na ovom mjestu

عني بعلماء بني إسرائيل في هذا الموضوع:
عبد الله بن سلام ومن أشبهه ممن كان
قد آمن برسول الله صلى الله عليه وسلم
من بني إسرائيل في عصره

"ukazuje na 'Abdullāha ibn Salāma [umro 663. po 'Īsāu al-Masiḥu] i njemu slične koji su povjerovali u Muhammeda, a.s., a koji su (to su) jevreji koji su živjeli u doba Muhammeda, a.s."

Ibn Kaṭīr, u tumačenju āyata 26:197., navodi da 'znalci između djece Izraelove', to jest 'znalci među Jevrejima'

أن العلماء من بني إسرائيل يجدون ذكر
هذا القرآن في كتبهم التي يدرسونها
"nalaze da se ovaj Kur'an spominje u njihovim [jevrejskim svetim] knjigama koje oni proučavaju."

Az-Zamahšarī (usp. njegova tumačenja āyata 26:197) smatra da se u āyatu: "A zar Znak nije njima to što

za njega [Kur'an] znaju znalci sinova Israila?" – nalazi sarkazam. Naime,

أينكرون؛ ولم يكن لهم آية تدل على
الصدق أن يعلمه علماء بني إسرائيل
وهم أهل علم بالكتاب؟

"zar to oni [mušrici, idolopoklonici u Arabiji] niječu [Kur'an], i zar im nije Znak koji ukazuje na istinu [Muhammeda i Kur'āna] to što jevrejski znalci, koji su narod znanja i [svete] Knjige, poznaju Kur'an?!"

Nesumnjivo je da mnogim klasičnim komentarima Kur'āna sintagma 'ulamā'u banī Isrā'il služi kao sredstvo prepoznavanja, kontinuiranja i uvezivanja tradicije *ahlu l-kitāb* (أهل الكتاب) ili 'sljedbenika Knjige' (Jevreja i kršćana), a toj tradiciji pristupaju i pridolaze i sami muslimani s Kur'anom.

U svome prijevodu i komentaru Kur'āna Seyyed Hossein Nasr (Nasr, 2015:922) tvrdi da se u tumačenju 26:197 treba imati u vidu Jevrej 'Abdullāh ibn Salām, savremenik Muhammeda, a.s.

"Some see the learned of the Children of Israel as a reference to 'Abd Allāh ibn Salām (among others), one of the learned Jews of Madinah who become Muslim and whose conversion was, because of his knowledge and standing within the Jewish community of his time, of special significance."

"Neki smatraju da [sintagma] učeni od djece Izraelove jeste ukazivanje na 'Abdullāha ibn Salāma (među ostalim), jednog od učenih Jevreja Medine koji je primio islam i čija je konverzija bila, usljed njegova znanja i istaknutog položaja unutar jevrejske zajednice njegova vremena, od posebne važnosti."

'Ulamā'u Banī Isrā'il u prijevodima Kur'āna

Prijevodi Kur'āna s velikom pažnjom prevode sintagmu 'ulamā'u banī Isrā'il. Mnogi engleski prijevodi daju: *the learned men of the Children of Israel* ili: *the learned among the Children of Israel*, njemački: *die Gelehrten der Kinder Israels* ili: *die Weisen der Kinder Israels*, francuski: *des docteurs*

d'Israël ili: *les docteurs des fils d'Israël*. Крачковский u svome prijevodu Kur'āna, Перевод Корана, prevodi āyat 26:197. na način prepričavanja ili opisivanja:

"Разве не явилось для них знамение то, что знают его ученые из сынов Израила?" I tako dalje.

Abdullah Yusuf Ali (2000:310) prevodi sintagmu 'ulamā'u banī Isrā'il na engleski doslovnim engleskom sintagmom "the Learned of the Children of Israel". U cjelini uzev, on prevodi 26:197. ovako:

"Is it not a Sign to them that the Learned of the Children of Israel knew it (as true)."

"Zar nije Znak njima to da učeni od djece Izraelove znaju njega ([Kur'an] kao istinitoga)."

Sa svoje strane, Rudi Paret (2014:262) prevodi sintagmu 'ulamā'u banī Isrā'il njemačkom sintagmom "die Gelehrten der Kinder Israels" ("djeca sinova Izraelovih"), Paret cijeli āyat 26:97 prevodi kako slijedi:

"War es ihnen (d. h. den zeitgenössischen Arabern) den nicht ein Zeichen (für die Wahrheit der koranischen Offenbarung), daß die Gelehrten der Kinder Israels darüber Bescheid wissen?"

"Zar njima (tj. [Muhammedu] savremenim Arapima) nije bio znak (istinite objave Kur'āna) da učenjaci sinova Israilovih znaju za njega?"

Kako se vidi iz ovih i drugih prijevoda Kur'āna, prevoditelji se, uglavnom, opredjeljuju za prevodenje riječi 'ulamā'u kao oni učeni, oni znani, upućeni, oni koji su znalci.

Tokom kasnijih razvoja u povijesnom islamu riječ 'ulamā'u poprimila je značenje jednoga posebnoga sloja ili klase ljudi koji su, naročito u tradicionalnim zemljama islama, bili odgovorni za razvoj islamskih nauka, za održavanje medresa, džamija, tekija itd.

Āyat iz sūre Pjesnici / Aš-su'arā (26:197) govori o predskazanju dolaska vjerovjesnika Muhammeda, a. s.

Jane McAuliffe u svome revidiranom izdanju prijevoda Kur'āna od

Muhammada Marmadukea Pickthalla (McAuliffe, 2017:198) uz āyat 26:197 donosi Pickthalovu bilješku:

“The Jews knew, from their scripture, that a prophet had been promised to the Arabs.”

“Jevreji su znali, iz svoje svete knjige, da je jedan Božiji poslanik bio obećan Arapima.”

Odmah uz ovu Pickthalovu podnožnu napomenu, Jane McAuliffe dodaje svoju napomenu:

“See perhaps Deuteronomy 18:18-19.”

“Usporedi možda *Ponovljeni zakon* [poglavlje ili knjigu iz Biblije], 18:18-19.”

Konsultiramo li Bibliju, Stari i Novi Zavjet (npr. hrvatski prijevod,

Zagreb, 1974:156), mjesto na koje upućuje Jane McAuliffe glasi:

“Podignut ću im proroka između njihove braće, kao što si ti. Staviti ću svoje riječi u njegova usta, da im kaže sve što mu zapovjedim. A ne bude li tko poslušao mojih riječi što ih prorok bude govorio u moje ime, taj će odgovarati preda mnom.”

U arapskom prijevodu Biblije (Cambridge, 1956:208-209) ove riječi iz *Ponovljenog zakona* (18:18-19) glase:

أَقِيمُ لَهُمْ نَبِيًّا مِنْ وَسْطِ إِخْوَتِهِمْ مِثْلَكَ وَ
أَجْعَلُ كَلَامِي فِي فَمِهِ فَيَكَلِّمُهُمْ بِكَلِّ مَا
أَوْصِيَهُ بِهِ،

وَ يَكُونُ أَنَّ الْإِنْسَانَ الَّذِي لَا يَسْمَعُ
لِكَلَامِي الَّذِي يَتَكَلَّمُ بِهِ بِاسْمِي أَنْ أُطَالِبُهُ ...

Kako se iz ovog arapskog prijevoda vidi, vjerovjesnik ili poslanik kojeg nagovještava Stari zavjet, kazivaće *kalām* ili Božiju objavu, Božiji govor (Kur’an). Prisjetimo se ovdje, zakratko, da su islamski klasici definirali Kur’an kao *kalāmu ‘llāh al-munazzal* (كَلَامُ اللَّهِ الْمُنَزَّلُ – objavljeni Božiji govor).

Recimo na kraju da spomen sintagme *‘ulamā’u banī Isrā’il* u Kur’ānu vijekovima služi za podsticanje dobre saradnje među pripadnicima objavljenih Knjiga. Osim toga, božanska riječ Kur’āna Jevrejima, to jest njihovim učenim ljudima, priznaje čast posjedovanja *‘ilma* ili poštovane i uvažene forme znanja u islamu i u monoteizmu općenito.

Izvori i literatura

- (1956). *Al-Kitabu l-muqaddas ay Kutubu l-‘abdi l-qadimi wa l-‘abdi l-‘gadidi*, Cambridge: Cambridge University Press.
(1974). *Biblija, Stari i Novi Zavjet*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
(2000). *The Holy Qur’an*, translated by Abdullah Yusuf Ali, Hertfordshire:

- Wordsworth Classics of World Literature.
(2014). *Der Koran*, Übersetzung von Rudi Paret, Stuttgart: Verlag W. Kohlhammer.
(2015). *The Study Quran*, uredio Seyyed Hossein Nasr, New York: HarperOne.
Ambros, Arne A. (sa Stephanom Procházka)

- (2004). *A Concise Dictionary of Koranic Arabic*, Wiesbaden: Reichert Verlag.
Işfahānī, ar-Ragīb, (1972). *Mufradātu alfāzi l-qur’an*, Beirut: Dāru l-Fikr.
Крaчкóвский, (1990). *Перевод Корана*, Minsk.
Muftić, Teufik (2004). *Arapsko-bosanski rječnik*, III izdanje, Sarajevo: El-Kalem.

الموجز

أنس كاريتش

علماء بني إسرائيل

جاءت كلمة “علماء” في القرآن الكريم في موقعين، أحدهما في الآية 197 من سورة الشعراء، التي تتحدث عن علماء بني إسرائيل، والثاني في الآية 28 من سورة فاطر، وتحدث عن العلماء الذي يخشون الله حق خشيته. يعالج هذا المقال عبارة “علماء بني إسرائيل” في بعض تفاسير القرآن الكريم وترجمات معانيه.

الكلمات الرئيسية: العلماء، اليهود، الإسلام، العلم.

Summary

SCHOLARS (ULAMA) OF JEWISH PEOPLE
(‘ULAMĀ’U BANĪ ISRĀ’ĪL – عُلَمَاءُ بَنِي إِسْرَائِيلَ)

Enes Karić

The Qur’an uses the term *‘ulamā’* (عُلَمَاءُ) only in two places, once in the surah *the Poets/Ash-Shu’arā* (26:197), where it is used as *‘ulamā’ banī Isrā’il* meaning “the learned/‘ulamā’ of the Jewish people”, and the second time in surah *the Creator/Fāṭir* (35:28), where the word *‘ulamā’* (عُلَمَاءُ) is used in a more general sense to mean as “the learned (among the mankind) who truly fear God”. This article deals with the syntagm *‘ulamā’ banī isrā’il* (“the learned/ulamā of the Jewish people”) reflecting some commentaries and translations of the Qur’an.

Keywords: scholars, learned people, *‘ulamā’*, Jews, Islam, *‘ilm*, knowledge

“ILMIJA” U VREMENU

Elvir DURANOVIĆ
elvir.duranovic@iitb.ba

Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka

SAŽETAK: “Udruženje ilmije Bosne i Hercegovine”, kao strukovna ulemanska organizacija, dalo je nemjerljiv doprinos vjerskom, prosvjetnom i kulturnom napretku Bošnjaka od početka XX stoljeća do danas. Djelujući u različitim državnim režimima, Udruženje je nastojalo sačuvati dignitet uleme neophodan za ozbiljan islamski misijski rad imama, muallima i drugih pripadnika ulemanskog staleža. Na osnovu sačuvane građe i objavljenih izvora, autor u ovom radu ukazuje na društveno-političke okolnosti koje su dovele do osnivanja prvog, a potom i ostalih udruženja ilmije u Bosni i Hercegovini, uz kratak osvrt na njihov rad i djelovanje.

Ključne riječi: “Muslimansko muallimsko i imamsko društvo”, “Udruženje bosanskohercegovačke ilmije”, “El-Hidaje”, “Udruženje ilmije u SR BiH”, ilmija, ulema

Osnivanje prvog “Muslimanskog muallimskog i imamskog društva” 1909. godine

Prije osnivanja prvog udruženja cjelokupne bosanskohercegovačke ilmije, u Sarajevu je 11. septembra 1909. godine utemeljeno “Muslimansko muallimsko i imamsko društvo za Bosnu i Hercegovinu” sa zadaćom da: “...sve muslimanske muallime, vjeroučitelje narodnih osnovnih škola i imame u Bosni i Hercegovini udruži u jednu cjelinu, te da udruženom snagom porade na razvijanju njihove staleške svijesti kao i na unapređenju mekteba i nastave, isto tako na valjanom uzgajanju podmlatka; nadalje na stvaranju i potpomaganju mirovinskog fonda za muslimanske muallime, vjeroučitelje osnovnih škola i imame; na potpomaganju njihovih udovica i siročadi; naročito pak nastojati udruženom snagom oko toga da se položaj i materijalno stanje muallima, vjeroučitelja na osnovnim školama i imama poboljša.” (*Pravila*, 1909:1) U dužnost glavnog odbora Društva stavljeno je da pokrene stručni list

za muallime, vjeroučitelje narodnih osnovnih škola i imame koji bi zastupao njihove interese. Godinu kasnije ova obaveza je ispunjena pokretanjem lista *Muallim*, čiji je glavni urednik bio Muhamed Seid Serdarević, a izlazio je do 1913. godine.

Budući da je već postojalo muallimsko i imamsko društvo koje se između ostalog brinulo za staleške potrebe uleme, postavlja se pitanje zašto je tri godine poslije osnivanja ovog društva također u Sarajevu osnovano novo “Udruženje bosanskohercegovačke ilmije”? Odgovor na ovo pitanje nude nam *Pravila* “Muslimanskog muallimskog i imamskog društva”. Shodno *Pravilima* ovog društva, u radu skupštine Društva mogli su učestvovati svi njegovi redovni članovi, ali aktivno i pasivno pravo izbora u glavni i nadzorni odbor imali su samo muallimi reformiranih mektebi ibtidajia i vjeroučitelji narodnih osnovnih škola. (*Pravila*, 1909:5) Dakle, imami nisu imali pravo izbora u glavni i nadzorni odbor, te s tim u vezi nisu imali pravo odlučivanja o ključnim pitanjima Društva.

Štaviše, prema raspravi koja se vodila na osnivačkoj skupštini “Muslimanskog muallimskog i imamskog društva” izvorno uopće nije bilo planirano da se u Društvo uključe imami, već samo muallimi mektebi ibtidajia i vjeroučitelji osnovnih škola. Naime, na skupštini se, među drugima, za riječ javio gospodin A. Kurbegović, imam iz Bosanskog Petrovca, koji se: “...zahvaljuje muallimima što su primili i imame u organizaciju...”, te izražava žaljenje što imami nemaju pasivno pravo glasa uz nadu da će se to pitanje vremenom riješiti. Na njegovo izlaganje poprilično netaktički je odgovorio gosp. Mahinić Ahmed, muallim iz Trebinja: “Pravila se nisu podvrgla nikakvoj debati, a što se tiče tog pasivnog prava imamskog, to je svakako dobro učinjeno da im je uskraćeno jer uopće nema smisla da se imami biraju u odbor koji će pretresati i o takvim stvarima u koje imami nisu upućeni (mekteb).” (“Zapisnik”, 1909:2) Poslije ove nimalo ugodne rasprave, gosp. Zametica, imam iz Gacka, ponovo predlaže da se u glavni odbor bira po: 6 imama,

6 muallima i 6 vjeroučitelja. Skupština je, na njegovo javno ispoljeno nezadovoljstvo, odbila taj prijedlog tako da su u glavni odbor izabrani samo muallimi i vjeroučitelji bez imama. ("Zapisnik", 1909:2) Konačno, i sam naziv službenog glasila "Muslimanskog muallimskog i imamskog društva" *Muallim*, otkriva koji stalež je u ovom društvu imao prednost. Uvidom u izvještaje s godišnjih skupština ovog društva, može se zaključiti da je pokretanje lista *Muallim* predstavljalo najveći doprinos Društva ostvaren za vrijeme njegovog kratkog trajanja. ("Ovogodišnja", 1911-12:152-157; "Zapisnik", 1912-13:181-184)

"Udruženje bosanskohercegovačke ilmije" 1912. godine – Misija islama ispred staleških interesa

Budući da odgovorne osobe u Islamskoj zajednici, reisul-ulema, muftije, članovi Ulema-medžlisa i ostali pripadnici ulemanskog staleža po *Pravilima* "Muslimanskog muallimskog i imamskog društva" nisu mogli biti redovni članovi, nastojanja ovog društva da utječu na procese unutar Islamske zajednice uglavnom nisu pozitivno rješavana. ("Skupština", 1910-11:201-206) To je razlog zbog kojeg je tokom Islamske prosvjetne ankete 1910-1911. godine pokrenuto pitanje osnivanja udruženja cjelokupne bosanskohercegovačke uleme koje bi uz muallime i vjeroučitelje s podjednakim pravima i dužnostima, okupljalo svu ulemu u organima Islamske zajednice i izvan nje. Članove "Muslimanskog muallimskog i imamskog društva" o ovoj inicijativi upoznao je Muhamed Seid Serdarević na skupštini održanoj 5. augusta 1911. godine objasnivši da Društvo ima mogućnost izbora: ili da integriše u udruženje sve bosanskohercegovačke ilmije ili da nastavi djelovati samostalno. Naredne dvije godine trajale su konsultacije oko priključenja "Muslimanskog muallimskog i imamskog društva" novoosnovanom "Udruženju bosanskohercegovačke

ilmije". ("Skupština, 1910-11:201-206) Pregovori su okončani 27. marta 1914. godine kada je održana zajednička skupština oba udruženja na kojoj je izabran novi glavni odbor u koji su ušli članovi iz oba društva. ("Fuzija", 1914:287)

Prije toga, 28. septembra 1912. godine u Sarajevu je održana osnivačka skupština "Udruženja bosanskohercegovačke ilmije." Kao što smo spomenuli, ideja za osnivanjem Udruženja rodila se tokom zasjedanja Islamske prosvjetne ankete u Sarajevu 1911. godine. Raspravljajući o svim bitnim segmentima islamske prosvjete u Bosni i Hercegovini, među alimima koji su učestvovali u Anketi pojavilo se pitanje osnivanja jedne organizacije kojoj bi zadaća bila da okupi svu ulemu koja bi ujedinjena brinula o svojim staleškim pitanjima i vjerskim interesima muslimana u našoj zemlji. Spomenuta ideja je naišla na široko odobravanje tako da je formiran privremeni odbor koji je dobio zadatak da pripremi *Pravila* udruženja, što je i učinjeno početkom 1912. godine. ("Udruženje", 1912:70) Nove prostorije Ulema-medžlisa u velikoj dvorani biblioteke kod Careve džamije bile su premale da bi primile sve delegate koji su došli iz svih krajeva Bosne i Hercegovine kako bi učestvovali u, kako će se kasnije pokazati, historijskom događaju osnivanja ulemanskog staleškog udruženja. Idejni pokretač osnivanja "Udruženja bosanskohercegovačke ilmije" i prvi predsjednik glavnog odbora, kasnije reisul-ulema, Džemaludin-ef. Čaušević, govoreći na osnivačkoj skupštini o potrebi osnivanja Udruženja spomenuo je da se slična udruženja osnivaju u drugim krajevima islamskog svijeta, pri čemu je prije svega mislio na udruženja ilmije koja su u Egiptu osnovali Muhammed Abduhu i Rešid Rida, a preko kojih su ostvarili nemjerljiv utjecaj na muslimane širom svijeta. Njihova udruženja, a

što će kroz svoja *Pravila* potencirati "Udruženje bosanskohercegovačke ilmije" osnovano 1912. godine, prvenstveno su bila fokusirana na vjersko prosvjećivanje muslimana i razračunavanje s neislamskim natruhama koje su se stoljećima taložile unutar učajurenog islamskog svijeta. ("Udruženje bos.", 1912:190-192) Naime, prema usvojenim *Pravilima*, "Udruženje bosanskohercegovačke ilmije" osnovano je s ciljem:

- a) širenja dobre i zdrave prosvjete a naročito vjerske;
- b) učvršćivanja islamskih vjerskih osjećaja;
- c) poticanja islamskoga elementa na vršenje vjerskih dužnosti;
- d) suzbijanja protuislamskih ideja i običaja;
- e) iskorjenjivanja onih zlih i štetnih navika koje su se tečajem vremena uvukle u islamsku zajednicu;
- f) rada na tome da se muslimanskom podmlatku daje valjan i jedinstven odgoj. ("Pravila Udruženje", 1912:72)

Spomenuti ciljevi Udruženja vjerno oslikavaju reformatorske pravce djelovanja ulemanskih društava osnivanih u Egiptu i drugim krajevima velikog islamskog svijeta na modernističkim zasadama Afganija, Abduhua i Ridaa. S tim u vezi, s pravom se može konstatirati da "Udruženje bosanskohercegovačke ilmije" u Bosni i Hercegovini slijedi idejnu matricu sličnih udruženja, prvenstveno u Egiptu, s početka XX stoljeća.¹ Abduhuov i Ridaov kasniji vjerni učenik, Husein Đozo će, kao predsjednik "Udruženja ilmije", preko *Preporoda*, novoosnovanog časopisa Udruženja, po ugledu na Ridaov *El-Menar*, intenzivno djelovati na vjerskom, prosvjetnom i kulturnom educiranju muslimana naših krajeva.

Drugi bitan događaj koji je prethodio osnivanju "Udruženja bosan-

¹ O ilmijanskim udruženjima u islamskom svijetu vidi: Enes Karić, "Osnivanje ulemanskih udruženja u savremenom dobu (kratak osvrt)", u :100

godina Udruženja ilmije – Monografija, "Udruženje ilmije Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini", Sarajevo, 2012, str. 20-27.

skohercegovačke ilmije” jeste usvajanje *Statuta za autonomnu upravu islamskih vjerskih i vakufsko-mearifskih poslova*, odnosno prvog ustava Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini 1909. godine. Usvajanjem ovog ustava među ulemom se učvrstila svijest o potrebi dodatnog udruživanja s ciljem pomaganja u radu novouspostavljenim vakufskim i vakufsko-mearifskim ustanovama u Bosni i Hercegovini. Naime, prema *Pravilima* među aktivnostima Udruženja navodi se da će ono između ostalog:

- Budnim okom paziti na rukovođenje naših autonomnih vlasti vjersko-prosvjetnim poslovima. Raditi na tome da se na mektebe, medrese i druge zavode postavljaju samo sposobni i spremni ljudi kao i da se vakufsko-mearifski novac kao i naša subvencija troši na prvom mjestu u svrhu vjerske prosvjete.
- Podupirati ideju osnivanja autonomnih zavoda i ispunjavanja cilja naše vjerske prosvjetne autonomije kao i paziti na to da se njezina prava čuvaju i djelokrug ne skućuje.
- Raditi na tome da se u naša vakufsko-mearifska tijela biraju sposobni ljudi koji će i znati i htjeti da štite vakufsko šerijatske propise. (“Pravila Udruženje” (Nastavak), 1912:93)

Utemeljenjem “Udruženja bosanskohercegovačke ilmije” 1912. godine njegovo vodstvo je, s jedne strane, preko članstva željelo dodatno ojačati poziciju Islamske zajednice u Austro-Ugarskoj monarhiji, dok je, s druge strane, predstavljalo korektiv istoj toj Zajednici u vršenju njenih ustavom zagwarantiranih poslova. Iako bi se na prvi pogled mogao steći dojam da se iskazana briga za rad autonomnih organa Islamske zajednice mogla

smatrati svojevrsnim miješanjem Udruženja u rad Islamske zajednice, takav dojam opovrgnulo je prisustvo tadašnjeg reisul-uleme Sulejman-ef. Šarca na osnivačkoj skupštini na kojoj je, pozdravljajući njen rad, govorio o značaju osnivanja “Udruženja bosanskohercegovačke ilmije”.

Iako je “Udruženje bosanskohercegovačke ilmije” osnovano 1912. godine bilo staleško društvo čiji su redovni članovi prema *Pravilima* bili: “reisu-l-ulema, članovi ulema medžlisa, muftije, muderisi, kadije, šerijatski vjeroučitelji, muallimi mektebi ibtidaia, sibjan mekteba i sejjar muallimi, vjeroučitelji svih škola, imami, hatibi, šejhovi kao i svi oni koji su osposobljeni za jedno od spomenutih zvanja”, Udruženje je prvenstveno bilo posvećeno misiji vjerskog prosvjećivanja muslimana, a zatim staleškim pitanjima i rješavanju socijalnih problema članova. Interesantno je da se, čak i kada se govori o staleškim ciljevima Udruženja, u prvi plan ističe zaštita autoriteta imama i ugled ahmedije što je, također, usko vezano s vjerskom misijom Udruženja s obzirom na to da imam, muallim ili muderris bez autoriteta ne može valjano vršiti svoju ulogu. (“Pravila Udruženje” (Nastavak), 1912:93)

Prvu aktivnost koju je Udruženje u svrhu ostvarivanja svojih ciljeva trebalo poduzeti bilo je pokretanje časopisa koji će služiti Udruženju za objavljivanje korisnog štiva. (“Pravila Udruženje” (Nastavak), 1912:93) Ta aktivnost realizirana je u oktobru 1912. godine kada je izašao prvi broj lista *Misbah: organ udruženja bosanskohercegovačke ilmije*, čiji je glavni urednik bio Sakib-ef. Korkut.² Nakon spajanja “Muslimanskog muallimskog društva” s “Udruženjem bosanskohercegovačke ilmije” 1914. godine s radom su prestala njihova oba dotadašnja glasila, *Muallim* i

Misbah, a pokrenut je novi list *Jeni Misbah* koji je nakon 19 objavljenih brojeva početkom Prvog svjetskog rata prestao s izlaženjem.³

Socijalnoj problematici su u *Pravilima* “Udruženja bosanskohercegovačke ilmije” iz 1912. godine posvećena tri paragrafa koja se odnose na:

- a) potpomaganje siročadi i udovica onih svojih redovnih članova koji su siromašni, a koji nemaju penzije;
- b) pružanje podrške samim članovima u vanrednim nezgodama;
- c) nastojanje da se položaj i materijalno stanje muallima, vjeroučitelja, imama i muderisa poboljša.

Konačno, jedan paragraf, temeljem časnog ajeta: “...potpomozite se u dobročinstvu i pobožnosti, a nemojte se potpomagati u grijehu i neprijateljstvu...” posvećen je djelovanju Udruženja u pluralnom društvu: “Društvo kao društvo ne smije pripadati nikakvoj političkoj stranci, ali mu je ipak dužnost da podupire one misli i poduzeća koja su korisna za ehli islam u Bosni i Hercegovini pa poticala ona odakle bilo.” (“Pravila Udruženje”, 1912:72)

“Udruženje bosanskohercegovačke ilmije” osnovano 1912. godine nije dobilo priliku pokazati se u pravom svjetlu jer su početkom Prvog svjetskog rata umanjene sve aktivnosti na vjerskoprosvjetnom radu Udruženja, tako da je tokom rata udruženje prestalo s radom.

Formiranje drugog ilmijanskog udruženja “El-Hidaje” 1936. godine – Misija, misija, misija, staleška pitanja

Osnivanjem Kraljevine SHS za muslimane je nastupio težak period borbe za očuvanje vakufske imovine i

² O listu *Misbah* i njegovoj djelimičnoj bibliografiji radova vidi: “Misbah: organ udruženja bosansko-hercegovačke ilmije” u: Sumeja Ljevaković-Subašić ur., *Bibliografija radova o*

Islamskoj zajednici u Bosni i Hercegovini – Austrougarski period, Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka i Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, 2021, str. 134-142.

³ Djelimičnu bibliografiju radova lista *Jeni Misbah* vidi: “Jeni Misbah = Misbah” u: Sumeja Ljevaković-Subašić ur., *Bibliografija radova...*, str. 143-145.

kakvog-takvog prosvjetnog djelovanja. Prisjetimo se da su, zbog nedostatka finansijskih sredstava, u periodu neposredno nakon Prvog svjetskog rata prestale s radom Karađoz-begova medresa u Mostaru, Medresa u Cazinu i druge vjerske prosvjetne ustanove muslimana, tako da se o osnivanju ulemanskog udruženja, iako je bilo poziva pojedinaca, na nivou države nije ozbiljnije razmišljalo, već su unutar pojedinih lokalnih zajednica osnivane općinske ulemanske organizacije, naprimjer udruženje “Mirkat”⁴ u Tuzli, ili esnafska ulemanska društva poput “Udruženja šerijatskih sudaca i vježbenika za Bosnu i Hercegovinu”⁵ ili “Udruženja imama-matičara”⁶. Državnim vlastima Kraljevine SHS i kasnije Kraljevine Jugoslavije odgovarala je lokalna i esnafska rascijepanost ulemanskih udruženja jer ih je na takav način mogla lakše kontrolisati. Također, među odgovornim unutar Islamske zajednice u to doba nije postojalo jako opredjeljenje za osnivanjem ulemanskog udruženja na nivou države. Važno je napomenuti da je prvi predsjednik glavnog odbora “Udruženja ilmije” iz 1912. godine, Džemaludin-ef. Čaušević, 1914. godine imenovan na dužnost reisul-uleme i na toj dužnosti je ostao tokom cjelokupnog perioda Kraljevine SHS, te da je Muhamed Seid Serdarević, prvi sekretar Udruženja, umro 1918. godine. Dodatni nepovoljni faktor bilo je usvajanje novog ustava Islamske zajednice 1930. godine kojim je ukinuta njena autonomija, a sjedište Rijasetu preneseno iz Sarajeva u Beograd. Nepovoljne društvenopolitičke okolnosti u kojima se našla Islamska zajednica u periodu poslije Prvog svjetskog rata prolongirale su do 1936. godine aktivnosti oko ujedinjavanja i ukrupljivanja uleme

u jedinstvenu ilmijansku organizaciju. Te godine je na nivou Bosne i Hercegovine formirano udruženje “El-Hidaje”.

Osnivanju “El-Hidaje” prethodilo je nekoliko važnih historijskih događaja. Godinu ranije, 1935. godine, ministar finansija u vladi Kraljevine Jugoslavije Milan Stojadinović pozvao je predsjednika JMO Mehmeda Spahu da u skupštini podrži njegovu vladu, što je ovaj i prihvatio uz uslov da se vrati autonomija Islamskoj zajednici i izabere novi reisul-ulema. Budući da je Stojadinović prihvatio Spahine uslove, do usvajanja novog ustava Islamske zajednice došlo je već godinu kasnije, 1936.⁷ Ostvarenom autonomijom Islamske zajednice, a posebno vraćanjem sjedišta Rijasetu iz Beograda u Sarajevo, moglo se pristupiti osnivanju jedinstvene ulemanske organizacije.

Drugi važan faktor koji je utjecao na osnivanje “El-Hidaje” jeste povratak nekolicine bošnjačkih alima sa školovanja u Egiptu. Među povratnicima sa studija važne uloge u osnivanju “El-Hidaje” imali su: Ali-ef. Aganović, Muhamed-ef. Fočak, Mehmed-ef. Handžić, Kasim-ef. Dobrača i dr. U Egiptu su oni imali priliku upoznati se s djelovanjem ondašnjih ulemanskih organizacija, a posebno organizacije “Muslimanska braća”⁸ osnovane 1928. godine.⁹

Smjena generacija i dolazak mlađih alima sa školovanja željnih rada i dokazivanja nesumnjivo je u značajnoj mjeri utjecala na osnivanje “El-Hidaje” čiji je primarni fokus djelovanja, poput “Udruženja bosanskohercegovačke ilmije” iz 1912. godine, bio na edukaciji, vjerskom i svjetovnom prosvjećivanju muslimana. Naime, na osnivačkoj skupštini “El-Hidaje” održanoj 8. marta 1936. godine u

prostorijama “Merhameta” u Sarajevu usvojena su *Pravila* “El-Hidaje”, prema kojima je proklamovana svrha Društva koje je uglavnom imalo misijski karakter, da će:

- a) udruženim snagama sve ilmije raditi na duhovnom i materijalnom unapređenju muslimana;
- b) štiti ugled i autoritet ilmijanskog staleža;
- c) posebnu pažnju posvećivati vjerskom odgoju i obrazovanju muslimanske omladine i jačati islamsku svijest kod širokih muslimanskih masa, uz saradnju muslimanske vjerske i svjetovne inteligencije;
- d) čuvati i uvećavati postojeću imovinu Islamske zajednice;
- e) bdjeti nad time da se prihodi Islamske zajednice pravično i u skladu sa šerijatom troše;
- f) nastojati osigurati kvalifikovane službenike za vjerske i vjersko-prosvjetne službe Islamske zajednice;
- g) osigurati da se prilikom zapošljavanja u Islamskoj zajednici poštuje princip sposobnosti;
- h) da se javno o vjerskim pitanjima raspravlja uz učešće kvalifikovanih i stručnih osoba;
- i) održavati kontakte s ilmijom i islamskim vjerskim organizacijama u drugim islamskim zemljama;
- j) raditi na zbližavanju uleme radi zajedničkog djelovanja na polju misije vjerskog prosvjećivanja i unapređenja islamskih vjerskih interesa šire muslimanske zajednice. (*Pravila Društva*, 1936:1-2)

Da bi se ispunila spomenuta svrha “El-Hidaje”, ona će između ostalog poduzimati sljedeće aktivnosti:

⁴ O ovom udruženju vidi: “Udruženje ilmije ‘Mirkat’”, *Hikmet*, br. 58, Sarajevo, 1933-34, str. 319.

⁵ Više o ovom udruženju u: Hana Younis, *Biti kadija u kršćanskom carstvu – rad i osoblje šerijatskih sudova u Bosni i Hercegovini 1878.-1914.*, Institut za historiju, Sarajevo, 2021, str. 299-301.

⁶ O osnivanju ovog udruženja vidi:

“Osnivanje Udruženja imama-matičara”, *Gajret*, god. XII, br. 6, Sarajevo, 1931, str. 50-152.

⁷ O donošenju ustava i vraćanju autonomije Islamske zajednice 1936. godine vidi: Adnan Jahić, “Obnova autonomije Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini 1936. godine”, *Prilozi*, br. 37, Sarajevo, 2008, str. 95-111.

⁸ O organizaciji “Muslimanska braća” vidi: Mustafa Prljača, *Pokret “Muslimanska braća” – nastanak, početni oblici djelovanja i refleksije na BiH*, El-Kalem, Sarajevo, 2006.

⁹ O studentima na Azharu vidi: Jusuf Ramić, *Bošnjaci na El-Azheru*, Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1997.

a) izdavanje glasila Društva; održavanje vazova i predavanja; organiziranje mevluda i drugih vjerskih svečanosti; slanje kvalifikovanih sejar-vaiza da drže predavanja; osnivanje internata za omladinu; organizovanje omladine u omladinske vjerske sekcije. (*Pravila Društva*, 1936:3-4)

Još iste 1936. godine Društvo je pokrenulo mjesečni list *El-Hidaje* koji je izlazio do 23. februara 1945. kada je objavljen posljednji broj. Tokom nepunih osam godina izlaženja, u *El-Hidaji* su objavljeni brojni vjersko-odgojni tekstovi. Uz časopis, glavni odbor Društva povremeno je objavljivao i zasebne knjige vjerskog sadržaja. (Traljić, 1942-43:219-221) Na planu prosvjete muslimana neposredno prije Drugog svjetskog rata "El-Hidaja" je dala nemjerljiv doprinos. Čini se da se zanos koji su članovi glavnog odbora na čelu s Ali-ef. Aganovićem, Mehmed-ef. Handžićem i Kasim-ef. Dobračom unijeli u Društvo, brzo proširio na ulemu u cijeloj državi tako da se s pravom može govoriti o "*El-Hidajinom*" pokretu za islamsko prosvjeđivanje u Bosni i Hercegovini.¹⁰ Štaviše, budući da je "El-Hidaja" bila registrirana kao organizacija ilmije za cijelu Kraljevinu Jugoslaviju, jedan ogranak Društva djelovao je u Skoplju čime je djelimično postignut cilj zbližavanja uleme radi zajedničkog djelovanja na polju misije vjerskog prosvjeđivanja. ("II redovna", 1936-37:159)

Uporede li se društveno-političke prilike koje su prethodile osnivanju "Udruženja bosanskohercegovačke ilmije" 1912. godine s onim koje su vladale u vrijeme utemeljenja "El-Hidaje" 1936. godine, mogu se primijetiti značajne sličnosti, ali i razlike. Oba udruženja osnovana su ubrzo nakon donošenja Ustava Islamske zajednice kojim se njenim organima garantira autonomnost. Programski ciljevi oba Udruženja prvenstveno su bili usmjereni na misijski rad, pa tek onda na rješavanje socijalne problematike njihovih članova. Oba udruženja imala su svoje časopise koji su im služili za realizaciju programskih

ciljeva. Ključni ljudi u oba udruženja bili su mladi i školovani alimi koji su obrazovanje stekli u inostranstvu. Oba udruženja su pratila i podržavala rad Islamske zajednice i njenih organa. Konačno, oba udruženja idejno su bila oslonjena na slična ulemanska društva koja su se u prvoj polovini XX stoljeća osnivala prvenstveno u Egiptu, a potom i u drugim muslimanskim državama.

S druge strane, jedna je ključna razlika u programskim ciljevima između ova dva ilmijanska udruženja, a to je rad na osnivanju omladinske sekcije "El-Hidaje" koja je pod imenom "Mladi muslimani" osnovana 1939. godine.¹¹ Posljedice osnivanja omladinske sekcije "Mladi muslimani" koja je, shodno *Pravilima* Društva, uz vjersku uključivala i svjetovnu inteligenciju, ostavile su dubokog traga na vjerski i društveno-politički život u Bosni i Hercegovini i šire koji je primjetan do današnjih dana.

Nažalost, zbog oportunističkog odnosa s NDH i nepomirljivog stava prema novouspostavljenoj komunističkoj vlasti, društvo "El-Hidaje" je poslije Drugog svjetskog rata zabranjeno, a njegovi istaknuti članovi u montiranim sudskim procesima osuđeni na smrt ili dugogodišnje zatvorske kazne.¹² Izgleda da društvo "El-Hidaje" nije zabranjeno 1945. godine, kako se to u nekim radovima može pročitati. Naime, u Gazi Husrev-begovoj biblioteci nalazi se knjižica *Pravila Društva "El-Hidaje" organizacija ilmije Kraljevine Jugoslavije u Sarajevu* na kojoj je u naslovu, a potom i svugdje u tekstu prekríženo Kraljevina Jugoslavija i napisano F.N. R. Jugoslavije, a na pole-

đini prve korice nalazi se zabilješka predsjednika "El-Hidaje" Kasim-ef. Dobrače datirana sa: 1. februar 1946. godine. Izgleda, dakle, da je društvo "El-Hidaje", barem u užem krugu, djelovalo do 1946. godine. (*Pravila Društva*, 1936)

Na ovom mjestu važno je istaći bitnu historijsku činjenicu, a to je da, iako je tokom Drugog svjetskog rata vodstvo "El-Hidaje" u Sarajevu, zbog prirode poslova koje su njeni članovi vršili kroz organe Islamske zajednice, održavalo odnose s vladom NDH, a neki članovi Društva su kasnije učestvovali i u formiranju SS "Handžar" divizije, ipak je isključivom zaslugom "El-Hidaje" početkom Drugog svjetskog rata, u jeku ustaških zločina nad Jevrejima, Srbima i Romima u desetak bosanskohercegovačkih gradova, inicirano potpisivanje *Muslimanskib rezolucija* kojima se hrabro osuđuju ratni zločini i poziva vlast da uspostavi mir.¹³ Uz to, brojni članovi "El-Hidaje" iz unutrašnjosti zemlje, posebno na području Bosanske krajine i sjeverne Bosne, pomagali su pokret otpora, učestvovali u narodnooslobodilačkoj borbi i bili politički aktivni kroz zasjedanja AVNOJ-a i ZAVNOBIH-a. U periodu nakon Drugog svjetskog rata u javnom diskursu u Bosni i Hercegovini mnogo više se govorilo o "neprijateljskom" djelovanju nekih pojedinaca iz reda uleme nego o herojskom doprinosu NOB-u drugih članova ilmijanskog staleža, tako da su širem građanstvu ostala nepoznata imena:

- Mustafa-efendija Kajtazović i Mehmed-efendija Sabljaković saradnici NOP-a iz Bosanske krajine;

muslimana, neobjavljeni doktorski rad odbranjen na Fakultetu političkih nauka u Beogradu 2021. godine.

¹² O tome postoji obimna građa u udruženju "Mladi muslimani" u Sarajevu.

¹³ O muslimanskim rezolucijama iz 1941. i 1942. godine kao i integralne tekstove rezolucija vidi: Hikmet Karčić, "Muslimanske rezolucije – integralni tekstovi", *Novi Muallim*, god. 22, br. 88, Sarajevo, 2022, str. 68-83.

¹⁰ O radu i djelovanju društva "El-Hidaje" vidi: Muharem Dautović, *Uloga "El-Hidaje" u društvenom i vjerskoprosvjetoj životu Bošnjaka (1936-1945)*, neobjavljeni magistarski rad odbranjen na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu 2005.

¹¹ O organizaciji "Mladi muslimani" i problemu datiranja osnivanja organizacije vidi: Ivan E. Kostić, *Konstrukcija, razvoj i transformacija identiteta pokreta Mladih*

- Mehmed-ef. Mujkić iz Kotor-Varoši, Sulejman-ef. Topić iz Velike Kladuše, hadži hafiz Halil-ef. Sarajlić iz Banje Luke, Mujagić-ef. iz Pećigrada, delegati na zasjedanjima AVNOJ-a i ZAVNOBIH-a;
- Mehmed-ef. Sabljaković iz Pećigrada, Smail Buljubašić iz Vrnograča, ubijeni od okupatora; te
- Mustafa-ef. Mujagić kojeg su zbog pomaganja Pokretu otpora ustaše mučile i mrcvarile.

Velom zaborava prekrivena je i “Rezolucija ilmije Bosanske krajine” iz 1944. godine koju je inicirao i prvi potpisao gore spomenuti hadži Mehmed-ef. Mujakić, džematski imam iz Kotor-Varoši, a koju su uz njega potpisala još 33 imama i druga islamska službenika iz Bosanske krajine. U ovoj “Rezoluciji” imami pozivaju sve neodlučne muslimane da se opredijele i stupe u Narodno-oslobodilačku vojsku.¹⁴

Formiranje “Udruženja ilmije u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini” – zaokret u misiji, od prosvjećivanja muslimana ka prosvjećivanju članstva

Prvih pet godina komunističke vlasti u Bosni i Hercegovini obilježilo je razračunavanje vlasti sa članovima “El-Hidajine” omladinske sekcije “Mladi muslimani” koji su u montiranim procesima proglašeni državnim neprijateljima i osuđivani na smrt ili dugogodišnje kazne zatvora. I sama Islamska zajednica se našla u vrlo teškoj situaciji bez dovoljno kvalitetnog kadra i finansijskih sredstava s obzirom na to da su njenu materijalnu osnovu državne vlasti nizom zakona sve više smanjivale. Komunističke vlasti su ulemu uglavnom smatrale neprijateljima

partije i države tako da su nastojali na svim odgovornim funkcijama postavljati provjerene osobe. Kako bi Islamsku zajednicu u Bosni i Hercegovini u potpunosti držale pod kontrolom, komunističke vlasti su, po uzoru na crkvene zajednice, sačinile plan da na vrh Zajednice dovedu ljude od povjerenja, a potom da preko odanog vrha djeluju ka nižim organima Zajednice. Cilj komunističkih vlasti bio je u svim organima Zajednice učvrstiti položaj reisul-uleme. Vlasti su sa svoje strane pomagale reisul-ulemu i vrh Islamske zajednice, uglavnom pozitivno odgovarajući na njihove zahtjeve, te je bilo potrebno u unutrašnjosti zemlje uspostaviti organe preko kojih će se, s jedne strane, provoditi odredbe viših organa Zajednice, a s druge strane, među običnim muslimanima popularizirati vodstvo Zajednice. U tu svrhu je u septembru 1950. godine osnovano “Udruženje ilmije u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini” čija se svrha prema komunističkim vlastima ogledala u sljedećem: “Udruženje ilmije” treba uticati da niži kler više radi na provođenju politike koju vodi IVZ i reisul-ulema, a u cilju da to bude linija “Ilmije” a ne samo vrhovnih organa IVZ”.¹⁵ Uz to, “Udruženje ilmije” je za državne vlasti imalo veliki značaj u *diferenciranju klera* i razvijanju odnosa s državom, gdje se pod *diferenciranjem klera* misli na razdvajanje članova “Ilmije” na *podobne* i *nepodobne*.¹⁶ Za komunističke vlasti koje su radile tiho i s malom skupinom ljudi “Udruženje ilmije” je trebalo velikim dijelom služiti interesima vlasti. Naime, prema *Pravilima* “Udruženja ilmije u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini” usvojenim na osnivačkoj skupštini održanoj 5. septembra 1950. godine, Udruženje je imalo tri cilja:

1. Socijalni – osiguravanje finansijske podrške članovima Udruženja.
2. Misijski – pomaganje članova u vršenju redovnih dužnosti u Islamskoj zajednici.
3. Građanski – suzbijanje sujevjerja i zabluda svih vrsta kao i zloupotrebe vjere u protunarodnom djelovanju. (“Pravila”, 1950:266)

Da bi ostvarilo svoje ciljeve, Udruženje se trebalo rukovoditi principom očuvanja tekovina Narodnooslobodilačke borbe, produblivanjem i učvršćivanjem bratstva i jedinstva naroda Bosne i Hercegovine i razvijanjem patriotske ljubavi prema domovini FNR Jugoslaviji. (“Pravila”, 1950:266) Državne vlasti su, dakle, kroz odobrena *Pravila* Udruženja jasno stavile do znanja šta od njega očekuju.

S druge strane, za imame i druge članove, “Udruženje ilmije” je predstavljalo organizaciju koja im je trebala pomoći u susretu s neprijateljski naklonjenim vlastima i prilagođavanju života i rada novim društveno-političkim okolnostima u okviru rigidnog sekularnog državnog sistema. Budući da je “Udruženje ilmije” trebalo kod nižih organa Islamske zajednice ojačati poziciju reisul-uleme i među članstvom djelovati na promoviranju ideja socijalizma, bratstva i jedinstva, progressa i napretka, država je preko republičke Komisije za vjerska pitanja dotirala značajna sredstva Udruženju koja su uglavnom korištena u socijalne svrhe pomaganja nezavidnog položaja članstva “Ilmije”.¹⁷

Uz socijalni program, važan zadatak “Ilmije” tokom socijalističkog perioda bio je kontinuiran rad na edukaciji i prosvjećivanju članova Udruženja. Naime, prestankom rada svih medresa u Bosni i Hercegovini, osim Gazi Husrev-begove u Sarajevu, poslije Drugog svjetskog rata uz propagandno djelovanje komunističke

¹⁴ O doprinosu imama NOB-u vidi: Ubejd Mujagić, “Ilmija Cazinske krajine i Narodno-oslobodilački pokret, *Glasnik VIS-a*, god. XVIII, Sarajevo, 1955, br. 3-4, str. 97-101.

¹⁵ “Savjetovanje s predstavnicima vjerskih zajednica 10.2.1959”, Arhiv Bosne i Hercegovine, Komisija za vjerska pitanja, 72/59.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ O dotacijama države “Udruženju ilmije” vidi: Adis Sultanović, *Bosanskohercegovački imami u vrijeme komunizma*, El-Kalem i “Udruženje ilmije”, Sarajevo, 2021, str. 58-69.

partije, došlo je do značajnog osipanja kadra iz Islamske zajednice. Kakvo je stanje po pitanju kadrova u Islamskoj zajednici u to doba bilo najbolje svjedoči jedan izvještaj republičke Komisije za vjerska pitanja u kojem se navodi da je od 1945. do 1959. godine kroz Gazi Husrev-begovu medresu prošlo 365 učenika, a svega ih je 5 zaposleno u Zajednici.¹⁸ U takvoj situaciji Zajednica je bila primorana zapošljavati nedovoljno školovane imame sa završenim imamskim tečajem, tako da je "Udruženje ilmije" koje je do Drugog svjetskog rata djelovalo na prosvjećivanju muslimana, poslije rata bilo prinuđeno posvetiti se radu na prosvjećivanju i edukaciji svog članstva. O edukaciji kadra Udruženje je posebno počelo voditi brigu izborom Huseina Dože na mjesto predsjednika glavnog odbora Udruženja 1964. godine. (Sultanović, 2021:61) Njegovim dolaskom rad Udruženja se dinamizira, što se posebno osjetilo na polju izdavanja stručne i popularne literature, organiziranju kurseva za imame te pokretanju novina *Preporod* 1970. godine. Upravo su na Dozinu inicijativu na skupštini održanoj u Banjoj Luci 19. septembra 1969. godine usvojena nova *Pravila* "Udruženja ilmije u SR BiH". Ciljevi su ostali isti u odnosu na *Pravila* iz 1950. godine, ali su sada pojedine stavke detaljnije objašnjene. Prema novim *Pravilima* u okviru misije islama, zadatak Udruženja je bio da:

- Okuplja vjerske službenika kako bi udruženim snagama razvijali stalešku svijest.
- Radi na vjersko-stručnom i intelektualnom uzdizanju članova

va kako bi u radu u organima Islamske zajednice postigli što bolji uspjeh.

- Pomaže članovima u islamskom misijskom radu u Islamskoj zajednici kroz organiziranje kurseva, seminara i predavanja.
- Izdaje publikacije u cilju vjerskoprosvjernog uzdizanja pripadnika Islamske zajednice. (*Pravila*, 1969)

Vidljivo je kako je napravljen osjetan iskorak u odnosu na *Pravila* iz 1950. godine u kojima je misiji islama posvećen tek jedan paragraf. Građanski i socijalni ciljevi Udruženja uglavnom su bili slični onim iz 1950. godine. Novina u *Pravilima* Udruženja iz 1969. godine jeste dio koji se odnosi na razvijanje Udruženja kroz uspostavljanje kontakata s "Udruženjima ilmije" u Prištini, Skoplju i Titogradu. (*Pravila*, 1969) Već tokom 1970-ih pojavila se ideja o osnivanju saveza "Udruženja ilmije" na području SFR Jugoslavije, ali do realizacije te ideje nikada nije došlo.¹⁹

Do 90-ih godina XX stoljeća "Udruženje ilmije"²⁰ se, onoliko koliko je bilo u mogućnosti, bavilo proklamovanim zadacima, a stranice *Glasnika IVZ-a* i *Preporoda* tokom 70-ih i 80-ih godina donose obilje informacija o uspješnim seminarima i kursovima "Ilmije" organiziranim s ciljem educiranja članstva; realiziranim društvenim akcijama; te jačanju bratskih odnosa sa staleškim udruženjima drugih vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini.²¹ Uz to, "Ilmija" je kontinuirano djelovala na zbrinjavanju svojih siromašnih članova i pomaганju onih koji su bili u nekoj potrebi.

udruženja vjerskih službenika u našoj zemlji." Ahmed Smajlović, "Muslimani u Jugoslaviji", *Glasnik VIS-a* 1978, god. XLI, br. 6, Sarajevo, 1978, str. 564..

²⁰ O "Pokretu imama" i tenzijama između vodstva Islamske zajednice i "Udruženja ilmije" koje su uspješno prevladane krajem 80-ih i početkom 90-ih godina XX stoljeća u ovom radu neće biti govora s obzirom na to da su akteri tih događanja još uvijek živi i potrebna je historijska distanca da bi se ta dešavanja objektivno sagledala. Ova tema djelimično je obrađena u: Šaćir Filandra, *Bošnjaci nakon socijalizma – O bošnjačkom identitetu u*

Početkom agresije na Bosnu i Hercegovinu članovi "Udruženja ilmije" aktivno su se uključili u odbrambenooslobodilački rat pružajući moralnu i duhovnu podršku napadnutim civilima i vojsci na odbrambenim linijama. Na okupiranim dijelovima Republike Bosne i Hercegovine članovi "Udruženja ilmije" bili su ciljano ubijani u sklopu šire zločinačke strategije elitocida. Dio članova pristupio je Armije Republike Bosne i Hercegovine i kao borci dali su svoj doprinos odbrani naše domovine. Boreći se za svoju vjeru i domovinu mnogi imami članovi "Udruženja ilmije" pali su kao šehidi²², a brojni su prošli kroz koncentracione logore na područjima pod kontrolom srpskih odnosno hrvatskih vojnih formacija.²³

Od 1998. godine "Udruženje ilmije" postalo je sastavni dio Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini. U tom svojstvu djeluje i danas.

Zaključak

Prateći trendove osnivanja sličnih udruženja u Egiptu i drugim muslimanskim državama, u Sarajevu je 1912. godine osnovano "Udruženje bosanskohercegovačke ilmije" s ciljem udruženog djelovanja na vjerskom prosvjećivanju muslimana, zaštiti autoriteta uleme i socijalnoj zaštiti članova. Tri godine prije osnivanja Udruženja, također u Sarajevu, 1909. utemeljeno je "Muslimansko muallimsko i imamsko društvo", koje, s obzirom na to da su prema *Pravilima* Društva aktivno i pasivno pravo glasa imali samo muallimi i vjeroučitelji,

¹⁸ "Stenografkse bilješke", Arhiv Bosne i Hercegovine, Komisija za vjerska pitanja, 127/59.

¹⁹ U tekstu "Muslimani u Jugoslaviji" objavljenom u *Glasniku VIS-a* 1978. Ahmed Smajlović navodi: "Čini nam se da će u organizaciji udruženja ilmije muslimana u Jugoslaviji biti potrebno učiniti još jedan korak naprijed a to je, organizovati Udruženje ilmije u SFRJ ili Savez Udruženja ilmije u SFRJ. Na tom planu Udruženje ilmije BiH činilo je značajne korake i nadati se da će njegovi poduhvati uroditi plodom, što bi bilo vrlo značajno za dalji razvoj

postjugoslavenskom dobu, BZK "Preporod" i Synopsis, Sarajevo, 2012, str. 29-49.

²¹ *Glasnik VIS-a* i *Preporod* kontinuirano su donosili vijesti o aktivnostima "Udruženja ilmije" u ovom periodu.

²² O imamima poginulim za vrijeme agresije vidi: Muharem Omerdić, *Imami šehidi – Monografija*, "Udruženje ilmije Islamske zajednice u BiH", Sarajevo, 2005.

²³ Vidi dokumentarni film *Imami logoraši* autori Nedim Hrbat i Muhamed Halilović, online adresa: <https://www.youtube.com/watch?v=z3CyvR28wmo> (Dostupno, 20.9.2022)

nije uspjelo ostvariti svoj cilj. Ovo društvo se 1914. priključilo "Udruženju bosanskohercegovačke ilmije".

Iako se ulemanski stalež pred Prvi svjetski rat nalazio u teškoj materijalnoj situaciji, zadivljuje činjenica prema kojoj je primarni cilj osnivanja njenog staleškog Udruženja bio misijski rad na vjerskoprosvjetoj planu, pa tek briga za socijalni položaj uleme. Takav nesebično postavljeni cilj predstavljat će inspiraciju drugom ulemanskom udruženju, "El-Hidaji", osnovanom 1936. koje će godine prije Drugog svjetskog rata iskoristiti za predan rad na vjerskom, prosvjetnom i kulturom napretku Bošnjaka. Sjeme koje je "El-Hidaja" tih predratnih godina posijala još uvijek daje svoj plod. Poslije Drugog svjetskog rata, djelujući u uslovima rigidnog sekularizma u kojem su sve pa i vjerske aktivnosti prvo bile dogo-

varane u partijskim krugovima, 1950. godine osnovano je "Udruženje ilmije NR BiH". Osiromašivanje Islamske zajednice oduzimanjem vakufske imovine imami su dovedeni u tešku situaciju tako da je primarni zadatak Udruženja u to doba bio briga za socijalnu zaštitu uleme i, s obzirom na to da je državnim stegama bio skućen manevarski prostor, rad na edukaciji članstva kroz seminare, kurseve i predavanja za ulemu. Djelatnosti Udruženja proširene su *Pravilima* iz 1969. godine, a kao posljedica toga bilo je pokretanje novina *Preporod* koje su Udruženju služile za širi misijski rad. Raspadom SFR Jugoslavije prestale su pravne pretpostavke za postojanje "Udruženja ilmije u SR BiH", a odredbom člana 59. ustava Islamske zajednice iz 1990. godine omogućeno je osnivanje staleškog udruženja u

okviru Zajednice. Ipak, Udruženje je samostalno djelovalo do 1998. godine kada je i formalno uključeno u sastav Zajednice. U tom svojstvu "Udruženje ilmije" djeluje i danas.

Osnovano s ciljem pomaganja službenim organima Islamske zajednice u vršenju misije islamskog prosvjećivanja, "Udruženje ilmije", od svog utemeljenja 1912. godine do današnjih dana, uz manje nesporazume u vrijeme raspada SFR Jugoslavije koji su pozitivno riješeni, nikada nije predstavljalo opoziciju zvaničnoj Islamskoj zajednici niti je njegovo rukovodstvo nastojalo izgraditi paralelni sistem oficijelnim organima Zajednice. Naprotiv, "Udruženje ilmije" predstavljalo je snagu na koju su službeni organi Islamske zajednice mogli računati u prijelomnim događajima burne historije Bošnjaka tokom XX stoljeća.

Literatura

- (1909). "Zapisnik skupštine musul. Muallimskog i imamskog društva za Bosnu i Hercegovinu sastavljen 11. septembra 1909. godine u prostorijama Begova mekteba u Sarajevu", *Bošnjak*, 37, 2.
- (1910-11). "Skupština", *Muallim*, 12, 201-216.
- (1911-12). "Ovogodišnja društvena skupština", II, 9-10, 152-157.
- (1912). "Pravila Udruženje bosansko-hercegovačke ilmije", *Biser*, 4, 1912, 72.
- (1912). "Pravila Udruženje bosansko-hercegovačke ilmije (Nastavak)", *Biser*, 5, 93.
- (1912). "Udruženje bosansko-hercegovačke 'Ilmije'", *Biser*, 4, 70.
- (1912). "Udruženje bos. herc. Ilmije" *Muallim*, II, 7, 190-192.
- (1913). "Zapisnik IV redovne gl. Skupštine "Muallimsko imamskog društva" držane dne 8. septembra", III, 11-12, 181-184.
- (1914). "Fuzija Džemljetli ilmije i muallimsko imamskog društva" *Biser*, 17-18, 287.
- (1931). "Osnivanje Udruženja imama-matičara", *Gajret*, XII, 6, 50-152.
- (1933-34). "Udruženje ilmije 'Mirkat'", *Hikmet*, 58, 319.
- (1936). *Pravila Društva "El-Hidaje" organizacija ilmije Kraljevine Jugoslavije u Sarajevu*, Sarajevo.
- (1936-37). "II redovna glavna skupština "El-Hidaje", *El-Hidaje*, I, 10, 159.
- (1950). "Pravila Udruženja ilmije u narodnoj republici Bosni i Hercegovini", *Glasnik VIS-a*, I, 8-10, 266-269.
- (1959). *Pravila Udruženja ilmije u SR BiH*, Sarajevo.
- (2021). *Bibliografija radova o Islamskoj zajednici u Bosni i Hercegovini – Austrougarski period*, ur. Sumeja Ljevaković-Subašić, Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka i Gazi Husrev-begova biblioteka: Sarajevo.
- Dautović, Muharem, *Uloga "El-Hidaje" u društvenom i vjerskoprosvjetoj životu Bošnjaka (1936-1945)*, neobjavljeni magistarski rad odbranjen na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu 2005.
- Filandra, Šaćir (2012). *Bošnjaci nakon socijalizma – O bošnjačkom identitetu u postjugoslavenskom dobu*, Sarajevo: BŽK "Preporod" i Synopsis.
- Hrbat, Nedim, Halilović, Muhamed, *Imami logoraši*, online adresa: <https://www.youtube.com/watch?v=z3CvR28wmo> (Dostupno, 20.9.2022)
- Jahić, Adnan (2008). "Obnova autonomije Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini 1936. godine", *Prilozi*, 37, 95-111.
- Karčić, Hikmet (2022). "Muslimanske rezolucije – integralni tekstovi", *Novi Muallim*, 22, 88, 68-83.
- Karić, Enes (2012) "Osnivanje ulemanskih udruženja u savremenom dobu (kratak osvrt)", u: *100 godina Udruženja ilmije – Monografija*, Sarajevo; "Udruženje ilmije Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini".
- Kostić, Ivan E., *Konstrukcija, razvoj i transformacija identiteta pokreta Mladih muslimana*, neobjavljeni doktorski rad odbranjen na Fakultetu političkih nauka u Beogradu 2021. godine.
- Mujagić, Ubejd (1955). "Ilmija Cazinske krajine i Narodno-oslobodilački pokret", *Glasnik VIS-a*, XVIII, 3-4, 97-101.
- Omerdić, Muharem (2005). *Imami šehidi – Monografija*, "Udruženje ilmije Islamske zajednice u BiH": Sarajevo.
- Prljača, Mustafa (2006). *Pokret "Muslimanska braća" – nastanak, početni oblici djelovanja i refleksije na BiH*, Sarajevo: El-Kalem.
- Ramić, Jusuf (1997). *Bošnjaci na El-Azbe-ru*, Sarajevo: Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini.
- Smajlović, Ahmed (1978). "Muslimani u Jugoslaviji", *Glasnik VIS-a*, XLI, 6, 564.
- Sultanović, Adis (2021). *Bosanskohercegovački imami u vrijeme komunizma*, Sarajevo: El-Kalem i "Udruženje ilmije".
- Traljić, Mahmud (1942-43). "El-Hidajina izdanja do danas", *El-Hidaje*, VI, 6-8, 219-221.
- Younis, Hana (2021). *Biti kadija u kršćanskom carstvu – rad i osoblje šerijatskih sudova u Bosni i Hercegovini 1878. – 1914.*, Sarajevo: Institut za historiju.

الموجز
جمعية "علماء" عبر الزمان
ألفير دورانوفيتش

جمعية "علماء" في البوسنة والهرسك هيئة تضم علماء البوسنة، ولهذه الجمعية إسهامات لا تقاس في تقدم البشاعة التعليمية والثقافي منذ بداية القرن العشرين إلى يومنا هذا. كانت هذه الجمعية تسعى في عهود أنظمة الحكم المختلفة للمحافظة على كرامة العلماء الضرورية لنجاح الرسالة الدعوية التي يؤديها الأئمة والمعلمات وغيرهم من العاملين في حقل الدعوة الإسلامية. في هذا المقال، يشير الكاتب استنادا إلى الأرشيف والمصادر المنشورة إلى الظروف الاجتماعية والسياسية التي أدت إلى تأسيس جمعية "علماء" الأولى، وما تلاها من جمعيات في البوسنة والهرسك، مع عرض موجز لأعمال ونشاطات كل منها.

الكلمات الرئيسية: "الجمعية الإسلامية للمعلمين والأئمة"، "جمعية علماء البوسنة والهرسك"، "الهداية"، "جمعية علماء جمهورية البوسنة والهرسك الاشتراكية"، جمعية "علماء"، العلماء.

Summary

"ILMIYYAH" THROUGHOUT THE TIMES

Elvir Duranović

Ilmiyyah Association of Bosnia and Herzegovina as a vocational organisation of ulama, in the early 20th century till the present day, has made a remarkable contribution to the religious, educational, and cultural progress of Bosniaks. Functioning under various state regimes, the Association strived to maintain and preserve the dignity of ulama in order to insure the space for the missionary work of imams, ma'allims, and other ulama. On the bases of the preserved documents and published sources, the author here features the socio-political circumstances which brought about the foundation of the first, as well as the foundation of the other "Ilmiyyah Association", in Bosnia and Herzegovina. It also presents a brief review of its engagements and functioning.

Keywords: "Muslims' mua'llim and imams association", "Association of Bosnia and Herzegovina ilmiyyeh", "Al-Hidayah", "Ilmiyyah Association of Social Republic of Bosnia and Herzegovina", ilmiyyah, ulama

ULOGA I ZNAČAJ UDRUŽENJA ILMIJE U BOSNI I HERCEGOVINI U PERIODU OD 1950. DO 1971. GODINE¹

Adis SULTANOVIĆ
sultanadis@gmail.com
MIZ Sarajevo

SAŽETAK: U radu se analizira formiranje i aktivnosti Udruženja službenika Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini u periodu od 1950. do 1971. godine. Također, prikazana je struktura i organizacija Udruženja službenika Islamske zajednice, materijalno obezbjeđivanje članova Udruženja, pružanje pomoći članovima u vršenju vjerskih dužnosti, te uticaj Udruženja na unapređenje vjerskomoralnog života.

Ključne riječi: Islamska zajednica, Bosna i Hercegovina, Udruženje ilmije, imami i komunisti

Uvod

Bosanska ulema je vjerovala da će joj poratni sistem, u skladu s proklamiranim težnjama oslobodilačke borbe, omogućiti nesmetan nastavak rada na vjerskom i vjersko-prosvjetnom planu u džematima, mektebima i medresama. (Jahić, 2015) Međutim, komunistička vlast u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji (dalje: FNRJ), gdje je Bosna i Hercegovina² činila jednu od federalnih jedinica, opredijelila se za radikalno sekularno

ustrojstvo društva (sekularnu državu), što je značilo odvajanje države i vjere, potpunu sekularizaciju pravnog sistema i proglašenje vjere kao privatne stvari svakog pojedinca. Sljedbeno tome, nova vlast je pristupila uređenju normativnog okvira za državno-vjerske odnose sa vjerskim zajednicama državnim Ustavima iz 1946. i 1963. godine, Zakonom o pravnom položaju vjerskih zajednica iz 1953. godine. Prema F. Karčiću, zakonski okviri iskazivanja vjere u FNRJ su

bili daleko uži od relevantnih međunarodnih standarda. (Karčić, 2009) Posljedično tome, došlo je do društvene marginalizacije vjere i vjernika te slabljenja ekonomske baze vjerskih zajednica kroz oduzimanje njihove imovine različitim mjerama agrarne reforme, nacionalizacije i ekspropriacije. (Karčić, 2011) Povijesna je činjenica da je obnavljanje organizacije Islamske zajednice u prvim poslijeratnim godinama moralo uvažavati novo društveno-političko uređenje i

¹ Najveći dio ovog rada objavljen je u studiji: Adis Sultanović, *Bosanskohercegovački imami u vrijeme komunizma: društveni položaj i djelovanje imama u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1971. godine*, El-Kalem i Udruženje Ilmije u BiH, Sarajevo, 2021.

² Od 1945. do 1963. godine koristio se naziv Narodna Republika Bosna i Hercegovina (NR BiH), a od 1963. godine ime države je promijenjeno u Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina (SR BiH). U ovom radu će se zbog lakšeg praćenja koristiti naziv Bosna i

Hercegovina (BiH), osim kada se budu navodili nazivi državnih normativnih akata ili citirali navodi u kojima se spominje službeni naziv države. Mustafa Imamović, *Vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji između dva svjetska rata*, Pravni fakultet, Sarajevo, 2008, str. 121.

okolnosti. Zaokruživanje organizacijske strukture Islamske zajednice³ u poslijeratnom periodu predstavljalo je donošenje Ustava Islamske zajednice 1947. godine, a slijedit će Ustav Islamske zajednice 1959. i 1969. godine, kojim će se dodatno urediti organizacija Islamske zajednice.

Društveno-političku stvarnost u periodu poslije Drugog svjetskog rata obilježili su organi vlasti koji su nastojali eliminisati vjerski život, ili ga svesti u granice nužnih potreba, svodeći djelatnosti vjerskih zajednica, njenih službenika, ali i njenih pripadnika, isključivo na vjerske objekte i poslove. Važnu ulogu u tome su imali sljedeći državni organi: Komisija za vjerska pitanja u NR BiH, Uprava državne bezbjednosti i Jugoslovenska narodna armija, budući da je postojala simbioza državnog i partijskog aparata Komunističke partije Jugoslavije u svim sferama društvenog života. (Radić, 2002) Komisija za vjerska pitanja u Bosni i Hercegovini je od svog osnivanja imala veoma važnu ulogu u procesu realizacije državno-vjerskih odnosa u Bosni i Hercegovini. Ona je paralelno koordinirala i rad između republičkih organa po pitanjima vjerskih zajednica i pružala stručnu pomoć opštinskim organima uprave po pitanjima odnosa s vjerskim zajednicama. U Islamskoj zajednici u Bosni i Hercegovini je diktirala sva dešavanja od interesa države. (Sultanović, 2021)

Nagomilane ratne štete i deficit kvalifikovanih imama će se drastično odraziti na ukupnu organizaciju i djelovanje Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini. Represija državno-partijskih organa prema službenicima Islamske zajednice umnogome su otežali razvoj Islamske zajednice. Komunistička vlast je najveći dio vjerskih službenika smatrala

stvarnim ili potencijalnim državnim neprijateljima, jer se navodno nisu htjeli prilagoditi politici vlasti. To je za posljedicu imalo, kako napominje Dženita Sarač-Rujanac, da su brojni službenici svih vjerskih zajednica “zastrašivani, hapšeni, procesuirani, protjerivani, suđeni na višegodišnje robije s gubljenjem građanskih prava, ili pak na smrt, pod optužbom za kolaboraciju sa neprijateljima u toku rata, ili za oportunistički stav prema komunističkoj vlasti.”⁴ (Sarač-Rujanac, 2012:37)

Sredinom 1950-ih u Bosni i Hercegovini je uslijedila postepena promjena odnosa između države i vjerskih zajednica koju karakterizira postepeno popuštanje čvrstih stega nad vjerskim zajednicama. (Bećirović, 2017) Međutim, mnoge mjere vlasti prema vjerskim zajednicama i njihovim službenicima iz perioda represije ostale su i dalje na snazi, ali uvjetno rečeno, u blažem obliku. (Sultanović, 2021) Krajem 1960-ih i tokom 1970-ih godina “obrazuje se novi *modus vivendi*, prešutno razumijevanje vlasti i vjerskih zajednica. Jačanje Bosne i Hercegovine kao republike stvorilo je uslove u kojima su vjerske zajednice istupale slobodnije, posebno u zahtjevima za izgradnjom objekata i izdavačkoj djelatnosti.” (Sarač-Rujanac, 2012:62)

Osnivanje i reorganizacija Udruženja ilmijje u Bosni i Hercegovini

Početkom maja 1950. godine pokrenuta je akcija za osnivanje Udruženja ilmijje, profesionalnog udruženja gdje bi se imami kao vjerski službenici udružili u svoju profesionalnu organizaciju. “Do augusta 1950. godine izvršene su sve organizacione,

tehničke i druge pripreme za održavanje osnivačke skupštine. U vezi s tim, Inicijativni odbor za osnivanje Udruženja službenika Islamske zajednice u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini je 11. augusta 1950. godine obavijestio Državnu komisiju za vjerska pitanja o tačnom datumu održavanja Osnivačke skupštine, upućujući uz to i molbu da Komisija odredi svog predstavnika na ovom skupu.” (Bećirović, 2015) Osnivačka skupština Udruženja vjerskih službenika Islamske zajednice održana je 05.09.1950. godine u Sarajevu, kada je usvojeno da službeni naziv Udruženja bude “Udruženje Ilmije u Narodnoj republici Bosni i Hercegovini”. U radu skupštine je učestvovalo “oko 200 biranih delegata vjerskih službenika IVZ u NR BiH i više gostiju iz političkog i vjerskog miljea.”⁵ Opisujući okolnosti u kojima je osnovano Udruženje ilmijje, kao i ciljeve njegova rada, Husein Đozo je kazao: “Vjerski službenici IVZ osjetili su potrebu osnivanja svoga udruženja u vremenu kada sve profesije i staleži osnivaju svoja udruženja, preko kojeg će najbolje moći štiti interese vjerskih službenika.” (Đozo, 1971:6) Međutim, po pitanju osnivanja Udruženja ilmijje u komunističkoj Bosni i Hercegovini Denis Bećirović je naglasio da je vrijeme osnivanja ovog Udruženja bilo teško i složeno i da je imalo za cilj uspostavljanje kontrole nad Islamskom zajednicom, te je služilo komunističkom režimu, uz značajnu podršku u radu od te iste vlasti. Uz to, Bećirović primjećuje da, “bez obzira što su predstavnici Udruženja ilmijje u Bosni i Hercegovini formalno isticali da su ključni zadaci u njihovom radu razmatranje staleških pitanja vjerskih službenika, unapređenje njihovog obrazovanja i popravlanje

³ Naziv Islamska vjerska zajednica (IVZ) bio je u upotrebi do 1969. godine, kada je ista službeno promijenila ime u Islamska zajednica (IZ), s obrazloženjem da i sama riječ islamska sadrži pojam vjerska. U ovom radu će se zbog lakšeg praćenja koristiti naziv Islamska zajednica u BiH (IZ u BiH), osim u slučajevima kada se

budu navodili nazivi normativnih akata ove zajednice ili citirali navodi u kojima se spominje službeni naziv ove zajednice. Vidi više u: Muhamed Salkić, *Ustavi Islamske zajednice*, El-Kalem, Sarajevo, 2001, str. 247.

⁴ O ovom pitanju vidi još u: Arhiv Bosne i Hercegovine, (A BiH), Sarajevo, Komisija

za vjerska pitanja NR BiH (KVPBiH), kut. 5, broj 76/57, *Referat*, 1957., str. 2.

⁵ Vidi više u: Arhiv Rijasetu Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, (ARIZBiH), Sarajevo, IIZ-2-1/1950, *Zapisnik Osnivačke skupštine Udruženja vjerskih službenika IVZ u NR Bosni i Hercegovini*, str. 2-3.

teškog materijalnog položaja, nije se mogla sakriti očigledna politička nota u njihovom djelovanju.” (Bećirović, 2012:338 i 342) U prilog ovoj tvrdnji može poslužiti navod iz strogo povjerljive dokumentacije Komisije za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine u kojoj se ističe da je “vlast radila na planu aktiviranja svećeničkih udruženja u smislu orijentacije njihovog članstva, kao i ostalih svećenika, na pozitivan odnos prema komunističkom društvu.”⁶ U godišnjem izvještaju o radu Komisije za vjerska pitanja BiH iz 1969. godine potvrđuje se politički cilj osnivanja Udruženja ilmiije: “Osnovni cilj udruženja je bio: prihvatanje socijalizma kao društvenog poretka u kome vjerske zajednice imaju svoje mjesto, poštivanje pravnog poretka, borba protiv zloupotrebe vjerskih osjećanja, protiv političkog neprijateljstva i borba za bratstvo i jedinstvo naših naroda bez razlike na vjerska i nacionalna opredjeljenja.”⁷

Udruženje ilmiije u Bosni i Hercegovini je svoje uporište imalo u Ustavu FNRJ iz 1946. godine (čl. 27), a nešto kasnije i u Zakonu o pravnom položaju vjerskih zajednica (1953), gdje je priznato pravo vjerskim službenicima svih vjerskih zajednica da osnivaju svoja staleška (profesionalna) udruženja (čl. 9). Rješenjem Ministarstva unutrašnjih poslova NR BiH N-430/50 od 28. septembra 1950. godine odobrena su *Pravila Udruženja ilmiije u NR BiH* i istog dana su stupila na snagu.⁸ Islamska zajednica je zvanično od prvog dana priznala Udruženje ilmiije u Bosni i Hercegovini. Za prvog predsjednika Udruženja izabran je Zufer ef. Bešlić, a za sekretara Sulejman ef. Kemura. Kao prvi i osnovni zadatak koji je postavljen pred ovo Udruženje

neposredno po njegovom osnivanju bilo je “sprovođenje organizacije na terenu.” (Đozo, 1971:51) Funkcioneri glavnog odbora Udruženja ilmiije su u timovima obišli skoro sva sreska mjesta u Bosni i Hercegovini i “po prvi put”, kako to ističe Sulejman Kemura, “poslije rata došli u lični kontakt sa svim imamima, sa njima razgovarali, upoznali se sa njihovim stanjem i davali im uputstva o radu Udruženja ilmiije.” (Kemura, 1953:51)

Osnovni oblik organizovanja Udruženja ilmiije u Bosni i Hercegovini su bila 32 pododbora i 26 povjerenstava. “U BiH su formirani pododbori ovog Udruženja u onim srezovima gdje ima najmanje 15 vjerskih službenika. U srezovima gdje je taj broj bio manji osnovana su povjereništva koja su teritorijalno potpadala u sastav pododbora najbližeg sreza.” (Bećirović, 2012:341) Pododborima Udruženja ilmiije je nakon formiranja naloženo, od glavnog odbora Udruženja, “da se članovi uzdižu vjersko-moralno, da se osposobljavaju intelektualno, da se kulturno-prosvjetno i politički uzdižu kako bi mogli shvatiti današnja zbivanja kod nas i u svijetu.” (*Glasnik VIS za FNRJ*, 1951:12) Udruženje ilmiije u BiH je 1951. godine imalo “719 članova, a do 1957. godine imalo je 780 članova koji su djelovali u 30 sreskih odbora i 20 povjerenstava.” (*Glasnik VIS u FNRJ*, 1952:366) U toku 1959/60. godine ustrojena je evidencija članstva Udruženja ilmiije u Bosni i Hercegovini, a uvedeni su i kartoni ličnih podataka za svakog člana prema formularima, koje su popunili sreski odbori, a štampane su i legitimacije za svakog člana. (Đozo, 1971) Na skupštini Udruženja ilmiije u BiH, održanoj 12.09.1961. godine, usvojena su nova pravila prema kojima

se smanjuje broj pododbora sa 30 na 12 (spajaju se) s intencijom da se uspostavi bolja veza između Glavnog odbora, pododbora i povjerenstava ovog Udruženja.

Početak 1960-ih za predsjednika Udruženja ilmiije Bosne i Hercegovine izabran je hfz. Husein ef. Mujić, glavni imam iz Tuzle, a za sekretara Naim ef. Hadžić, glavni imam iz Bugojna. U arhivskoj dokumentaciji Komisije za vjerska pitanja NR BiH pohvaljuje se njihov izbor na čelo Udruženja, pod obrazloženjem da su izabrani “mladi, perspektivni, studiraju orijentalistiku i sa njima će biti moguće ostvariti punu saradnju.”⁹ Na šestoj redovnoj skupštini Udruženja ilmiije u Bosni i Hercegovini održanoj 8. jula 1964. godine, provedeni su izbori za glavni odbor Udruženja, gdje je za predsjednika izabran Husein Đozo, a za sekretara hfz. Sinanuddin Sokolović. Usvojena su nova Pravila o organizaciji Udruženja prema kojima na terenu postoje sljedeće društvene jedinice: “8 odbora, 25 pododbora i 18 povjerenika Udruženja.”¹⁰ Udruženje ilmiije u BiH je 1965. godine imalo 852 članova, a 1966. godine 800 članova.¹¹ Kada se u izvještajima Komisije za vjerska pitanja govori o brojnom stanju članova Udruženja ilmiije u Bosni i Hercegovini, redovno se ističe i pohvaljuje činjenica da su svi službenici Islamske zajednice učlanjeni u Udruženje ilmiije Bosne i Hercegovine.

Udruženje ilmiije je 1969. godine usvojilo novi *Pravilnik* prema kojem se rukovodstvu stavlja u dužnost da se članovi idejno-staleški razvijaju. Zatim da se radi na vjersko-stručnom i intelektualnom uzdizanju članova. Bez sumnje je da je veća svijest, viša stručnost i aktivnost članova Udruženja ilmiije, mogla samo pozitivno

⁶ A BiH, Sarajevo, KVPBiH, kut. 7, br.16/59, (Strogo povjerljivo) Informacija o nekim problemima, str. 1.

⁷ A BiH, Sarajevo, KVPBiH, kut. 45, br. bb/69, *Godišnji izvještaj o radu Republičke komisije za vjerska pitanja SR BiH*, Sarajevo, april 1969., str. 19.

⁸ A BiH, Sarajevo, KVPBiH, kut. 4, br. 39/55, *Izvještaj ZKVP pri Predsjedništvu*

NRBiH za 1950. godinu, 03.01.1951.

⁹ A BiH, Sarajevo, KVPBiH, kut. 13, br. 197/61, *Održana jubilarina skupština Udruženja Ilmiije*, 1961., str. 43.

¹⁰ A BiH, Sarajevo, KVPBiH, kut. 21, br. 516/64, *Raspis područnim jedinicama Udruženja ilmiije, (Izbori u Udruženju ilmiije u SR BiH)*, 01.09.1964., str. 1-2.

¹¹ A BiH, Sarajevo, KVPBiH, kut. 42, br. 417/65, *Statistički i drugi podaci vjerskih zajednica u BiH*, str. 2; A BiH, Sarajevo, KVPBiH, kut. 40, br. 412/66, *Pregled brojnog stanja članova svešteničkih udruženja 1966*, tabela 7. Podaci o broju članova Udruženja ilmiije od 1967. do 1971. ovom autoru nisu dostupni.

odražavati na ukupan vjerski život muslimana. (Šukrić, 2006)

Posmatrano iz vizure državnih vlasti, formiranje Udruženja ilmijje u Bosni i Hercegovini imalo je, pored ostalog, za cilj uspostavljanje kontrole nad Islamskom zajednicom. Uzimajući u obzir ovu činjenicu, u saveznoj Komisiji za vjerska pitanja u Beogradu su naglašavali da je od posebnog interesa za državu da se intenziviraju kontakti između predstavnika vlasti, Socijalističkog saveza i Udruženja ilmijje, “kako bi se odozdo na sveštenstvo izvršio uticaj.”¹²

Odnos organa vlasti prema Udruženju ilmijje u Bosni i Hercegovini najbolje ilustruje dokument Komisije za vjerska pitanja NR BiH iz 1959. godine u kojem se od lokalnih organa vlasti traži da “svaki ozbiljniji zahtjev vjerskih službenika treba pažljivo razmotriti i da u svakom slučaju treba tražiti protuuslugu, a rješenje tog zahtjeva posmatrati sa stanovišta saradnje.”¹³ Shodno tome, na dotacije države prema ovom Udruženju treba gledati kroz prizmu ucjenjivačke politike ondašnje vlasti.

Uloga i značaj Udruženja ilmijje u Bosni i Hercegovini od 1950. do 1971. godine

Udruženje ilmijje u Bosni i Hercegovini je težište svoga rada usmjerilo na “uzdizanje svojih članova u vjerskom, moralnom i kulturno-prosvjetnom pogledu, širenjem svoje štampe, kao i pružanjem pomoći u slučajevima gdje je to bilo potrebno.” (Šukrić, 2006:101) U režiji Udruženja ilmijje je “prvo pokrenut *Takvim* 1951. godine gdje su se uz kalendar-ski dio objavljivali i pojedini tekstovi, kao što je gradivo iz vjeronauke, jer je bila velika potreba zbog nestašice vjeronaučnih udžbenika. Uz kalendar-ski dio, Udruženje je štampalo i štivo

iz vjeronauke da bi se muslimanska mladež i ostali pripadnici IZ mogli upoznati s glavnim vjerskim dužnostima i principima islama, jer se na terenu osjećala velika potreba za tim gradivom. Tokom 1963. godine objavljen je *Mevlud* autora Rešada Kadića, koji je štampan u 54.000 primjeraka. U septembru 1970. Udruženje je pokrenulo svoje glasilo *Preporod* koje se kontinuirano izdavalo do kraja 1979. godine kada Preporod preuzima tadašnje Starješinstvo Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini. (Bušatlić i dr, 2012:189)

Shodno činjenici da je jedan od važnih zadataka bio i permanentan rad na vjersko-stručnom i intelektualnom uzdizanju članova, Udruženje ilmijje u Bosni i Hercegovini je organizovalo kurseve za pripremanje članova za polaganje imamskog ispita za vrijeme ferijalnog odmora u Medresi. U pitanju su bili prvenstveno imami “koji nisu mogli podnijeti dokaze o svojoj vjerskoj naobrazbi, ili su naobrazbu stekli privatnim učenjem i zatekli se od ranije u službi.” (Đozo, 1971:52)

U rezoluciji Udruženja ilmijje Bosne i Hercegovine koja je donesena na VI redovnoj Skupštini Udruženja ilmijje u BiH, održanoj 08.07.1964. godine, primjetan je poziv na stručno uzdizanje imama, jer su “potrebe savremenog života postavile pred vjerskog službenika nove zadatke i proširile njegovu funkciju. Stoga se nameće kao nužno i prijeko potrebno što ozbiljnije prići izučavanju pitanja stručnog uzdizanja vjerskog kadra i pronalaženju zajedno sa organima IVZ što prikladnijih i savremenijih mjera u tom pogledu.” (Đozo, 1971:124) Shodno tome, rukovodstvo Udruženja ilmijje je 24.08.1964. godine donijelo zaključak da svi odbori Udruženja formiraju kurseve za svoje područno članstvo na kojima se trebaju obrađivati: “Kiraet”, “Akaid”,

“Ahlak”, “Vaz”, “Fikh”, “Historija islama”, “Higijena” i sl. Predavači su trebali biti izrasliji imami, svršeni Gazi Husrev-begove medrese, Više islamske šerijatske teološke škole (VIŠT) i dr. Kursevi su bili planirani sedmično, ili barem svakih petnaest dana po dva-tri sata, pazarnim danom kada imami dolaze u grad.¹⁴ Na seminarima su tretirane i druge teme koje nisu bile primarno vjerske, što svjedoči seminar Udruženja ilmijje za područje Hercegovine, održan 20. i 21.10.1970. godine. Pored vjerskih tema, na ovom seminaru upriličena su predavanja o sljedećim temama: “O ulozi nesvrstanih država i međunarodnom položaju Jugoslavije, problem maloljetničke delikvencije, pitanje prenaseljenosti, poljoprivredni razvoj sela sa posebnim osvrtom na uzgoj voćarstva, cvjećarstva i valjanosti primjene agrotehničkih mjera u poljoprivredi.”¹⁵

Koliko je bilo važno pitanje obrazovanja vjerskih službenika, imama za ovo Udruženje, potvrđuje i skupština Udruženja ilmijje Bosne i Hercegovine povodom 18. godišnjice njegova reosnivanja, koja je održana 26.09.1968. godine u Banjoj Luci. Skupština je izglasala više zadataka od posebnog značaja za Udruženje ilmijje. Kao prvi zadatak naglašeno je obrazovanje imama u duhu vremena. Drugi zadatak je bila vjerska obuka uz zaključak da se imami trebaju ocjenjivati prema zalaganju na planu vjerske nastave. Treći zadatak je bila distribucija vjerskih publikacija (knjiga i štampe), a kao četvrti prioritet je bilo insistiranje na međubratskoj saradnji s drugim vjerama. Peti prioritet je bilo pojačati prikupljanje materijalnih sredstava, gdje se od imama tražilo više angažmana na terenu, iako je to bilo u nadležnosti džematskih odbora i odbora Islamske zajednice. Delegati su usvojili i zaključak da

¹² A BiH, Sarajevo, KVPBiH, kut. 11, br. 364/61, *Zapisnik sa sastanka u Saveznoj komisiji za vjerska pitanja održanog* 23.12.1960, str. 6.

¹³ A BiH, Sarajevo, KVPBiH, kut. 7, br. 127/59, *Izvjestaj o stanju vjerskih*

zajednica i radu KVPBiH, 1959, str. 9.

¹⁴ Vidi više u: A BiH, Sarajevo, KVPBiH, kut. 21, br. 516/64, *Raspis područnim jedinicama Udruženja ilmijje, (Izbori u Udruženju ilmijje u SR BiH)*, 01.09.1964., str. 4.

¹⁵ A BiH, Sarajevo, KVPBiH, kut. 53, br. 103/71, “Odbor Udruženja službenika Islamske zajednice za područje Hercegovine održao seminar”, *Informacija*, god. 6, br. 1, maj 1971, str. 10.

se ubuduće forsira priča o otvaranju Teološkog fakulteta u Sarajevu, kao i slanje studenata u Kairo.¹⁶

Vrijedno spomena je i to da su članovi Udruženja ilmijje u BiH pomagali stipendiranje budućih imama, učenika u Gazi Husrev-begovoj medresi u Sarajevu. Tako je pododbor Udruženja ilmijje u Foči 1965. godine pokrenuo akciju osnivanja Fonda za stipendiranje učenika Gazi Husrev-begove medrese s fočanske regije, u čije svrhe su vrlo brzo sakupili 18.000 dinara. (Maglajlija, 1965) Sličnu akciju pokrenuo je i pododbor Udruženja ilmijje u Tešnju, koja je uspješno sprovedena u mjesecu ramazanu 1966. godine, prilikom koje je sakupljeno 510.000 dinara, što je bilo dovoljno za dvije godišnje stipendije učenika u medresi. (Ljevaković, 1966)

Članstvo Udruženja ilmijje u Bosni i Hercegovini je bilo angažirano i u kampanji upisivanja muške i ženske djece u osnovne škole. (Kemura, 1953) Pored toga, u dokumentaciji Komisije za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine zabilježeni su podaci o članstvu imama u Crvenom krstu, sportskim odborima, odborima Saveza boraca, upravama zadruga i dr.¹⁷ Važno je primijetiti da je Udruženje ilmijje u Bosni i Hercegovini 1969. godine od svoga članstva tražilo da pojača praksu mobilizacije pripadnika Islamske zajednice u svim društvenim akcijama, naročito "izgradnji puteva,

elektrifikaciji sela, podizanju škola, otvaranju ambulanti, preduzimanju raznih zdravstveno-higijenskih mjera itd, primjeni agrotehničkih mjera i savremenih načina obrađivanja poljoprivrede." (Đozo, 1970:129-130)

Humanitarnu i socijalnu odgovornost prema društvu Udruženje ilmijje je iskazivalo i u slučajevima prirodnih nesreća, kao što su zemljotresi ili poplave. Naime, finansijsku podršku unesrećenim Udruženje je uputilo nakon zemljotresa u Banjoj Luci 1969. godine, kada se, pored opće finansijske podrške, posebna pomoć pružila imamima članovima Udruženja oštećenim zemljotresom u Banjoj Luci.¹⁸ Pored navedenog, širi koncept podrške kulturnom i društvenom uzdizanju uleme, ovo Udruženje je njegovalo i kroz ekskurzije, kao što je bila godišnja ekskurzija u Istanbul (Turska) 1966. godine. (Đozo, 1970)

Zaključak

U novonastalim prilikama poslije Drugog svjetskog rata, obilježenim reduciranjem vjerskih prava i sloboda, izabrani predstavnici Islamske zajednice morali su uložiti mnogo više energije i umijeća kako bi očuvali osnovne funkcije Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini.

Na osnovu prezentiranih činjenica može se prepoznati intencija kod

rukovodstva Udruženja ilmijje za preživljavanjem surovog društveno-političkog sistema, zarad uspješnijeg djelovanja i boljih rezultata u radu vjerskih službenika. Sagledavajući ukupni značaj Udruženja ilmijje u Bosni i Hercegovini od 1950. do 1971. godine, može se zaključiti da bi društvena pozicija vjerskih službenika Islamske zajednice, među kojima je najviše imama, u naznačenom periodu bila dosta teža bez ovog Udruženja. Ono je pružilo vrijedan doprinos u rješavanju važnih profesionalnih pitanja i problema kod svoga članstva – imama, kao što su: pružanje finansijske i humanitarne pomoći, stručna edukacija, stipendiranje učenika Gazi Husrev-begove medrese u Sarajevu i dr. Takav značaj Udruženja ilmijje nije slučajna, s obzirom na to da je suština njegove aktivnosti bila u tome, kako to naglašava Muharem Hasanbegović, "da okupi intelektualne potencijale i da ih rasporedi na takav način da oni domišljaju prava rješenja na izazove koje društvo nameće."¹⁹

Nadasve, uzimajući u obzir sve povijesne okolnosti i činjenice do kojih smo došli, može se kazati da je Udruženje ilmijje u Bosni i Hercegovini kao institucija doprinijelo razvoju odnosa između Islamske zajednice i države u onoj mjeri koja je političkom kursu bila prihvatljiva i odgovarajuća.

¹⁶ A BiH, Sarajevo, KVPBiH, kut. 42, br. 420/68, "Održana skupština Udruženja muslimanskih sveštenika-ilmijje 26.09.1968.", *Bilten KVP OS-e Banja Luka*, br. 1, oktobar 1968, str. 4.

¹⁷ A BiH, Sarajevo, KVPBiH, kut. 20, br. 239/63, *RKVP SR BiH – Izvještaj za 1963. godinu*, februar 1964, str. 10 i 12.

¹⁸ A BiH, Sarajevo, KVPBiH, kut. 23,

br. 282/64, *Saopćenja za javnost*, 1964.

¹⁹ Intervju: Muharem Hasanbegović, razgovarao Adis Sultanović u Sarajevu, 03.10.2018. godine.

Literatura

Arhiv

Arhiv Bosne i Hercegovine, Komisija za vjerska pitanja NRBiH.

Arhiv Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini.

Knjige i članci

(1951). "Zadaci pododbora Udruženja ilmijje", *Glasnik VIS za FNRJ*, II, 1-3, 11-12.

(1952). "Godišnja skupština Udruženja ilmijje", *Glasnik VIS u FNRJ*, II, 7-9, 362-381.

Bećirović, Denis (2012). *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini u vrijeme avnojevske Jugoslavije (1945-1953)*, Zagreb-Sarajevo: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju – Islamska

zajednica u Hrvatskoj, Medžlis Islamske zajednice Zagreb – Institut za istoriju Sarajevo.

Bećirović, Denis (2015). "Osnivanje, položaj i aktivnosti prvog udruženja službenika Islamske zajednice u socijalističkoj Bosni i Hercegovini", *Historijska misao*, I, 1, 207-226.

Bećirović, Denis (2017). "Ustavopravno

- reguliranje položaja vjerskih zajednica kao osnova za periodizaciju historije Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1992. godine”, *Prilozi*, 46, 193-212.
- Bušatlić, Ismet i drugi (2012). *100 godina Udruženja ilmijje*, Sarajevo: Udruženje ilmijje IZ u BiH.
- Dozo, Husein (1971). *Spomenica o dva-desetogodišnjem postojanju Udruženja ilmije u SR Bosni i Hercegovini*, knjiga 1, Sarajevo: Preporod.
- Imamović, Mustafa (2008). *Vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji između dva svjetska rata*, Sarajevo: Pravni fakultet.
- Intervju: Muharem Hasanbegović, razgovarao Adis Sultanović u Sarajevu, 03.10.2018. godine.
- Jahić, Adnan (2015). “Bilješke o djelovanju bosanskohercegovačke uleme u Drugom svjetskom ratu (1941-1945)”, *Historijska misao*, Tuzla: Društvo historičara Tuzlanskog kantona BiH, I, 1, 204.
- Karčić, Fikret (2011). *Religija i pravo: Kratak uvod*, Sarajevo: Connectum.
- Karčić, Fikret (2009). “Praksa iskazivanja islama u sekularnoj državi”, *Islamske teme i perspektive*, Sarajevo: El-Kalem, 29-131.
- Kemura, Sulejman (1953). “Kratka osvrt na rad Udruženja ilmije NRBiH”, *Glasnik VIS FNRJ*, IV, 1-3, 51.
- Ljevaković, Muharem (1966). “Što rekoše to učiniše”, *Glasnik VIS u SFRJ*, XXIX, 5-6, 280.
- Maglajlija, Abdulah (1965). “Akcija je uspjela”, *Glasnik VIS u SFRJ*, XXVI-II, 5-6, 1965, 194.
- Radić, Radmila (2002). *Država i vjerske zajednice 1945-1970*, knjiga I i II, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
- Sarač-Rujanac, Dženita (2012). *Odnos vjerskog i nacionalnog u identitetu Bošnjaka od 1980. do 1990. godine*, Sarajevo: Institut za istoriju.
- Salkić, Muhamed (2001). *Ustavi Islamske zajednice*, Sarajevo: El-Kalem.
- Statistički godišnjak SFRJ 1960*, (1960). Beograd: Savezni zavod za statistiku SFRJ
- Sultanović, Adis (2021). *Bosanskohercegovački imami u vrijeme komunizma: društveni položaj i djelovanje imama u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1971. godine*, Sarajevo: El-Kalem i Udruženje Ilmijje u BiH.
- Šukrić, Nijaz, M. (2006). *Organizacija i oblici vjerskoprosvjernog života muslimana Bosne i Hercegovine od 1945. do 1976. godine*, Sarajevo: El-Kalem.

الموجز

دور جمعية «علماء» وأهميتها في البوسنة والهرسك
بين عامي 1950-1971

آديس سلطانونوفيتش

يقدم هذا المقال تحليلاً لتأسيس ونشاطات جمعية موظفي المشيخة الإسلامية في البوسنة والهرسك في الفترة من عام 1950 إلى عام 1971، كما يستعرض البنية الهيكلية لمنظمة جمعية موظفي المشيخة الإسلامية، والضمان المادي لأعضاء الجمعية وتقديم المساعدات لهم في أداء مهامهم الدينية، وكذلك تأثير الجمعية في تطوير الحياة الدينية.

الكلمات الرئيسية: المشيخة الإسلامية، البوسنة والهرسك، جمعية «علماء»، الأئمة، الشيوعيون.

Summary

SIGNIFICANCE AND THE ROLE OF ILMIYYAH ASSOCIATION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA IN THE PERIOD 1950-1971

Adis Sultanović

This article analyses the formation and activities of the Association of the Islamic Community of Bosnia and Herzegovina employees in the period 1950-1971. It also presents an overview of the structural organization of the Association of employees of the Islamic Community, schemes of financial support to the members of the Association, and systems for supporting the members in their religious duties, and it reviews the role of the Association in promotion of a religious and moral lifestyle.

Keywords: The Islamic Community, Bosnia and Herzegovina, Ilmiyyah Association, imams, communists

PROMOVISANJE ZDRAVE ISHRANE NA ČASU ODJELJENSKE ZAJEDNICE

Maksuda MURATOVIĆ
maksudamuratovic@gmail.com
JU Gimnazija Živinice

SAŽETAK: Edukacija adolescenata o zdravoj ishrani važna je za stvaranje pravilnih prehrambenih navika koje će se prenijeti u odraslu dob. Cilj ovog rada je bio istražiti koliko se učenici zdravo i redovno hrane ako znamo da je to jedan od osnovnih uslova za pravilan rast i razvoj djeteta i uspjeh u školi. Anketirano je 105 učenika od I do III razreda JU "Gimnazija Živinice" u Živinicama. Istraživanje je pokazalo da se veći broj učenika ne hrani kvalitetno i ne koristi raznovrsnu prehranu.

Ključne riječi: adolescenti, edukacija na času odjeljske zajednice, zdrava ishrana

Uvod

Adolescencija predstavlja temelj za stvaranje zdravih životnih navika koje će odrediti zdravlje tokom ostatka života kao i zdravlje potomstva. (Patton i sar., 2016) Ekscesivan rast koji nastupa u adolescenciji povećava potrebu za energijom i hranljivim materijama. Ukupna potreba za hranljivim materijama je veća u adolescenciji nego u bilo kom drugom životnom dobu. Veliki se naponi ulažu u provođenje edukacije djece o pravilnoj prehrani. (Van Cauwenberghhe i sar., 2010) Ipak, edukaciju o pravilnoj prehrani važno je provoditi u svim fazama života, od djetinjstva pa sve do adolescencije. (Akar Sahingoz i Dogan, 2019) Prema istraživanjima, u prosjeku, ishrana adolescenata je neadekvatna da obezbijedi preporučene količine vitamina i minerala (folati, vitamini A i E, željezo, cink, magnezij, kalcij) kao i prirodnih vlakana. S druge strane, ishrana adoles-

cenata premašuje preporučene količine kada su u pitanju ukupne masti, zasićene masti, holesterol, so i šećer. Čovjek kao pojedinac treba biti svjestan šta koristi njegovom zdravlju, a šta ga narušava i, što je najvažnije, razvijati navike zdravog životnog stila od djetinjstva. Škola u tome može dosta učiniti. Promovisanjem zdrave ishrane u školi može se uticati na stvaranje zdravih životnih navika.

Uobičajene navike u ishrani adolescenata

Zbog aktivnijeg socijalnog života adolescenti su skloni da često preskaču obroke i jedu izvan kuće. Mnogi izostave doručak i nemaju dovoljno energije za sve zahtjeve tokom dana, što se može negativno odraziti na njihove akademske performanse. Svaki izostavljen obrok obično zamijene brзом hranom koja ima visok sadržaj masti i šećera i malu nutricionu

vrijednost. Osvježavajuća bezalkoholna pića predstavljaju lični problem jer doprinose 30% unosu dodanog šećera. (Bailey i sar., 2018; Larson i sar., 2017) Mnoge od tih namirnica i napitaka adolescenti konzumiraju između obroka. Česta upotreba ovakve hrane dovodi do gojaznosti a u nekim slučajevima i do dijabetesa i kardiovaskularnih oboljenja. Preporučeni dnevni unos prehrambenih vlakana za adolescente iznosi 21 g, a za one starije od 18 godina više od 25 g. (EFSA, 2019; Larson i sar., 2017; Stephen i sar., 2017)

Također, mnogi adolescenti preskaču porodične obroke koji su obično nutricionu vrlo kvalitetni i poželjni u ishrani adolescenata. Istraživanje učestalosti porodičnih obroka kao jedne od mjera odnosa roditelj-dijete i porodične povezanosti, utvrdilo je da su djeca koja su barem 5 puta sedmično imala obrok s roditeljem, imala veću vjerovatnoću da dobiju bolje ocjene i

manju vjerovatnoću da puše, koriste drogu, stupaju u seksualne odnose i nasilno se ponašaju u odnosu na djecu koja nisu imala obrok zajedno s roditeljem 5 ili više puta u toku sedmice. U Evropi je preskakanje obroka učestalije u zemljama centralne i južne Evrope nego u zemljama sjeverne Evrope. (Wadolowska i sar., 2019)

Kognitivne, fizičke, socijalne i promjene životnog stila tokom adolescencije mogu uzrokovati duboke promjene u ishrani. Ogromna većina adolescenata konzumira najmanje jednu užinu dnevno. Izbor hrane za užinu je pretežno bogat šećerom, mastima, a relativno siromašan mineralima i vitaminima. Pošto adolescenti uživaju ono što im je dostupno, potrebno je naglasiti kako izabrati zdravu hranu i učiniti je dostupnom.

Tokom adolescencije, djeca provode manje vremena s porodicom a više s prijateljima, što uzrokuje povećanje obroka koje konzumiraju izvan kuće, obično u restoranima brze hrane koji su omiljeni među adolescentima iz nekoliko razloga:

- Nude neformalan ambijent i ugodnu atmosferu za adolescente
- Brza hrana je relativno jeftina
- Hrana može biti pojedena i van restorana i tako se lako uklapa u pretrpan raspored adolescenata
- Usluga je brza a ograničen izbor olakšava brzo donošenje odluke

Većina brze hrane je bogata mastima a siromašna vlaknima, mineralima i vitaminima. Adolescenti je potrebno posavjetovati da umjesto gaziranih pića naruče mlijeko ili voćne sokove, umjesto velikih porcija naruče manje, da naruče salatu umjesto pomfrita i grilovanu hranu umjesto pržene. Edukacija o pravilnoj ishrani trebala bi biti usmjerena na kratkoročne dobrobiti, poput izgleda, poboljšanja uspjeha u školi ili većeg nivoa energije. (Contento, 2011)

Izbor hrane i navike koje se usvoje u adolescenciji mogu imati trajni uticaj na zdravlje. Adolescenti su u

povećanom riziku od gojaznosti i hroničnih bolesti vezanih za gojaznost, kao i poremećaja ishrane, što se odražava i na mentalno zdravlje adolescenata. Učestali unos gaziranih osvježavajućih bezalkoholnih pića i brze hrane (≥ 3 puta sedmično) povezuje se s većom vjerovatnošću pojave anksioznosti i poremećaja u snu. (Khan i Uddin, 2020)

Promovisanje zdrave ishrane na času odjeljske zajednice

Edukacijske intervencije koju vode prosvjetni radnici pokazale su se ponekad efikasnijim od predavanja koje provode nutricionisti. Smatra se da su nastavnici bolje podučeni vještinama za poučavanje u odnosu na nutricioniste, a prehrambene probleme mogu lako uklopiti u kontekst ostalog gradiva s kojim se njihovi učenici susreću. (Kupolati i sar., 2014; Panunzio i sar., 2007)

Petnaestogodišnjim radom u školi uočila sam brojne štetne navike u ishrani učenika. Učenici u prvoj smjeni u ogromnom procentu su izostavljali doručak koji se temelji na žitaricama koje ne dovode do naglog podizanja glukoze u krvi. Odmah su prilazili kafe-aparatu i uzimali jutarnju kafu. Na velikom odmoru su uzimali sendviče s parizerom, pizze, grickalice, čokoladice, gazirane sokove, uglavnom hranu visoke energetske vrijednosti koju kupuju u prodavnicama u neposrednoj blizini škole. S jedne strane, to dovodi do pretilosti, znači sve većeg broja gojazne djece, a s druge strane, imaju višak energije koju moraju potrošiti. Upravo zbog toga, imamo problem da su djeca vrlo nemirna, a da funkcionišu mnogo slabije na nastavi, jer su im ugrožene mnoge funkcije kao što su logičko zaključivanje, razmišljanje, pamćenje.

Istraživanja provedena u Sjedinjenim Američkim Državama su potvrdila da su učenici koji su redovno konzumirali doručak nakon šest mjeseci pokazali bolju sposobnost koncentracije, imali su bolje ocjene i primjerenije ponašanje od učenika koji nisu imali redovne obroke. (Petrović-Žagar, 2015)

Svjesna nedostatka adekvatnog, sveobuhvatnog tretmana ovog problema od odgovornih institucija u državi, jedini relativno efektivan prostor za individualni angažman na ovom planu koji stoji na raspolaganju razrednom starješini je u časovima odjeljske zajednice. Čas odjeljske zajednice utvrđen je nastavnim planom i programom te su u njemu predviđeni i sadržaji zdravstvenog odgoja i obrazovanja. To je čas samo jednom sedmično, kada razrednik sa svojim odjeljenjem može obraditi teme koje su od značaja za učenike. Promovisanje zdravih stilova života, među njima i zdrave ishrane, jedna je od značajnijih.

Kroz razgovor s učenicima prvenstveno je neophodno utvrditi njihove navike u ishrani. Pitati ih koliko puta dnevno jedu i utvrditi šta jedu i piju. Jasno identifikovati navike koje su štetne. Zatim, cijenim da je korisno razmotriti sve faktore koji utiču na formiranje njihovih navika u ishrani i tako im podići svijest o tome zbog čega usvajaju određene navike, što je od presudnog značaja za svaki pokušaj mijenjanja istih. Način ishrane adolescenata formira se pod uticajem mnogobrojnih faktora: uticaj vršnjaka, model koji usvajaju od roditelja, dostupnost određene hrane, cijena hrane, lična i kulturalna ubjeđenja, mediji, predstava o sopstvenom tijelu. Kroz razgovor s djecom neophodno je razmotriti ove faktore i procijeniti koji i uolikoj mjeri imaju uticaj na formiranje navika u ishrani djece u odjeljenju. Kako bi se popravili obrasci ishrane i navike, intervencija treba biti usmjerena na svaki od ova tri nivoa uticaja. Na časovima odjeljske zajednice intervencija je limitirana na individualni plan.

Na individualnom planu kroz savjetovanje i razgovor s djecom potrebno je:

- Ohrabriti djecu da ne izostavljaju jutarnji obrok, čak iako to nije tradicionalni doručak. Integralni sendviči, voćni šejk, mogu poslužiti kao brz i hranljiv jutarnji obrok
- Naučiti djecu kako da spremne jednostavna, hranljiva jela i

- užine kada jedu sama i nema članova porodice u blizini.
- Učiti djecu da pažljivo biraju hranu kada jedu u restoranima brze hrane ili kada kupuju hranu u radnjama. Navesti konkretne primjere kako da izaberu zdravu hranu (žitarice, pahuljice od žitarica, voće, povrće, sokove od cijedenog voća i običnu vodu umjesto gaziranih sokova, bademe i lješnike umjesto grickalica)
  - Skrenuti im pažnju na važnost fizičke aktivnosti u regulaciji tjelesne težine, potrošnji viška energije i prevenciji hroničnih bolesti
  - Razmotriti s njima lažnu sliku koju stvaraju propagandni materijali na medijima i društvenim mrežama poput TikToka i dr. Edukacija o zdravoj ishrani mora sadržavati: učenje o značaju ishrane, edukativne materijale koji pojačavaju poruke o zdravoj ishrani, učenje adolescenata vještinama koje

- su esencijalne za pravljenje promjena u ishrani i pružanje informacija kako održati promjene. Programi bazirani u školi mogu igrati značajnu ulogu u promociji i usvajanju zdrave ishrane. Škole su idealno mjesto za edukaciju o zdravoj ishrani iz više razloga:
- Tako se može pristupiti skoro svakom djetetu.
  - Škole pružaju mogućnost da se praktikuje zdrava ishrana jer dosta djece jedan obrok pojede u školi.
  - U školama se djeca mogu naučiti da se odupru društvenom pritisku. Ishrana je naučeno ponašanje na koje utiču socijalni faktori. Edukacijski programi u školama mogu direktno identifikovati uticaj vršnjaka koji obeshrabruje zdravu ishranu i iskoristiti uticaj vršnjaka kako bi se ojačale navike zdrave ishrane.
  - Istraživanja sprovedena u inostranstvu potvrđuju da školska

edukacija o zdravoj ishrani može poboljšati navike u ishrani mladih osoba.

Školska edukacija o zdravoj ishrani je posebno važna jer danas djeca odlučuju šta će jesti uz vrlo malo roditeljskog nadzora. Sve je veći broj familija s jednim roditeljem ili dva zaposlena roditelja čiji uticaj na izbor hrane njihovog djeteta lako biva potisnut dostupnošću brze hrane. Škole su bitan dio socijalnog okruženja koje oblikuje navike u ishrani. Stoga, kao prosvjetni radnik, stvorila sam sebi zadatak i obavezu da djeci barem skrenem pažnju i usmjeravam ih kako da se pravilno hrane. Da bih ispitala koliko se učenici zdravo hrane, anketirala sam 105 učenika od I do III razreda JU "Gimnazija Živinice" u Živinicama.

Cilj istraživanja je bio utvrditi koliko se učenici zdravo i redovno hrane ako znamo da je to jedan od osnovnih uslova za pravilan rast i razvoj djeteta i uspjeh u školi. Rezultati su sljedeći:

1. Koliko glavnih obroka imate tokom dana?			
a)	Jedan obrok	4	3.8%
b)	Dva obroka	67	63.9%
c)	Tri obroka	34	32.3%

Većina učenika jede dva glavna obroka, što nije dobro, ali priličan broj anketiranih jede tri obroka u toku dana. 3,8% anketiranih jede samo jedan obrok, što je nedovoljno za pravilan rast i razvoj mladih.

2. Imate li između glavnih obroka užine?			
a)	Da, između doručka i ručka	31	29.5%
b)	Da, između ručka i večere	69	65.7%
c)	Ne, nemam užine	10	9.5%

3. Da li doručkuješ prije odlaska u školu?		
Da	34	32.3%
Ne	47	44.7%
Povremeno	24	23,0%

Doručak je najvažniji obrok dana, jer je tijelo tokom noći potrošilo rezerve hrane i želudac je potpuno prazan. Prazan želudac – čime da se nahrani mozak ovih koji ne doručkuju?!

4. Šta najčešće doručuješ kod kuće?			
a)	Ne doručujem	38	36.2%
b)	Viršle, nareske	15	14.2%
c)	Paštetu	10	9.5%
e)	Voće	11	10.4%
g)	Jaja	23	21.9%
h)	Džem	8	7.6%

Pozitivno je što preovlađujuća većina učenika doručuje jaja jer su puna proteina, masti, vitamina i minerala, i nalaze se uglavnom u sadržaju žumanceta.

5. Gdje nabavljaš užinu kad si u školi?		
Nosim od kuće	3	2.8%
Ne užinam	4	3.8%
Kupujem u prodavnici, pekari	98	93.4%

6. Šta najčešće užinaš?			
a)	Ne užinam	3	2.8%
b)	Sendviče, pizze	62	59.04%
c)	Slatkiše i grickalice	25	23.8%
d)	Cola, fanta	5	4.76%
g)	Voće	5	4.76%
h)	Integralna peciva	5	4.76%

Većina učenika kupuje u prodavnici i pekari. To je loš izbor pa se preporučuje nošenje užine od kuće koju roditelji pripreme.

7. Kakvu hranu pretežno jedeš za ručak?			
a)	Kuhanu	27	25.7%
b)	Prženu	18	17.1%
c)	Pečenu	17	16.1%
d)	Sve	54	58.9%

8. Ribu jedeš...			
a)	1x sedmično	42	40%
b)	2x sedmično	18	17.1%
c)	1x mjesečno	35	33.3%
d)	Ne jedem ribu	10	9.6%

9. Crveno meso jedeš...			
a)	Svaki dan	8	7.6%
b)	2-3x sedmično	57	54.2%
c)	Vrlo rijetko	40	38.2%

10. Konzerve, gotova jela, pizze...			
a)	Gotovo nikad	14	13.3%
b)	1x sedmično	32	30.5%
c)	Više puta	59	56.2%

Uvijek je zdravije pojesti svježe pripremljenu hranu nego konzerviranu jer konzervirana hrana je hemijski i termički obrađena.

11. Dnevno pijem vode			
a)	Manje od 1 ℓ	60	57.1%
b)	1-2 ℓ	26	24.7%
c)	Više od 2 ℓ	19	18.2%

12. Znaš li šta je zdrava hrana?			
a)	Da	86	82%
b)	Ne	-----	-----
c)	Ponešto	19	18%

13. Mislim da se hranim?			
a)	Zdravo	40	38.2%
b)	Nezdravo	20	19%
c)	Ne razmišljam	45	42.8%

Najveći broj učenika užina sendviče i sokove, kao što smo i pretpostavili. Djeci je potrebno od 1,5 do 2 l vode dnevno, a odraslim i više.

14. Razgovaramo o prehrani u toku redovne nastave?			
a)	I previše	3	2.8%
b)	Nedovoljno	78	74.2%
c)	Ne znam	17	16.1%
d)	Dovoljno često	7	6.9%

15. Kad večeraš?			
a)	Najkasnije do 18:00 h	15	14.2%
b)	Najkasnije do 20:00 h	41	39%
c)	Poslije 20:00 h	45	42.8%
d)	Ne večeram	4	4%

Zaključak

Istraživanje je pokazalo da 63,9% učenika jede dva glavna obroka, uzimaju i užinu, ali znatan broj učenika (44,7%) ne doručkuje prije polaska u školu. Oni doručkuju, ili bolje reći užinaju, u školi u periodu velikog odmora. Tu naviku trebaju mijenjati! Posmatrajući sadržaj ishrane, veliki dio učenika ne hrani se kvalitetno i ne konzumira raznovrsnu prehranu. Preporuka je da se na časovima odjeljske zajednice više razgovara o prehranbenim navikama i važnosti ishrane za pravilan rast i razvoj organizma. Pored tematskih časova u sklopu časova odjeljske zajednice, kako bi se osnažile poruke dobijene na njima, praktikujem i organizovanje tematskih roditeljskih časova kako bi se i roditelji uključili u aktivno prenošenje poruka o zdravoj ishrani i preuzeli aktivnu ulogu u formiranju zdravih navika u ishrani jer oni imaju najveći uticaj na način ishrane njihove djece. Također, iz istih razloga praktikujem i organizovanje tematskih akcija određenim danima. Naprimjer:

- Dan voća, kada se učenici podstiču da donesu za užinu voće
- Dan bez brze hrane

- Dan pješačenja
- Dan vode
- Dan bez gaziranih pića

Uočljivo je da ova vrsta edukacije nailazi na pozitivan odgovor kod učenika, naročito kod djevojčica koje pokazuju veći stepen zainteresovanosti za zdravu ishranu. Međutim, za trajniji uticaj na svijest djece i mijenjanje loših navika u ishrani neophodno je da poruke i primjere zdrave ishrane imaju na svakom koraku, a ne samo na časovima odjeljske zajednice. Škole ne mogu same postići ovaj cilj kada kulturalni milje ima veliki uticaj na ubjeđenja, vrijednosti i ponašanje vezano za ishranu. Porodica, prodavnice hrane, restorani, prehrambena industrija, religijske institucije, vladini programi i mediji također moraju podržati principe sadržane u edukaciji o zdravoj ishrani. U školskom okruženju, same lekcije vjerovatno neće biti dovoljne da bi rezultirale trajnim izmjenama navika u ishrani. Učenicima je neophodan i pristup zdravoj hrani i podrška osoba oko njih. Edukacija o zdravoj ishrani treba biti u sklopu sveobuhvatnog školskog programa edukacije o zdravim stilovima života koji usađuje učenicima znanje, stavove i

vještine neophodne za donošenje pozitivnih zdravstvenih odluka i obezbjeđuje im okruženje, motivaciju i podršku neophodnu za razvoj i održavanje zdravih stilova. On obuhvata edukaciju o zdravlju, zdravom okruženju, zdravstvene usluge, savjetovanje, psihološke i socijalne usluge, integrisanu akciju škole i šire društvene zajednice, tjelesni i zdravstveni odgoj. Na osnovu dostupne stručne literature i prakse u razvijenim zemljama koje uspješno sprovode edukaciju mladih o zdravim stilovima života, uz uvažavanje naših specifičnosti, moguće je kroz jasno definisane smjernice i preporuke obezbijediti implementaciju kvalitetnog školskog programa u čijem središtu bi bila promocija zdravih stilova života i u okviru njegova programi zdrave ishrane. Naravno, sve to podrazumijeva angažovanje i koordinisanu aktivnost ministarstva obrazovanja, lokalnih obrazovnih institucija, zdravstvenih institucija, podršku od zajednice. Edukaciju o ishrani neophodno je sprovesti kroz razvojno i dobno prilagođene aktivnosti, kulturalno relevantne, zabavne i aktivnosti s učestvovanjem učenika koje imaju u sebi involvirane strategije za grupno učenje. Kako bi obezbijedili zdraviju budućnost za našu

djecu, školski program edukacije o ishrani mora postati nacionalni prioritet. Ovaj program bi trebao biti

dio sveobuhvatnog školskog programa zdravstvenog obrazovanja. Uvođenjem i održavanjem ovakvog

programa, omogućili bi da naša djeca dostignu svoj puni obrazovni potencijal i budu dobrog zdravlja.

Literatura

- Akar Sahingoz, S., Dogan, L. (2019). The implementation and evaluation of a nutrition education programme about Mediterranean diet for adolescents. *Prog. Nutr.* 21, 316-326.
- Bailey, R. L., Fulgoni, V. L., Cowan, A. E., Gaine, P. C. (2018). Sources of added sugars in young children, adolescents, and adults with low and high intakes of added sugars. *Nutrients.* 10, 102.
- Contento, I. (2011) Nutrition education, 2. izd., Jones and Bartlett Publishers, Sudbury MA, str. 16, 43-52, 94-102.
- Khan, A., Uddin, R. (2020). Is consumption of fast-food and carbonated soft drink associated with anxiety-induced sleep disturbance among adolescents? A population-based study. *Clin. Nutr. ESPEN*, 36, 162-165.
- Kupolati, M. D., MacIntyre, U. E., Gericke, G. J. (2014). School-based nutrition education: Features and challenges for success. *Nutr. Food. Sci.* 44, 520-535.
- Larson, N., Stang, J. S., Leak, T. (2017). Nutrition in adolescence. U: Krause's Food & the Nutrition Care Process, 2. izd., (Mahan, L. K., Raymond, J. L., ured.) Elsevier, St. Louis, str. 331-351.
- Panunzio, M.F., Antoniciello, A., Alessandra, P., Dalton, S. (2007). Nutrition education intervention by teachers may promote fruit and vegetable consumption in Italian students. *Nutr. Res.* 27, 524-528.
- Patton, G. C., Sawyer, S. M., Santelli, J. S., Ross, D. A., Afifi, R., Allen, N. B., Arora, M., Azzopardi, P., Baldwin, W., Bonell, C., Kakuma, R., Kennedy, E., Mahon, J., McGovern, T., Mokdad, A. H., Patel, V., Petroni, S., Reavley, N., Taiwo, K., Waldfogel, J., Wickremarathne, D., Barroso, C., Bhutta, Z., Fatusi, A. O., Mattoo, A., Diers, J., Fang, J., Ferguson, J., Ssewamala, F., Viner, R. M. (2016). Our future: a Lancet commission on adolescent health and wellbeing. *Lancet*, 387, 2423-2478.
- Petrović-Žagar, M. (2015). Prehrana školske djece.
- Stephen, A. M., Champ, M. M., Clo-ran, S. J., Fleith, M., van Lieshout, L., Mejborn, H., Burley, V. J. (2017). Dietary fibre in Europe: current state of knowledge on definitions, sources, recommendations, intakes and relationships to health. *Nutr. Res. Rev.* 30, 149-190.
- Van Cauwenberghe, E., Maes, L., Spittels, H., van Lenthe, F. J., Brug, J., Oppert, J. M., De Bourdeaudhuij, I. (2010). Effectiveness of school-based interventions in Europe to promote healthy nutrition in children and adolescents: systematic review of published and 'grey' literature. *Br. J. Nutr.* 103, 781-797.
- Wadolowska, L., Hamulka, J., Kowalkowska, J., Ulewicz, N., Gornicka, M., Jeruszka-Bielak, M., KostECKA, M., Wawrzyniak, A. (2019). Skipping breakfast and a meal at school: Its correlates in adiposity context. Report from the ABC of Healthy Eating Study of Polish teenagers. *Nutrients.* 11, 1563.

الموجز

التشجيع على التغذية الصحية في الحصة المدرسية العملية

مقصودة موراتوفيتش

تعتبر توعية المراهقين بشأن التغذية الصحية أمراً مهماً من أجل خلق عادات تغذية سليمة يحملونها معهم إلى سن البلوغ. يهدف هذا المقال إلى بحث التغذية الصحية والمنتظمة عند التلاميذ، باعتبار أن ذلك يمثل شرطاً أساسياً لنمو الطفل وتطوره السليم ونجاحه في الدراسة. تم استطلاع 105 تلاميذ من الصف الأول إلى الصف الثالث في مدرسة جفنينيتسي الثانوية. أظهر البحث أن التغذية عند غالبية التلاميذ غير جيدة، وأنهم لا يتناولون الأغذية المتنوعة.

الكلمات الرئيسية: المراهقون، التعليم في الحصة المدرسية العملية، التغذية الصحية.

Summary

PROMOTING HEALTHY FOOD HABITS IN THE COMMUNITY CLASSES

Maksuda Muratović

Educating adolescents about a healthy diet is very important for building the right nutritional habits that will remain with them when they move toward their adulthood. The aim of this article was to analyse students' nutrition habits keeping in mind that it is one of the most significant factors in their growth and development process and is essential for their school achievements. The questionnaire involved 105 students from 1st to 3rd grade of Public High-school *Gimnazija Živinice* in Živinice. The research demonstrates that the majority of students do not have healthy food habits.

Keywords: adolescents, education in the departmental community class, healthy nutrition

SURA EL-E'ALĀ: SVEVIŠNJI

Almir FATIĆ

almirfat75@gmail.com

Fakultet islamskih nauka Univerziteta u Sarajevu

SAŽETAK: Sura El-E'alā je 87. kur'anska sura koja ima devetnaest ajeta. Nazvana je El-E'alā (الأعلى) jer se u njezinom prvom ajetu naređuje slavljenje (tesbih) Svevišnjeg Allaha. Također, shodno tome, nazvana je i sura Sebbih, po riječi kojom otpočinje. Objavljena je u Mekki i to kao jedna od najranije objavljenih sura, a na što ukazuje njezin šesti ajet, iz koga saznajemo da se Muhammed, a.s., još nije u potpunosti navikao da prima Objavu. Spada u red sedam sura koje se zajednički nazivaju El-Musebbihāt, a to su one sure koje započinju tesbihom. Tri su teme, u širem smislu, koje se koncizno tretiraju unutar ove sure: 1. Tevhīd; 2. Objava; 3. Ahiret. Muhammed, a.s., kako se prenosi od hazreti Alije, posebno je volio ovu suru te ju je, zajedno sa surom El-Gāšije, imao običaj učiti na bajram-namazima i na džuma-namazu.

Ključne riječi: El-E'alā, 87. sura, Svevišnji, tefsir, slavljenje, tesbih

Uvod

El-E'alā je 87. kur'anska sura i ima devetnaest ajeta. Nazvana je El-E'alā (الأعلى) jer se u njezinom prvom ajetu naređuje slavljenje (tesbih) Svevišnjeg Allaha. Također, shodno tome, nazvana je i sura *Sebbih*, po početnoj riječi. Objavljena je u Mekki i to kao jedna od najranije objavljenih sura, a na što ukazuje njezin šesti ajet, iz koga saznajemo da se Muhammed, a.s., još nije u potpunosti navikao da prima Objavu.¹ Spada u red sura koje se zajednički nazivaju *El-Musebbihāt*, a to su one sure koje započinju *tesbihom*. Ima ih sedam: El-Isrā', El-Hadīd, El-Hašr, Es-Saff, El-Džumu'a, Et-Tegābun i El-E'alā.

Inače, riječ *tesbih* ima vrlo zanimljivu i znakovitu upotrebu u Kur'anu: "Riječ *tesbih* je takva riječ o kojoj je Allah zadržao značenje za Sebe. U suri Benū Isrā'īl [tj. El-Isrā'] ova riječ je došla u obliku infinitiva (*subhāne*) jer je on osnova riječi; u surama El-Hadīd i El-Hašr [i suri Es-Saff, naša nap.] došla je u perfektu (*sebbeha*) jer

je to forma koja prethodi dvama vremenskim formama; zatim je u surama El-Džumu'a i Et-Tegābun navedena u imperfektu (*jusebbihu*), dok je u suri El-E'alā navedena u imperativu (*sebbih*). Dakle, ova je riječ upotrijebljena u svim svojim aspektima".²

Muhammed, a.s., kako se prenosi od hazreti Alije (Ahmed, Bezzār, Ibn Mirdevejh), posebno je volio ovu suru te ju je, zajedno sa surom El-Gāšije, imao običaj učiti na bajram-namazima i na džuma-namazu. (Ibn Kaṭīr, 1996: 4/643; Al-Šawkānī, 2007: 1610)

Tri su teme, u širem smislu, koje se koncizno tretiraju unutar ove sure: 1. Tevhīd; 2. Objava i 3. Ahiret. Ove tri teme izlažu se ovim slijedom unutar sure: naredba o slavljenju imena Svevišnjeg (1); stvaranje i njegova uravnoteženost (2); određivanje i upućivanje (3); primjeri stvaranja

(4-5); lahkoća pamćenja Kur'ana Muhammeda, a.s., (6-8); naredba o podsjećanju drugih (9-10); put propasti (11-13) i put uspjeha (13-19).

Prethodna sura, Et-Tārik, završava imperativom (*femebbihil-kāfirīne... – Zato daj poricateljima Istine još vremena*), a i ova sura, El-E'alā, također otpočinje imperativom (*sebbih*). Oba ova imperativa prvotno su upućena Muhammedu, a.s., a onda i svim njegovim sljedbenicima.

1. Sebbihisme Rabbikel-E'alā

(سَبِّحْ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى)

Slavi ime Gospodara svoga Svevišnjeg – Kada je objavljen ovaj ajet, Muhammed, a.s., rekao je da se uči na sedždi, kao što je u slučaju rukju'a rekao da se uči *Subhāne Rabbijel-'Azim* na osnovu posljednjeg ajeta sure El-Vāki'a. (Al-Zamaḥšārī, 2005:

¹ Maududi, *Tafhim al-Qur'an*, <https://www.english tafsir.com/Quran/87/index.html>.

² Al-Suyūṭī (1999: 2/209) ove riječi prenosi od Al-Kirmānija iz njegova djela *Mutašābih al-Qur'an*.

1195; Al-Qurtubī, 1996: 20/18; Ibn Kaṭīr, 1996: 4/644) Prenosi se da bi hazreti Alija, kad god bi čuo ovaj ajet, rekao: *Subhāne Rabbijel-E'alā* (Neka je slavljen moj Gospodar, Svevišnji) وقال الثوري عن السدي عن عبد خير قال سمعت علياً قرأ سُبْحَ سَمِ رَبِّكَ لأَعْلَى فقال (سبحان ربي الأعلى). (Al-Tabarī, 2007: 10/8589; Al-Qurtubī, 1996: 20/18; Ibn Kaṭīr, 1996: 4/644)

Za razliku od prethodne sure, Et-Tārik, u kojoj se nikako ne spominje Božije ime eksplicitno već implicitno, putem zamjenice, ova sura eksplicitno otpočinje spomenom Njegova imena *Er-Rabb*. Dakle, ne vlastitog imena Allah već imena Rabb, koje je jedno od Allahovih, dž.š., imena.

Sebbih je imperativ glagola *sebbeha* (سَبَّحَ) – *pustiti da pliva*, što je blisko pojmu plutanja; *sibāha* (سَبَّحَ) je *plivanje*; također *sebbeha* znači i *govoriti: Slava Bogu, Hvala Bogu*. (Muftić, 1997: 622) *Tesbih* je, kako smo već istakli, slavljenje Svevišnjeg Allaha, ali podrazumijeva i priznavanje Njegove uzvišenosti, savršenosti i čistote. Naša misao o Njemu treba da je kristalno čista, kao i naš govor. Trebamo Ga zvati i imenovati onim imenima kojima je On sam Sebe imenovao. Ne smijemo upotrebljavati imena koja sugeriraju bilo kakav nedostatak ili nesavršenost Njegovog Svevišnjeg Bića. Također, ne smijemo Ga spominjati na način koji ukazuje na nedostatak poštovanja prema Njemu Svevišnjem, npr. spomenuti Njegovo ime u šali, ili u toaletu, ili čineći neko ružno djelo, ili u društvu koje bi se tome izrugivalo.³

Ime *Er-Rabb* (Gospodar) podrazumijeva Onoga ko ima potpunu vlast nad ljudima, ko vas posjeduje, ko vas daruje i ko vama gospodari. Čovjek nikada ne smije zaboraviti relaciju Gospodar – rob; ona je u središtu života vjernika. Zapravo, svako Njegovo ime opisuje odnos prema Njemu: npr. On je *El-Hālik* (Stvoritelj), a mi smo *mahlūk* (stvorenja). Zanimariti

ove odnose neminovno za sobom povlači pogubne posljedice za čovjeka.

Riječ *el-e'alā* došla je na kraju ovog ajeta i većina mufessira kaže da je ona atribut riječi *Rabb*, a ne ime. On je iznad svega, Najviši, Svevišnji, daleko iznad svih stvorenih egzistencija, ma koliki oni bili, i svih ljudskih poimanja.

2. El-lezi haleka

fe sevvā (الَّذِي خَلَقَ فَسَوَّى)

Koji sve stvara i uravnotežuje – Za oba navedena glagola (*haleka* i *sevvā*) u ajetu objekt je ispušten, tako da je značenje apsolutno: Koji sve stvara (خَلَقَ) i uravnotežuje (سَوَّى), tj. svemu onome što stvara daje najbolji zamislivi oblik. Onaj koji tako stvara i uravnotežuje, On je neminovno Mudar. Prvo što nam se kaže nakon spomena Njegova imena *Rabb* jeste da On stvara. Riječ *rabb* može se koristiti i za ljude, ali niko od njih nema moć stvaranja. Svi ostali gospodari imaju moć posjedovanja i upravljanja, ali oni nisu u stanju ništa stvoriti jer su i sami stvoreni. Čovjeku se jasno kaže ko je njegov Gospodar i njegov Stvoritelj.

3. Vellezi kaddere

fe hedā (وَالَّذِي قَدَّرَ فَهَدَى)

I Koji sve određuje i nadahnjuje – Navode se još dva atributa *Rabba*. Veznik *ve* (وَ) pokazuje da se ovaj ajet povezuje s prvim ajetom. Glagol *kaddere* (قَدَّرَ) znači *odrediti* ili *predodrediti*, tj. odrediti sudbinu; *takdir* (تَقْدِير) je *Božija odredba, predodređenje* ili *planiranje*. (Muftić, 1997: 1349–1350) Svevišnji je odredio sudbine svemu u stvorenom svijetu sa svim detaljima, implikacijama i svemu drugome, tako da ništa ne nastaje slučajno ili nasumice, već s jasnim, tačnim i preciziranim planom. Iz ljudske perspektive gledano, kada se neki posao planira, rezultat na kraju

bude bolji, mada se pri tome ne vidi sav napor i pripreme uložene u taj posao. *Hedā* (هَدَى) znači *voditi Pravim putem*. Dakle, Svevišnji ne samo da je Stvoritelj i Odreditelj, već i *Voditelj*. Čovjek nije prepušten sam sebi; nadahnut je smjernicama i instrukcijama za ispravan način života (kao i za onaj neispravan ili zabludjeli) u svim njegovim aspektima (tjelesnim, duhovnim, intelektualnim, emocionalnim), kao što je i svaki stvoreni egzistent nadahnut funkcijama za koje je stvoren.

4. Vellezi ahredžel-mer'ā

(وَالَّذِي أَخْرَجَ الْمَرْعَى)

I Koji izvodi pašnjak – Sada se navodi primjer tog Božijeg stvaralačkog procesa. U okviru proračunatog plana, i životinje imaju svoje mjesto. Glagol *ahredže* (أَخْرَجَ) – ovdje: *izvlačiti, izvoditi* – ima široko značenje u arapskome jeziku i upotrebljava se u različitim situacijama. Riječ *el-mer'ā* (الْمَرْعَى) – derivirana iz glagola *ra'ā* (رَعَى *pasti travu*) – označava *ispasište, pašnjak, livadu*. (v. Muftić, 1997: 367, 542)

5. Fe dže'alehu gusā'en

ahvā (فَجَعَلَهُ غُثَاءً أَحْوَى)

A zatim ga pretvara u truhlo lišće, strnjište – Riječ *gusā'* (غُثَاءً) derivira se iz riječi *gusjān* ili *gasejān* (غثيان), a kojom se označava *neka nelagoda, osjećanje zla*, kao kada se želi povratiti. *Gusā'* može značiti *pjenu* ili *truhlo lišće* u pjenu kao i (*riječni*) *nanos* koji prekrije pašnjak. *Ahvā* (أَحْوَى) znači da je nešto istovremeno *zelenkasto* i *tamnocrveno*. A glagol *havā* (حَوَى) znači *skupiti, sabrati, sastaviti, sjediniti* (dvije stvari). (Muftić, 1997: 1049, 346)

Među mufessirima postoji neslaganje u vezi s ovim ajetom. Većina kaže da on govori o zelenoj vegetaciji koja prelazi u truhlo bilje, čime

³ Imam Mālik, kad bi ga prošnjak molio za nešto, a on mu ne bi imao šta dati, ne bi prosjaka odbio govoreći da će mu Allah pomoći, već bi se izvinio na neki drugi

način. Na pitanje zašto tako čini, odgovorio je: "Kad se prosjaku ništa ne da i neko se ispričava, to mu se sigurno ne dopada. U takvoj situaciji ne volim spominjati

Allahovo ime jer ne volim da neko čuje Njegovo ime u stanju nezadovoljstva!" (Maududi, *Tafhim al-Qur'an*, <https://www.englishsafsir.com/Quran/87/index.html>)

se ističe kontrast stvaranja: bujno zelenilo (*el-mer'ā*) koje godi oku i srcu pretvara se u suho i truhlo bilje (*gusā'en abvā*) koje vjetrovi raznesu, a bujice odnesu. Svevišnji, dakle, stvara i rastvara istu tvorevinu. Manji broj mufessira veli da ovaj ajet govori o sazrijevanju biljaka i o tome kako se one skupljaju ili sjedinjuju.

U zavisnosti od toga koje tumačenje prihvatimo zavisi i razumijevanje ajeta koji slijede. U prvom slučaju, apostrofira se usporedba pašnjaka s prolaznošću života općenito: kao što pašnjak na kraju uvehne, tako uvehne i ljudski život i njegova radost; nakon proljeća dolazi jesen života. U drugom slučaju, sazrijevanje biljaka aluzija je na Muhammeda, a.s., i njegovo izgovaranje Kur'ana, tj. ne treba se brinuti zbog toga jer njegovo izgovaranje će *sazriti*. (Al-Zamahšari, 2005: 1195)

6. Senukri'uke felā

stensā (سُنُّكَ فَلَا تَنْسَى)

Mi ćemo te naučiti da čitaš pa ništa nećeš zaboravljati – Ovo je treće mjesto u Časnom Kur'anu gdje se govori o načinu kako Muhammed, a.s., prima Objavu. U suri Tā Hā (114) naređuje mu se da ne žuri s čitanjem/učenjem Kur'ana *prije nego što mu objavljujevanje njegovo ne završi* (وَلَا تُعْجَلْ بِالْقُرْآنِ مِنْ قَبْلِ أَنْ يُقْضَى إِلَيْكَ وَحْيُهُ), a u suri El-Kijame (16): *da ne izgovara Kur'an jezikom svojim da bi ga što prije zapamtio* (لَا تُحْرِكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ). Ovi ajeti impliciraju da je Poslanik, a.s., u početku, *žurio i ponavljao* riječi Kur'ana kako bi ih zapamtio. Ovo otkriva njegovu zabrinutost za Kur'an i za odgovornost koju je preuzeo. Tefsiri bilježe riječi Mudžahida da je Poslanik, a.s., "ponavljao riječi Kur'ana iz straha da ih ne zaboravi" (كان يتذكر مخافة أن ينسى). Također, od Mudžahida i Kelbija se prenosi da je "i prije nego što bi Džibril završio s Objavom, počeo ponavljati početne ajete strahujući da ih ne zaboravi" (كان النبي صلى الله عليه وسلم إذا نزل عليه جبريل بالوحي، لم يفرغ جبريل من آخر الآية، حتى يتكلم النبي صلى الله عليه وسلم بأولها، مخافة أن ينساها). (Al-Tabari, 2007: 10/8592; Al-Qurtubi, 1996: 20/22; Al-Šawkāni,

2007: 1611) I u ovom ajetu stavlja mu se do znanja da se ne treba bojati da će ikada Objavu zaboraviti! Jednostavno, određeno mu je da je ne zaboravlja. Kao što je sam Kur'an čudo (mu'džiza), tako je i Muhammedovo, a.s., pamćenje Kur'ana čudo: on je upamtio svaku njegov riječ i nije postojala mogućnost da je zaboravi. Fokusiranje na pamćenje nekada znači odvratanje od onoga što je važnije!

7. Ilā mā ša' Allāh innehu

ja'lemul-džehre ve mā jahfā

(إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ إِنَّهُ يَعْلَمُ الْجَهْرَ وَمَا يَخْفَى)

Osim onoga što će Allah htjeti. Zavisita On zna i javu i ono što se krije – Na početku ajeta je čestica *illā* (إِلَّا), čestica izuzimanja, a to izuzimanje nije veliko, već malo, tj. ono nije trajno. U ovom kontekstu znači da Muhammed, a.s., ništa neće zaboraviti od/iz Kur'ana osim nečega neznatnog, u izuzetnim slučajevima. I, doista, svega nekoliko predanja govore o Poslanikovom, a.s., zaboravu nekih ajeta Kur'ana, čime se, zapravo, ispunilo značenje ovog ajeta. I to je Svevišnji htio. Tako se navodi da je Muhammed, a.s., jedanput učeći u namazu ispustio jedan ajet pa je Ubejj b. Ka'b, pomislivši da je ajet derogiran, upitao o tome Poslanika, a.s., a on mu odgovorio: "Doista sam ga zaboravio". (Al-Zamahšari, 2005: 1195; Al-Qurtubi, 1996: 20/22) U drugoj predaji stoji da je Poslanik, a.s., slušao učenje Ubbāda b. Bešira i rekao: "Podsjetio me je na taj i taj ajet koji mi je u zaborav potisnut!" (Ibn Džuzejj, 2014: 6/361-362) Ovim se ističe da je Muhammed, a.s., samo čovjek. Također, ovim ajetom podsjećamo se da naučeno iz Kur'ana jeste Božija milost, a ne rezultat naše vlastite moći.

Neki ovaj ajet povezuju s fenomenom derogacije (*nesh*), međutim, većina učenjaka, na osnovu predanja koje smo gore naveli, ističe da se *zaboravljani* ajet *ne derogira / ne uklanja*. Naime, kako smo već istakli, Svevišnji je htio da Poslanik, a.s., nekada zaboravi nešto iz Kur'ana, pa bi ga ashabi upitali da li je taj ajet uklonjen, a on

bi odgovorio: "Ne, zaboravio sam ga!" Kur'an je Božija objava i Allahov dar, i to mu je Svevišnji pokazao time što ga je nekada *natjerao da zaboravi*. U tome ne treba vidjeti ništa čudno jer ova sura, kako smo već naveli, sugeriše da ne pomišljamo na nešto neprimjereno u pogledu Svevišnjeg!

El-Džehr (الْجَهْرُ) je nešto što se radi *javno* i što svi mogu vidjeti; nasuprot tome je *sirr* (سِرٌّ) – *tajnovito, skriveno*. Interesantno je da se ovdje ne navodi riječ *sirr* već *hafijj*, odnosno glagol *jahfā* (يَخْفَى). *Hafijj* (خَفِيَ) je nešto što se tako dobro sakrije da i sama osoba koja je nešto sakrila zaboravi da to postoji, što nije slučaj s riječju *sirr*. *Džehr* je imenica, a *jahfā* glagol. Imenica se koristi u opisu onoga što je neograničeno, a glagol u opisu onoga što je ograničeno; ovdje: onoga što se skriva ili taji.

8. Ve nujessiruke lil-jusrā

(وَيُسِّرْكَ لِلْيُسْرَى)

Olakšat ćemo ti ono najlakše – Riječ *jusrā* (يُسْرَى) – koja je ženski ekvivalent riječi *ejser* (أَيْسَر) – znači *najlakše* (*eshel*). U Kur'anu se koriste dvije riječi za lakhoću: *jesir* (يسِير) i *hejjin* (هَيِّج). Svevišnji ovdje obećava da će Poslaniku, a.s., čudesnom intervencijom, olakšati sve njegove poslove, kao što mu je olakšao i pamćenje Kur'ana. Zapravo, kada čovjek počne slijediti Božije propise, tada mu život postaje lakši, a ne teži. Također, kada se čovjek pokorava Božijim naredbama, on treba da osjeća zadovoljstvo, a ne tegobu, što je prvi znak Božijeg olakšavanja i vođenja ili otvaranja puta pokornosti. Velika je stvar kada vam neko u životu kaže da će vam olakšati. Pokoravanje Svevišnjem Allahu vodi ka olakšavanju života.

9. Fe zekkir in nef'e'atiz-zikrā

(فَذَكِّرْ إِنْ نَفَعَتِ الذُّكْرَى)

Zato podsjećaj, ako podsjećanje koristi [a koristi] – Nakon što su naprijed uklonjeni strahovi i zabrinutosti Poslanika, a.s., Svevišnji mu naređuje da se vrati svome pozivu i da podsjeća (*zekkir*) ljude. Ne navodi se nijedan

objekt podsjećanja, čime se Poslaniku, a.s., poručuje da treba da kontinuirano podsjeća sve bez obzira na situaciju i okolnosti u kojima se nađe. Ovo je drugi imperativ u ovoj suri: prvi je *sebbih* (slavi). I, doista, mogli bismo kazati da se sav Poslanik, a.s., život odvijao u znaku ova dva imperativa. S obzirom na to da se glagol *nefe'a* (نَفَعَ) (*koristiti*) navodi u prošlom vremenu, te uzimajući u obzir kada je objavljena ova sura, možemo zaključiti da se ovim načinom izražavanja aludira na činjenicu da podsjećanje, zapravo, koristi, prije ili kasnije, vidjelo se to trenutno ili, pak, ne.⁴

Riječ *zikrā* (الذِّكْرَى) je hiperbolizirani oblik riječi *zīkr* (ذَكَر) – *sjećanje, podsjećanje*, što znači da je u pitanju moćno podsjećanje. Kada nekoga podsjećamo na nešto, to trebamo činiti na moćan, snažan, upečatljiv način. Lingvistički gledano, *zikrā* može biti i glagolska imenica (infinitiv) tri glagola i može nositi njihova značenja: 1. glagola *zekere* (ذَكَرَ) (*spomenuti*), čime se implicira značenje da od samog podsjećanja ima koristi; 2) glagola *tezekkere* (تَذَكَرَ) (*sjetiti se*), u smislu da se korist nahodi i u samom sjećanju na Svevišnjeg i 3) *zekkere* (ذَكَرَ) (*podsjećati druge*) – sama ta aktivnost donosi korist bez obzira da li vidjeli rezultat ili ne. (Muftić, 1997: 483) To je, dakle, rečeno Muhammedu, a.s., jer bi se on jako uznemirio kad ga ljudi ne bi poslušali, naprimjer u suri El-Kehf 6. ajet čitamo: فَلَعَلَّكَ بَاخِعٌ نَفْسَكَ عَلَى آثَارِهِمْ إِنْ لَمْ يُؤْمِنُوا بِهَذَا الْحَدِيثِ أَسَفًا *Pa zar ćeš se ti ubiti od tuge za njima ako oni ne budu povjerovali u ovaj govor?* Ili u suri En-Nahl 127, ajet: وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ وَلَا تَكُ فِي ضَيْقٍ مِمَّا يَمْكُرُونَ *I ne tuguj za njima, i neka ti nije teško zbog spletkarenja njihovā!*

10. Sejezzekkeru men jahšā

(سَيِّدٌ كَرٌّ مِنْ يُحْسِنُ)

Podsjećanje će koristiti onome ko strahuje – Glagol *tezekkere* (تَذَكَرَ) *sjetiti se*

titi se) u sebi nosi napor i trud da se nečega sjetimo; a onaj ko strahuje (od Svevišnjeg Allaha) – on će učiniti taj napor. U ajetu je rečeno *men* (مَنْ), čime se aludira na svakog ko imalo strahuje. Svima koji imaju imalo straha otvorena su vrata podsjećanja. Glagol *hašije* (حَشِيَ) označava strah od nekoga ko je veći od tebe i ko je u stanju da te savlada. Onaj ko razmišlja o svom životu i svojoj sudbini i onome što ga čeka, potruditi će se sjetiti Svevišnjeg Allaha.

11. Ve jetedžennebuhel-eškā

(وَيَتَجَنَّبُهَا الْأَشْقَى)

A izbjegavat će ga onaj najnesretniji – *Dženebe* (جَنَبَ) znači *biti sa strane; tedžennebe* (تَجَنَّبَ) – *biti udaljen od, izbjegavati, izbjegavati, kloniti se, odvracati se od; a džennebe* (جَنَّبَ) – *odvratiti, odbiti, odstraniti, ukloniti, udaljiti*. (Muftić, 1997: 240) Riječ *el-eškā* (الْأَشْقَى) – *najveći nesretnik, najjadniji, najbjedniji* – dolazi od riječi *šekijj* (شَقِيَ). Taj *šekijj* (nesretnik) izbjegava i podsjećanje na Stvoritelja i pokornost Njemu. Distancira se (*jetedžennebu*) od tog podsjećanja, štaviše, bori se protiv njega. Jednostavno, do njega ne dopiru nikakvi savjeti.

12. El-Lezi jaslen-nārel-kubrā

(الَّذِي يَصِلَى النَّارَ الْكُبْرَى)

Koji će se baciti u Vatru najveću – Glagol *jaslā* (يَصَلَ) znači *baciti se*, tj. baciti se u vatru. Dakle, takva će se osoba, tj. ona najjadnija, baciti u vatru; njezini udovi će se pobuniti protiv nje i sami se/jē baciti u Vatru, i to kakvu Vatru – onu najveću (النَّارَ الْكُبْرَى) – *en-nārel-kubrā*. Najvećom je nazvana zbog svoju izuzetne vreline i bola koji nanosi. Primjetno je da se u ovoj suri navodi veliki broj superlativa, pa čak i za vatru.

nikada ne iščezava, bilo da je velika ili mala. Nikada neće doći vrijeme da neko pokoljenje ili Zemlja budu bez onoga ko će slušati pouku i opomenu

13. Summe lā jemūtu fihā

(ثُمَّ لَا يَمُوتُ فِيهَا وَلَا يَحْيَى)

Pa u njoj neće ni 'mrijeti, a ni živjeti – Ovo je strahoban opis onoga što će takvi nesretnici doživjeti. Kada se opečemo o vatru i najmanjim dodirrom, odmah povlačimo ruku jer nam je bol nepodnošljiv. Ako se neko ne može udaljiti iz vatre ili je ukloniti, onda on želi samo smrt koja će ga osloboditi tog nepodnošljivog bola. Međutim, ovdje se veli da u *en-nārel-kubrā* nema smrti, kao i u: وَيَأْتِيهِ الْمَوْتُ مِنْ كُلِّ مَكَانٍ وَمَا هُوَ بِمَيِّتٍ *I doći će mu smrt sa svih strana, ali on neće umrijeti*. (Ibrāhīm, 14) I sam pogled na takvu vatru tjera pomisao i molbu na smrt. I da li je moguće boravak u toj vatri nazvati životom? Taberī (2007: 10/8594) bilježi da su neki rani autoriteti u tumačnju Kur'ana smatrali da su riječi *lā jemūtu fihā ve lā jahjā*, zapravo, idiom koji su Arabljani koristili za nekoga ko je u nekoj izuzetno teškoj situaciji, tj. za njega bi kazali: *Lā huve hajj ve lā huve mejjit* (Ni živ ni mrtav).

14. Kad eflaha men tezekkā

(قَدْ أَفْلَحَ مَنْ تَزَكَّى)

Uspjet će onaj ko se (o)čisti – Sada se diskurs usmjerava na one nasuprot najnesretnijima, a to su – uspješni. Česticu *kad* (قَدْ) gramatičari nazivaju *česticom očekivanja* (حَرْفُ التَّوَقُّعِ) i kažu da se koristi za označavanje *izvjesnog perfekta* (لِلتَّحْقِيقِ) ili za *prošlost približnu sadašnjosti* (لِإِتْقَرِبِ الْمَاضِي مِنَ الْحَالِ). (Wright, 2005: 2/3) Ovdje i drugdje *kad* ukazuje na sigurnost da je takva osoba već uspjela. Naime, ko god nastoji da se očisti (*tezekkā*) i pokuša postati bolja osoba, on je već uspio. Glagol *tezekkā* (تَزَكَّى) znači *čišćenje ili pročišćavanje*. Na drugim mjestima u Kur'anu navodi se glagol *zekkā* (زَكَى). Opseg čišćenja je veoma velik, npr. čišćenje *od mnogobojstva, grijehenja, ali i čišćenje putem imana, namaza, zekata, dobrih djela i sl.* (Ibn al-Ġawzī, 2009: 8/138)

i koristiti se time, bez obzira koliko se ljudi iskvarili, srca postala okrutna i prekrivena zatorom.” (Qutb, 2000: 30/173)

⁴ “Opominji i podučavaj gdje god nađeš priliku za poučavanje i opomenu, traži prodor do srca i načina za saopćenje. Poučavaj, pouka vazda koristi. Ona

Glagol *efleha* (أَفْلَحَ) znači: *imati uspjeha, uspjeti, biti uspješan; el-fellāh* (الْفَلَّاحُ je *orač, zemljoradnik ili ratar*. (Muftić, 1997: 1311) Za *el-fellāha* je najsretnije vrijeme vrijeme žetve, kada vidi plodove svoga rada. Inače, vrijeme žetve u bilo kojoj poljoprivrednoj kulturi je vrijeme proslave i festivala jer se uložilo mnogo teškog truda i rada. Drevni Arabljani su bili opčinjeni poljoprivredom jer je samo mali dio arabljske regije bio podoban za poljoprivredu. Etimologija glagola *efleha* sugerše da se uspjeh ostvaruje samo s nekom vrstom napora. Dakle, riječima *kad efleha* ističe se rad i napor s kojima dolazi uspjeh. U Kur'anu se, prije ili poslije spomena ovog glagola ili njegovih izvedenica, uvijek navodi neki napor. Ovdje se, uz *čišćenje*, spominju *zikr* i *namaz* u sljedećem ajetu.

15. Ve zekeresme Rabbihi fe

sallā (وَذَكَرَ اسْمَ رَبِّهِ فَصَلَّى)

I spominje ime Gospodara svoga i namaz obavlja – Onaj ko nastoji da se očisti neprestano će spominjati ime svoga Gospodara (*Rabbihi*). Nakon toga, tj. nakon učestalog spominjanja svoga Gospodara, on će poželjeti da se s Njime poveže, a najbolji način tog povezivanja jeste *namaz (fesallā)*.⁵ Sedmi ajet ove sure: *Zaista On zna i javu i ono što se krije* odnosi se i na naše namaze: u zajedničkom namazu svi smo u istom redu i smjeru, ali neko razmišlja o poslu, neko o utakmici, neko o večeri, ali ima i onih koji se zaista sjećaju Svevišnjeg i istinski se povezuju s Njime.

16. Bel tu'sirūnel-hajāted-dunjā

(بَلْ تُؤْثِرُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا)

Ali, vi dajete prednost životu na ovome svijetu – Svevišnji ovdje sada otkriva šta sprečava istinski uspjeh. Mnogo je toga što ljude na ovom svijetu odvraća od pravog uspjeha.

Ovdje je rečeno uopćeno: *el-hajātud-dunjā* (الْحَيَاةَ الدُّنْيَا) – život dunjalučki. U ovom ajetu imamo stilsku figuru zvanu *iltifāt* (retorički obrat), tj. s trećeg lica prelazi se na drugo lice. Svevišnji se nama direktno obraća; nije rekao npr. da ljudi (*en-nās*) daju prednost životu na ovome svijetu, već vi, tj. mi, svi mi.

Riječ *ed-dunjā* (الدُّنْيَا) (bos. *dunjaluk*) ženski je oblik riječi *ednā* (أَدْنَى), a znači *bliži* ili *inferiorniji*. Svevišnji ovaj svijet naziva “inferiornijim” ili “bližim” nama. I zato što mu je bliži, čovjek ga voli misleći da je uspjeh na njemu, ovdje. Recimo, kuće koje nam se obećavaju u Džennetu vidimo dalekim, ali kuća koju možemo sagraditi nedozvoljenom (haram) transakcijom čini nam se blizu. Haram ponuđeno piće je pred nama; ono džennetsko je daleko, itd. Dolazimo do zaključka da čovjek daje prednost zadovoljstvima koja su mu blizu u odnosu na Božije zadovoljstvo koje mu se čini daleko ili zadovoljstva koja mu je On pripremio. U tefsirima se prenosi da je jedanput Ibn Mes'ūd, nakon što je proučio ovaj ajet, rekao:

وعن ابن مسعود أنه قرأ هذه الآية، فقال: أتدرون لم آثرنا الحياة الدنيا على الآخرة؟ لأن الدنيا حَصْرَتْ وَعَجَلَتْ لنا طبيباتها، وطعامها وشرابها، ولذاتها وبهجتها، والآخرة عُيِّبَتْ عَنَّا، فأخذنا العاجل، وتركنا الآجل

“Znate li zašto dajemo prednost dunjaluku nad ahiretom? Zato što je dunjaluk tu i što su pred nama njegove ljepote, jela i pića, slasti i ukrasi, dok je ahiret tamo, odsutan. I mi smo prigrlili dunjaluk, a zapostavili ahiret!” (Al-Qurtubī, 1996: 20/26)

17. Vel-Āhiretu hajrun

ve ebkā (وَالْآخِرَةُ خَيْرٌ وَأَبْقَى)

A onaj svijet je bolji i dugotrajniji – Svevišnji ovdje stavlja do znanja da je ahiret bolji od dunjaluka i da je

sve što se obećava na ahiretu bolje i trajnije. No ljudska bića imaju urođenu sklonost da odmah žele da nešto dobiju, bez čekanja. Svevišnji ovdje daje Svoju Riječ za ahiret. Naprimjer, ako bi vam neko nudio raskošnu kuću na obali mora i u dobrom susjedstvu, ali koju morate odmah platiti, a dobit ćete je ili vidjeti tek za dvadeset, trideset godina, vi, dakako, ne biste pristali na takvo nešto. Štaviše, većina ljudi bi to smatrala prevarom. Svevišnji Allah nam nudi ulazak u Džennet, kasnije, a od nas traži da se sada žrtvuemo za Njega. Moramo pogledati duboko u sebe i zapitati se da li istinski dajemo prednost ahiretu u odnosu na ovaj svijet.

18. Inne hāzā le fis-Suhufil-ūlā

(إِنَّ هَذَا لَفِي الصُّحُفِ الْأُولَى)

19. Suhufi Ibrāhime ve Mūsā

(صُحُفِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَى)

Zaista, ovo ima u Listovima davnašnjim / Listovima Ibrahimovim i Musaovim – Riječ *subif* (صُحُفٍ) je plural riječi *sahife* (صحيفة) – *list*. I davnašnji *Suhufi / Listovi* također su sadržavali činjenicu da je sljedeći život bolji i trajniji od ovoga kao i to da su pozivali ljude da slave ime svoga Gospodara. Drugim riječima, sadržavali su suštinu poruke svakog poslanika i vjerovjesnika. Spominju se konkretno *Listovi* Ibrahima i Musaa, a.s. jer su Muhammedova, a.s., prvotna publika bili Kurejšije koje su priznavale Ibrahima, a.s., i Ljudi Knjige (Ehlul-Kitāb) čije učenje seže od Musaa, a.s.⁶ Također, ovim se aludira da poslanstvo Muhammeda, a.s., i Knjiga koja mu se objavljuje nisu *nešto novo*, već samo nastavak i konačni završetak onoga što je započelo s njemu prethodećim poslanicima i Božijim Knjigama!

Al-Sābūnī u svome tefsiru napominje da Musaovi, a.s., *Subufi* nisu

⁵ U nekim klasičnim komentarima Kur'ana ističe se da se pod namazom u ovom ajetu misli na bajram-namaz, a da se u prethodnom ajetu pod čišćenjem podrazumijeva sadekatul-fitr (bos. vitre). Al-Qurtubī

(1996: 20/25) je na ovo odgovorio ovako: “Već smo naveli da je ova sura [tj. sura al-‘Alā], prema mišljenju većine učenjaka, objavljena u Mekki, a u tadašnjoj Mekki nije bilo bajram-namaza niti

sadekatul-fitra.” Identičan odgovor susrećemo i kod Ibn al-Ġawzīja. (2009: 8/139)

⁶ Ovo je drugo mjesto u Kur'anu gdje se zajedno spominju *Listovi* Ibrahimovi i Musaovi, a.s.; prvo je u: En-Nedžm, 36.

Tevrat, već deset *Listova* na kojima su bile ispisane mudre kaže ili pouke. Poziva se na predaju u kojoj stoji da je Ebū Zerr rekao:

قال أبو ذر: سألت رسول الله صلى الله عليه وسلم عن صحف موسى ما كانت؟ قال: كانت عبراً كلها (عجبت لمن أيقن بالموت كيف يفرح! عجبت لمن أيقن بالنار كيف يضحك! عجبت لمن رأى الدنيا وتقلبها بأهلها كيف يطمئن إليها! عجبت لمن أيقن بالقدر ثم ينصب! عجبت لمن أيقن بالحساب ثم لا يعمل!!).

“Upitao sam Allahovoga Poslanika, a.s., o Musaovim *Suhufima*, a

on je odgovorio: ‘Oni su bili pouke poput: Čudim se onome ko je uvjeren u smrt kako može da se raduje?! Čudim se onome ko je uvjeren u Vatru kako može da se smije?! Čudim se onome ko gleda ovaj svijet i njegove mijene koje pogađaju njegove stanovnike kako, onda, može da uz njega smiraj nađe?! Čudim se onome ko vjeruje u određenje kako može da se trudi?! Čudim se onome ko je uvjeren u polaganje računa kako može da ništa ne čini?!” (Al-Sābūnī, 1981: 3/550)

Zaključak

Iz sadržaja sure El-E’alā možemo, između ostalih, derivirati

sljedeće zaključke: 1) Svevišnjeg Allaha ne smijemo spominjati na način koji Mu ne dolikuje; 2) čovjek nije prepušten sam sebi; nadahnut je smjernicama i instrukcijama za ispravan način života; 3) kada se čovjek pokorava Božijim naredbama, on treba osjećati zadovoljstvo, a ne tegobu; 4) čovjek ne treba biti zaveden i obmanut svojim dobrim djelima već zahvalan Svevišnjem koji mu ih je *olakšao*; 5) onaj ko razmišlja o svom životu i svojoj sudbini i onome što ga čeka, potruditi će se sjetiti Svevišnjeg Allaha; 6) pametna osoba vezivat će se za ono što je vječno, a ne za ono što je prolazno.

Literatura

- Ibn al-Ġawzī, Abū al-Faraġ (2009). *Zād al-masīr fī ‘ilm al-tafsīr*. Beirut: Dār al-fikr.
- Ibn Džuzejj (2014). *Olakšani komentar Kur’ana 6*. Preveo Nedžad Ćeman, Sarajevo: Libris.
- Ibn Kaṭīr (1996). *Tafsīr al-Qur’ān al-aẓīm*. Kuwayt: Ġam’iyya ihyā’ al-turāṭ al-islāmī.
- Al-Qurṭubī, Abū ‘Abdullāh (1996). *Al-Ġāmi‘ li aḥkām al-Qur’ān*. Cairo: Dār l-hadīṭ.
- Qutb, Sayyid (2000). *U okrilju Kur’ana*. Sarajevo: Fakultet islamskih nauka.
- Maududi, *Tafhīm al-Qur’an*, <https://www.english tafsir.com/Quran/85/index.html>
- Muṭtić, Teufik (1997). *Arapsko-bosanski rječnik*. Sarajevo: El-Kalem.
- Al-Sābūnī, Muḥammad ‘Alī (1981). *Šafwa al-tafsīr*. Beirut: Dār al-Qur’ān al-karīm.
- Al-Suyūṭī (1999). *Al-Itqān fī ‘ulūm al-Qur’ān*. Beirut: Dār al-kitāb al-‘arabī.
- Al-Šawkānī, Muḥammad b. ‘Alī (2007). *Fath al-Qadīr*. Beirut: Dār al-ma’rifa.
- Al-Ṭabarī, Ibn Ġarīr (2007). *Ġāmi‘ al-bayān ‘an ta’wīl āy al-Qur’ān*. Cairo: Dār al-salām.
- Wright, W. (2005). *Arabic Grammar*. II. Third Edition, Two volumes bound as one. New York: Dover Publications, inc., Mineola.
- Al-Zamaḥšarī, Abū al-Qāsim (2005). *Tafsīr al-Kaššāf*. Beirut: Dār al-ma’rifa.

الموجز سورة الأعلى المير فاتيتش

Sura al-‘alā is the 87th surah in the Qur’an. It is named Al-‘alā (الأعلى) because its first ayah prescribes glorification (tasbīh) of the Most High. Likewise, it is also named surah Sebbih after the word it begins with. It was revealed in Mecca as one of the earliest surahs revealed, what we can assert from the context of its sixth ayah which suggests that Muhammad s.w.s., was still not entirely habitual to receiving the Revelation. It is one of the seven surahs of the Qur’an that are commonly referred to as Al-Musebbihāt, surahs that begin with tasbīh. Generally speaking, we can find three main topics concisely addressed in this surah: 1. Tawhīd 2. Revelation and 3. Akhirah. Muhammad s.w.s., as it was recorded in the Hadīth quoted from hazrat ‘Alī r.a., was particularly fond of this surah and used to recite it, along with surah Al-Ghashiya in ‘Eid salah and in salati Juma.

الكلمات الرئيسية: سورة الأعلى السابعة والثمانون، الأعلى، التفسير، التسبيح، التنزيه.

Summary

SURA AL-E’ALĀ: THE MOST HIGH

Almir Fatić

Sura Al-‘alā is the 87th surah in the Qur’an. It is named Al-‘alā (الأعلى) because its first ayah prescribes glorification (tasbīh) of the Most High. Likewise, it is also named surah Sebbih after the word it begins with. It was revealed in Mecca as one of the earliest surahs revealed, what we can assert from the context of its sixth ayah which suggests that Muhammad s.w.s., was still not entirely habitual to receiving the Revelation. It is one of the seven surahs of the Qur’an that are commonly referred to as Al-Musebbihāt, surahs that begin with tasbīh. Generally speaking, we can find three main topics concisely addressed in this surah: 1. Tawhīd 2. Revelation and 3. Akhirah. Muhammad s.w.s., as it was recorded in the Hadīth quoted from hazrat ‘Alī r.a., was particularly fond of this surah and used to recite it, along with surah Al-Ghashiya in ‘Eid salah and in salati Juma.

Keywords: Al-‘alā, the 87th surah of the Qur’an, the Most High, glorification, tasbīh

HUMANIZACIJA ODNOSA MEĐU SPOLOVIMA U ISLAMSKOJ PERSPEKTIVI: DOSTOJANSTVO ŽENA I NJIHOVA PRAVA

Dina SIJAMHODŽIĆ-NADAREVIĆ
dina.sijamhodzic-nadarevic@fin.unsa.ba
Fakultet islamskih nauka Univerziteta u Sarajevu

SAŽETAK: Nakana je ovoga rada raspraviti pitanja humanizacije odnosa među spolovima u islamskoj perspektivi, uz uži fokus na dostojanstvo žene te odnos prema slobodi i pravima žena. U radu se nastoji pokazati do koje mjere islamska perspektiva poštuje svaki aspekt dostojanstva žene, od poštovanja žene u okviru privatnog i javnog do rodbinskog, bračnog, društvenog, političkog, radnog i odgojno-obrazovnog aspekta života.

Islam insistira na humanizaciji odnosa među spolovima, potvrđuje pravo na život bez diskriminacije među spolovima, zahtijeva apsolutnu jednakost u poštovanju dostojanstva i traži potpunu pravdu.

Ključne riječi: žena, dostojanstvo, prava, humanizacija, islamska perspektiva

Humanizacija odnosa među spolovima u islamskoj perspektivi

Poštovanje dostojanstva čovječanstva jedno je od osnovnih učenja islama. Svako je vrijedan poštovanja. Prema učenju islama, ljudska bića treba poštovati unatoč njihovim razlikama. Čak i tamo gdje je izražen antagonizam, potrebno je usvojiti način izbjegavanja sukoba i nastaviti se ponašati s poštovanjem. Islamsko učenje propagira da su žene jednakopravne muškarcima kao ljudska bića te stoga naglašava međusobno razumijevanje i poštovanje između dva spola.

Postoji niz naredbi vjernicima u Kur'anu i hadisu koje stavljaju veliki

naglasak na iskazivanje dužnog poštovanja prema Božijim stvorenjima. Ovo je važno područje u kojem se zapravo propituje vjera u Boga. Ljubav i predanost Bogu nalaze izraz na ovom svijetu i u obliku odnosa prema drugim ljudskim bićima.

“Mi smo sinove Ademove, doista, odlikovali...” (Kur'an, 17: 70) Spomenuti ajet pokazuje da čovjek samim svojim stvaranjem zaslužuje poštovanje. To poštovanje prirodno je pravo čovjeka bez obzira kojoj zajednici pripadao i bez obzira na spolne razlike.

U brojnim antičkim društvima, pa tako i na Arabijskom poluotoku, dostojanstvo žene bivalo je degradirano na razne načine. Smatrane su

robotovima, pripadale su ocu ili suprugu ili muževim sinovima, smatrane su teškim ekonomskim teretom za porodicu, a čak je prakticirano i ubijanje ženske djece.

Dolaskom islama, položaj žena je radikalno redefiniran. Islam je zabranio praksu ubijanja ženske djece i vratio rodna prava žena. Žene je islam uzdigao na dostojanstva vrijedan položaj proklamujući da su one jednako važne za nastavak ljudskog života i razvoj društva kao i muškarci. Svaka diskriminacija na temelju spola težak je prekršaj i smatra se grijehom protiv Stvoritelja i Zakonodavca koji je muškarce i žene učinio jednakopravnim unutar ljudske vrste. Prvi ajet kur'anske sure

pod nazivom “Žene” glasi: “O ljudi, bojte se Gospodara svoga, koji vas od jednog čovjeka stvara, a od nje ga je i drugu njegovu stvorio, i od njih dvoje mnoge muškarce i žene rasijao. I Allaha se bojte – s imenom čijim jedni druge molite – i rodbinske veze ne kidajte, jer Allah, zaista, stalno nad vama bdi.” (4:1) Kur’an se obraća cijelom čovječanstvu skrećući pažnju da je Uzvišeni Bog sve stvorio od jednog čovjeka i jedne žene. Svi ljudi pripadaju jednoj ljudskoj porodici, svaka osoba je stvorena od istog oca i majke, što podrazumijeva da se ova jednakost biološkog porijekla mora odražavati u jednakosti ljudskog dostojanstva zajedničkog za sve. Islam se protivi isključivanju bilo koje skupine ljudi iz života zajednice. “O ljudi, Mi vas od jednog čovjeka i jedne žene stvaramo i na narode i plemena vas dijelimo da biste se upoznali. Najugledniji kod Allaha je onaj koji Ga se najviše boji, Allah, uistinu, sve zna i nije Mu skriveno ništa. (Kur’an, 49:13) Mi smo vas u parovima stvorili. (Kur’an, 78:8)

Muška i ženska polarizacija izražena u gornjem ajetu, kako pojašnjava Nasr, suštinski je dio tajanstva Božijeg stvaranja. Svaki rod je potpuno ljudsko biće i oba su jednaka u svojim religijskom odgovornostima, a jednaki su i pred Božijim zakonom. Svaki spol nadopunjuje onaj drugi i oba spola se skupno nadopunjuju tvoreći krug koji simbolizira savršenstvo, potpunost i cjelovitost. Muškarci i žene jesu jednaki pred Bogom i zakonom, ali oni treba da se nadopunjuju u porodici i socijalnom životu. Nadalje, Nasr elaborira kako tradicionalna struktura islamskog društva nije utemeljena na kvantitativnoj jednakosti, već na zbilji nadopunjivosti, iako postoje izuzeci. U toj dopunjivosti muškarac se smatra zaštitnikom i skrbiteljem porodice, a žena je istinska gospodarica u domaćinstvu jer je islam počastvovao trud domaćice i majke smatrajući ga najvećom vrlinom. (S.H. Nasr, 2002, str. 242–249) Ovu posljednju navedenu konstataciju Nasr poticajno integriira s elaboracijom drugih prava koje

žena uživa prema islamskom učenju (pravo na obrazovanje, rad, socijalni i politički angažman itd.).

Kriteriji razlikovanja među ljudima su odgovornost, pravednost, čestitost i sl. “Svaki čovjek je odgovoran za ono što je radio.” (Kur’an, 74 :38)

U ovom radu se elaboriraju tek neki aspekti vezani za poštovanje ženskog dostojanstva i prava koja su joj islamom data.

Poštovanje dostojanstva supruge

Islam je promijenio mentalitet muškaraca i žena i stvorio među njima odnos zasnovan na poštovanju i međusobnom razumijevanju. Dobar odnos prema ženama jako je naglašen i u Kur’anu i u sunnetu. Kur’an opisuje odnos između muža i žene na sljedeće načine:

“I jedan od dokaza Njegovih je to što za vas, od vrste vaše, stvara žene da se uz njih smirite, i što između vas uspostavlja ljubav i samilost; to su, zaista, pouke za ljude koji razmišljaju.” (Kur’an, 30:21)

Vrlo je znakovito to što Kur’an upotrebljava izraz *meveddetun* u istom ajetu ukazujući na bezuvjetnu ljubav, punu poštovanja i uzajamnog razumijevanja i milosti, a ne upotrebljava, primjerice, izraz *išk* ili *mehabbetun* u smislu puke zaljubljenosti. Jedno od Božijih imena, El-Vedud, koje je u uskoj vezi sa značenjem izraza u ajetu, nosi značenje *Onaj Koji je najdostojniji ljubavi, Onaj Koji silno voli Svoja stvorenja*. (H. Yusuf)

Upute za ljubav, bliskost i poštovanje u životu izražene su i u drugim kur’anskim ajetima, među kojima su: “...one su odjeća vaša, a vi ste njihova odjeća...” (Kur’an, 2:187) “S njima lijepo živite!” (Kur’an, 4:19)

Poslanik Muhammed, a.s., je insistirao na nježnom i blagom tretmanu žena. Stalno je ohrabrivao ashabe da budu ljubazni, uljudni i obzirni u odnosima sa ženama. Reкао je: “Najbolji među vama je onaj ko je najbolji prema svojoj porodici...” (Et-Tirmizi, 3895)

Na oproštajnom hadžu podsjetio je svoje sljedbenike na njihovu

dužnost prema ženama i naredio im da budu ljubazni i da ih poštuju. Reкао je, između ostalog: “Bojte se Allaha kada su u pitanju vaše žene. Vi ste ih oženili uz Allahovu garanciju. Njihova čast vam je postala dozvoljena Allahovom riječju. Njihovo pravo je da ih hranite i oblačite koliko vam mogućnosti dozvoljavaju.” (Muslim, 1218)

Osim ovih preporuka, Poslanik je pružio izvrstan primjer uzornog supruga koji je tretirao svoje supruge s posebnom ljubavlju i pažnjom. Postupao je s njima ravnopravno, učestvovao u poslovima domaćinstva, slušao njihove stavove, pružao im priliku da razviju svoju individualnost, neovisnost i talente. Naprimjer, njegova supruga Sevda je razvila svoju vještinu u radu s finom kožom i zarađivala dobar prihod iz toga. Zejneb je bila vrlo aktivna u dobrotvornom radu do te mjere da je bila poznata kao *Majka siromašnih*. Umm Selema djelovala je kao politički savjetnik Poslanika, dok je Aiša, najmlađa, bila smatrana sudijom te je vrlo često bila konsultirana o vjerskim poslovima u odsutnosti svoga muža. (Jawad, 1998:11)

Poštovanje dostojanstva majke

Kur’an savjetuje muslimanima da pokažu ljubav, zahvalnost i razumijevanje za roditelje, posebno majke: “Mi smo naredili čovjeku da bude poslušan roditeljima svojim. Majka ga nosi, a njeno zdravlje trpi, i odbija ga u toku dvije godine. Budi zahvalan Meni i roditeljima svojim, Meni će se svi vratiti. (Kur’an, 31:14) Poslanik je savjetovao sljedbenike da budu dobri i poslušni svojoj majci, naglašavajući da to ima primat u odnosu na džihad. Neki čovjek je htio da se bori u jednoj od bitaka. Poslanik, a.s., ga je upitao: Imaš li majku? Kada je odgovorio potvrdno, Poslanik, a.s., je rekao: “Džennet je pod njenim nogama.” (En-Nesai, 3104)

Ebu Hurejre pripovijeda da je došla osoba Allahovom Poslaniku a.s. i upitala ga: “Ko ima najveća prava kod mene? Prema kome se trebam najljepše ponašati?” Poslanik je odgovorio:

“Tvoja majka, zatim tvoja majka pa opet tvoja majka. Poslije toga, tvoj otac, pa onda tvoja bliža i dalja rodbina.” (E1-Buhari, 5971)

Poslanik, a.s., stavlja majku ispred oca u odnosu na ljubaznost koju djeca treba da pokazuju prema svakom od njih. Čak i ako roditelji nisu vjernici, djeca se moraju držati svoje vjere pri tome ne povređujući osjećanja svojih roditelja i ne ponižavajući ih. (Fathi Osman, 9)

Poštovanje dostojanstva sestre i ženske rodbine

Musliman bi trebao imati bliske odnose s rodbinom, posebno s neposrednim članovima porodice poput sestara, rodica, tetaka itd. Poslanik je uputio svoje sljedbenike da ih posjete, budu ljubazni prema njima i da im pomognu ako im zatreba pomoć. U tom kontekstu, sestra zauzima poseban položaj. S njom se treba postupati pažljivo, s poštovanjem i dužnom pažnjom, što se vidi i iz hadisa: “Neće niko od vas imati tri kćerke ili tri sestre, te da se prema njima lijepo ophodi, a da neće ući u Džennet.” (Et-Taberani, *Evset*, 5433) Poslanik nije imao sestru, ali je imao rodice koje bi lijepo dočekivao i nježno i ljubazno prema njima postupao.

Poštovanje dostojanstva ženskog djeteta u odgojnom procesu

Islamski vjerovodstvo na svoj način potvrđuje pravo na život bez diskriminacije prema spolovima. Insistiranjem na apsolutnoj jednakosti i potpunoj pravdi, islam ne pravi razliku u pogledu iskazivanja samilosti i roditeljske nježnosti između muške i ženske djece. Potvrda toga su riječi Uzvišenog: “Pravedni budite (i žene i muškarci), to je najbliže čestitosti”. (Kur’an, 5:8) U ovom kontekstu važno je navesti i činjenicu da je Bog prihvatio hazreti Merjemu, majku Isaovu, za svetu misiju, suprotno očekivanjima i razmišljanju njenog naroda koji je smatrao da bi samo muškarac za to trebao biti

izabran. (Fethi Osman, 5) “...I Gospodar njezin primi je lijepo i učini da uzraste lijepo, i da se o njoj brine Zekerija. Kad god bi joj Zekerija u hram ušao, kod nje bi hrane našao. “Odakle ti ovo, o Merjema?” – on bi upitao, a ona bi odgovorila: “Od Allaha, Allah onoga koga hoće opskrbljuje bez muke.” (Kur’an, 3:34–37)

U predislamskom periodu, kćerke su bile smatrane društvenim i ekonomskim teretom. S druge strane, sinovi su bili omiljeni i favorizirani. Islam je zaustavio takve okrutnosti i ustrajao na jednakom tretmanu oba spola. Kur’an prekorava Arape koji su slavili rođenje muškog djeteta i izražavali tugu i nezadovoljstvo zbog rođenog ženskog djeteta. Uzvišeni Bog osuđuje takve stavove u sljedećim kur’anskim ajetima: “I kada se nekom od njih javi da mu se rodila kći, lice mu potamni i postaje potišten, krije se od ljudi zbog nesreće koja mu je dojavljena: da li ovako prezren da je zadrži ili da je u zemlju zarovi? Kako ružno oni prusuđuju!” (Kur’an, 16:58–59)

Poslanik je potvrdio pravo ženskog djeteta na ravnopravno postupanje kao s muškim djetetom. Pozvao je roditelje da ne prave nikakve razlike među djecom i da budu ljubazni prema njima.

Prema predanjima, Božiji Poslanik, a.s., pozvan je od Bešira, r.a., da bude svjedok njegovu poklonu jednom od djece. Kada je Poslanik, a.s., saznao da su druga djeca, muška i ženska, ostala uskraćena za poklone, rekao je da neće svjedočiti “nepravdi”. (Ahmad, 18363) Nu’man ibn Bešir, r.a., prenosi da je Poslanik, a.s., kazao: “Pravedni budite prema svoj svojoj djeci.” (Buhari, 2587)

Veoma je jasno iz ovoga slučaja u kojem Poslanik, a.s., naglašava da se roditelji jednako odnose prema djeci, da roditelji ne smiju favorizirati jedno dijete u odnosu na drugo kada su u pitanju materijalne stvari, ali se to isto tako odnosi i na emocionalnu i psihološku dimenziju ličnosti. (Bešir i Bešir, 2007:105–107)

Abdullah ibn Abbas pripovijeda kako je Poslanik, a.s., rekao: “Onoga

ko dobije kćerku i uzdrži se od toga da je živu ukopa, i ne odbije je od sebe niti dadne prednost sinovima u odnosu na nju, Allah, dž.š., će uvesti u Džennet.” (Ebu Davud, 5146) Poslanik, a.s., je vjernike obradovao vješću da ako ispune obavezu odgajanja kćerke, Džennet im je zagaraniran.

Prenosi se da je Allahov Poslanik rekao: “Ko othrani dvije djevojčice do punoljetstva, bit će sa mnom na Sudnjem danu ovako, pa je sastavio svoje prste.” (Muslim, 2631)

A drugom prilikom je kazao: “Ko bude imao tri kćerke, bude strpljiv prema njima, bude ih hranio i oblačio iz svoga imetka, one će mu biti zaštita od vatre.” (Ibn Madže, 3229)

Poslanik a.s. je posavjetovao ummet: “Nemojte prezirati kćerke. One su prijatne i dragocjene.” (Ahmed, 17373)

Površno i nekontekstualizirano iščitavanje brojnih hadisa u kojima se posebno naglašava lijep odnos u odgojnom procesu prema kćerkama moglo bi navesti na pomisao da su kćerke favorizirane u islamu u odnosu na sinove jer se u hadisima ne daje ovakav naglasak u smislu odgoja sinova. Međutim, predislamska praksa jako lošeg odnosa prema ženskoj djeci glavni je razlog da se u hadisima često govori o podsticanju vjernika da svoje kćerke lijepo odgajaju.

Poslanik, a.s., odnosio se prema svoje četiri kćeri s roditeljskom ljubavlju i suosjećanjem. Igrao se s njima, pazio ih je dok su bile male. Kad su odrasle i osnovale svoje porodice, nastavio se brinuti za njihovo blagostanje. Fatima, najmlađa i jedina koja je živjela nakon očevo preseljenje, bila mu je jako bliska, često ju je posjećivao, pozivao bi nju i njenu porodicu da ručaju zajedno, pri tome bi je nježno zagrlio i ponudio joj svoje mjesto. (Jawad, 12) Poslanik, a.s., govorio je da je Fatima dio njega: “Fatima je dio mene. Ko uznemirava Fatimu, uznemirava i mene.” (Hadis bilježi Buhari, br. 3714) Još jedan zanimljiv i poticajan odgojni primjer iz života Poslanika, a.s., govori o tome da je Poslanik, a.s., nakon preseljenja voljene i cijenjene supruge Hatidže,

r.a., izvjesno vrijeme (prema nekim predanjima od nekoliko mjeseci do godinu) samostalno i posvećeno brinuo o porodici i porodičnim obavezama i kćerkama, a čije je zalaganje i opterećenost brojnim poslovima primijetila i njegova tetka Havla uz puno suosjećanje. (Maqsood, 2005:42)

Poštovanje dostojanstva žena kroz pravo na obrazovanje

Islamsko obrazovanje u cjelovitoj svojoj formi u suglasju je s esencijalnim demokratskim principom 'obrazovanja za sve'. Islamska teorija obrazovanja izvedena je iz primarnih islamskih izvora, Kur'ana i sunneta, koji jednako zagovaraju prava žena i muškaraca u traganju za znanjem. Kur'an naređuje svim muslimanima da ulože napor u potrazi za znanjem, bez obzira na njihov spol. Neprestano potiče muslimane da čitaju, reflektivno razmišljaju i uče: "Reci: 'Zar su isti oni koji znaju i oni koji ne znaju? Samo oni koji pameti imaju, pouku primaju!'" (Kur'an, 39:9) Viši stupnjevi uzdizanja otvoreni su za sve ljude od znanja, kako Kur'an kaže: "Allah će na visoke stepene uzdignuti one među vama koji vjeruju i kojima je dato znanje". (58:11) (Sijamhodžić-Nadarević, 2013:251)

Istaknuti položaj ljudima koji su znalci pretpostavljen je za one koji su sadržaj znanja internalizirali kao unutarnju vrijednost, a što ih onda usmjerava većoj pokornosti pred Uzvišenim Stvoriteljem: "A Allaha se boje od robova Njegovih – učeni. Allah je, doista, silan i On prašta". (Kur'an, 35:28)

Uz navedeno, važno je naglasiti da islamski pedagoški pogled zagovara primjenu kritičkog uma i kreativnog razmišljanja u cilju oblikovanja visokoumnog i odgojenog čovjeka (žene i muškarca). *Razmišljanje* i upotreba *razuma* i *pameti* riječi su koje se često koriste u Kur'anu. Te riječi se po svojoj prirodi odnose na razumijevanje, analiziranje, konceptualiziranje i kritičnost. Za više misaone procese i kritičko mišljenje Kur'an koristi različite pojmove poput razumijevanja,

razmišljanja (tafakkur) i njegove sinonime: (tafakkuh), razmišljanje, pažljivo proučavanje (tadabbur), posmatranje, opažanje (nazar), motrenje, razumijevanje (tabassur), sjećanje, spominjanje (tadhakkur), razmišljanje (tawassum), razboritost (ta'akul). (Sijamhodžić-Nadarević, 2020: 291–313)

Većina islamskih učenjaka i autoriteta s ponosom naglašava da je islam ukazao čast ženi darujući joj pravo na obrazovanje. Jasno je u hadisu istaknuto da je traženje znanja stvar vjerske dužnosti koja obavezuje svakog muškarca i ženu muslimanku. U kontekstu sticanja znanja kao vjerske obaveze nadaje se važnim naglasiti da je ova obaveza propisana u skladu sa sposobnostima i intelektualnim potencijalima svakog čovjeka, bez obzira na spol. Istaknuti muslimanski mislioci jasno su stavili do znanja da je Kur'an knjiga koja je u stanju doprijeti do umova svih ljudi iako imaju različite kognitivne sposobnosti. Muhammed Abduhu je rekao da su poslanici poslani i masama i intelektualnoj eliti. Među ljudima u društvu su neuki i upućeni, sluga i gospodar itd. Kur'an se obraća svim skupinama na način da njihovi kognitivni kapaciteti mogu u potpunosti shvatiti poruku. (Badi, 2018:3)

U vrijeme Poslanika žene su bile viđene kao ravnopravni intelektualni, partneri doprinoseći izgradnji tadašnje zajednice. Bile su pozvane da čitaju Kur'an i istražuju, da proučavaju islamsko pravo, arapski jezik, da prenose hadise itd. Poslanik je pozitivno i odmah odgovorio ženi koja ga je zamolila da odredi određeno vrijeme ženama za redovno podučavanje islamu.

Žene u ranoj muslimanskoj zajednici dale su svoj doprinos u različitim područjima. Ilustrativno, navodimo nekoliko primjera. Aiša i Ummu Selema bile su najviše angažirane u društvenom životu prve muslimanske zajednice i prenijele su značajan broj hadisa. Aiša je bila najobrazovanija žena tog vremena. Poznati povjesničar i poznavalac tradicije Ibn Hadžer el-Askalani rekao je da je Aiša bila najupućenija žena u području fikha

i, općenito, razumijevanja vjere. Aiša se sve do današnjih dana smatra velikim autoritetom u islamskoj jurisprudenciji. Njena uloga značajna je i po tome što je prenijela od Poslanika, a.s., više od 1000 hadisa.

Činjenica je i da su i neki istaknuti muslimanski mislioci kroz povijest prepoznavali i cijenili ulogu žene na polju obrazovanja te i sami sticali znanje pred ženama – učiteljicama. Ilustrativno navodimo tek nekoliko primjera. Povjesničar Ibn Sa'd sastavio je životopise više od 700 žena koje su prenosile Poslanikovu tradiciju. Poznati stručnjak za Poslanikovu tradiciju i muslimansku povijest Ibn 'Asakir imao je više od 80 žena među svojim učiteljima. Muške kolege ovih učenjakinja su ih prihvatile i poštivale kao što je Ez-Zehebi, istaknuvši to u svom poznatom djelu o prenošenju hadisa. (Fathi Osman, 20) Nafisa je bila istaknuta pravница i teologinja. Navodi se da je Eš-Šafi'i, utemeljitelj jedne od škola fikha, prisustvovao njezinim javnim predavanjima i s njom se povremeno konsultirao. (Nasr, 249.) Ibn Hazm u svome djelu *Golubična ogrlica* ističe da je učio pred brojnim ženama, da su ga podučavale čitanju, pisanju i učinile da još kao dječak nauči Kur'an napamet: "Promatrao sam žene i upoznao njihove tajne kao rijetko ko; ja sam odgajan na njihovom krilu i podizan među njima... Nisam sjedio s muškarcima sve dok nisam postao mladić i bradica mi počela rasti. Žene su me podučavale Kur'anu, često su mi poeziju recitovale... Nisam zaboravio ništa od onoga što sam vidio kod njih." (Bar-maver, 15–16)

Društveni angažman i sudjelovanje žena u javnim poslovima

Islamsko učenje na izuzetno poticajan način ohrabruje žene da budu društveno aktivne i uključene u javne poslove, donošenje odluka i sl. "A vjernici i vjernice su *prijatelji* jedni drugima: traže da se čine dobra djela, a od nevaljalih odvrću, i molitvu obavljaju i zekat daju, i Allahu

i Poslaniku Njegovu se pokoravaju. To su oni kojima će se Allah, sigurno, smilovati. – Allah je doista silan i mudar.” (Kur’an, 9:71) Arapska riječ *evlija* u gore citiranom ajetu koristi se za pokazivanje međusobnih prava i obaveza žena u društvu, naglašava i *odgovornost* i *autoritet* koje muškarci i žene trebaju jednako dijeliti kao nerazdvojni članovi društva u kojem svi pojedinci i skupine, bez obzira na razlike među njima, imaju kolektivnu odgovornost prema društvu u cjelini. Uživane u činjenju onoga što je ispravno i zabrana činjenja onoga što nije uredu *el-emr bil-maruf ven-nehj anil-munker* pokriva sve društvene i političke aktivnosti koje su sada priznate kao ljudska prava i treba ih osigurati jednako za muškarce i žene u društvu. (Fathi Osman, 19)

Od samog početka žene su, podjednako kao i muškarci, davale podršku političkom sistemu koji je uspostavljen pod vodstvom Muhameda, a.s. To je učinjeno kroz *Bej’a* instituciju (prisega, pristajanje) – pri čemu zajednica ili ummet pruža podršku ili osigurava legitimitet političkom sistemu.

Osim sudjelovanja u instituciji *bej’e*, žene su također sudjelovale u praksi *šura* (međusobno dogovaranje u donošenju odluka), koja je jedan od temelja islamskog političkog sistema. Praksa *šure* obavezujuća je za lidera kao i za ummet. (Jawad, 1998:84)

U ranom periodu islama žene su bile potaknute na sudjelovanje u društvenom životu zajednice, a ograničenost za sudjelovanje žena u javnim i političkim poslovima nikako nije nametnuta Kur’anom. (Nasr, 2002:248) Čak Kur’an u 27. suri govori pohvalno o Kraljici od Sabe (Belkisi), koja je vladala nad svojim narodom s mudrošću te ih dovela do uspjeha i prosperiteta.

Poslanikove supruge pružile su primjer aktivnog angažmana u društvenom i političkom životu tadašnje zajednice. Ummu Selema, r.a., imala je ulogu političkog savjetnika Poslaniku, a.s. Aiša, r.a., poznata po svojoj duhovitosti i inteligenciji, vježbana

je od Poslanika da postavlja pitanja, diskutira, argumentira i korigira do te mjere da je preporučio muslimanima da od nje stiču znanje i mudrost, posebno u vjerskim stvarima. Umu Selema i Aiša nisu se ustručavale postavljati pitanja i izražavati svoje mišljenje kada su to smatrale potrebnim, a Poslanik, a.s., je cijenio ovakav stav. Hafsa je bila aktivna u javnim poslovima. Poslanikova unuka Zejneb također je igrala važnu ulogu u ranoj islamskoj povijesti. (Jawad, 1998:85; Nasr, 2002:248)

Poslanik je primao delegacije žena. Među njima su se posebno isticala žene iz Medine poznate po svojoj odvažnosti, otvorenosti i prodornosti. Na glasu po svojoj elokvenciji i otvorenosti bila je i Esmā bint el-Jezid el-Ensari, r.a., poznata i kao *glasnogovornica* i *predstavnica* žena. Tokom ranog islamskog perioda, žene su bile angažirane i u radnim obavezama izvan kuće. Islamski izvori, kako pojašnjava Nasr, nikako ne sprečavaju muslimanku da radi i preuzima obaveze. U poljoprivrednoj oblasti tradicionalnog muslimanskog društva žene su uvijek radile s muškarcima, a također su bile veoma aktivne u izradi rukotvorina. Islam je podario ženama potpunu ekonomsku nezavisnost, čak i od njihovih muževa, a mnoge su stoljećima bile angažirane u trgovini. (Nasr, 2002:248) Blistav primjer rane muslimanske zajednice je i hazreti Hatidža, prva žena Poslanika, koja je bila ugledna trgovkinja i menadžerica.

Nakon preseljenja Poslanika, često su žene sudjelovale u procesu odabira halifa. Eš-Šifa¹ bint Abdullah el-Kurejšijja imenovana je od halife Omera za tržišnog inspektora u Medini. (Arabi, 2013:235) U javnom životu toga vremena bili su aktivno uključeni i muškarci i žene.

Pravo žene na nasljedstvo i nezavisno vlasništvo kao poštovanje dostojanstva

Prema suri “Žene” (En-Nisa), žena ne samo da ne smije biti nasljeđivana kao imovina, već kao

individua ima zakonsko pravo na nasljedstvo: “Muškarcima pripada dio onoga što ostave roditelji i rođaci, a i ženama dio onoga što ostave roditelji i rođaci, bilo toga malo ili mnogo, određeni dio.” (Kur’an, 4:7) Razlog objave ovog ajeta bio je slučaj Kubejše bint Ma’an koja je otišla Poslaniku i požalila se da novi propisi o nasljedstvu nisu provedeni u praksi, jer njezin posinak joj je odbio pravo na nasljedstvo. “Božiji Poslaniče – požalila se – nije mi dato pravo da naslijedim od muža niti da uživam slobodu i ponovo se udam.” Poslanikov odgovor njenom posinku i drugim licemjerima u Arabiji bio je oštar i jasan. Citirao je sljedeće ajete: “O vjernici, zabranjuje vam se da žene kao stvari nasljeđujete, preko volje njihove, i da im teškoće pričinjavate, s namjerom da nešto od onoga što ste im darovali prisvojite, osim ako budu očito zgriješile. S njima lijepo živite! A ako prema njima odvratnost osjetite, moguće je da je baš u onome prema čemu odvratnost osjećate Allah veliko dobro dao.” (Kur’an, 4:19)

Islam je zasigurno osigurao pravo žene na nasljeđivanje. Kritike neki upućuju u smislu da ženin dio nasljedstva nije isti kao i za muškarca te da to umanjuje dignitet žene upućujući na ajet “Allah vam naređuje da od djece vaše – muškom pripadne toliko koliko dvjema ženskima.” (Kur’an, 4:10) Međutim, navedeni ajet potrebno je odgovarajuće razumjeti. Objašnjenje za ovu podjelu dali su i klasični islamski pravници ističući da je ovakva podjela uvjetovana konceptom islamskog braka, u kojem, prema drugom propisu u Kur’anu, “...otac djeteta ih je dužan prema svojoj mogućnosti hraniti i odijevati.” (Kur’an, 2:233) Žena, dakle, nije dužna trošiti bilo koji dio svog bogatstva na domaćinstvo. Žena u vrijeme sklapanja braka prima

¹ Neki izvori navode varijantu imena Eš-Šafa, primjerice Haifa al-Jawad u djelu *The Rights of women in Islam*.

znatan iznos novca koji je muž dužan platiti (miraz ili mehr). Mehr pripada njoj samoj. Ona novac može slobodno koristiti, trošiti ili investirati u što želi. Dodatno, žena ima pravo na nezavisno vlasništvo što uključuje pravo na upravljanje svojim novcem i imovinom samostalno. Žena je slobodna kupovati, prodavati, uložiti novac, davati u zakup, posuditi, potpisivati ugovore i pravne dokumente. Također, ona može donirati svoj novac ili osnovati vlastiti biznis. Cijelo pitanje nasljeđivanja u islamu u potpunosti ovisi o društvenom i ekonomskom kontekstu i ulozi ili funkciji određenog spola unutar njega. (Jawad, 1998:65–67)

Poštovanje dostojanstva žene kroz pravo na izbor supruga

Kur'an opisuje brak kao *čvrstu obavezu*. (Kur'an, 4:21) Prema Poslanikovom hadisu, ženin pristanak je neophodan za brak. Ne ostavlja se prostor za prisilne (ugovorene) brakove, što se vidi i iz Poslanikovog odgovora kada je čuo da je djevojka Hansa bila prisiljena od oca da se uda protiv njezine volje. Hansa je došla Poslaniku prigovarajući da ju je otac prisilio da se uda

protiv njezine želje. Nakon što je čuo priču, Poslanik joj je dodijelio izbor između prihvatanja braka ili njegovog razvrgavanja. Poslanik je poštovao njenu odluku da se uda za muškarca kojeg će ona izabrati, pa je ukinuo brak i oslobodio Hansu njene bračne obaveze. (Jawad, 1998:35)

Kao što žena ima pravo na svoje mišljenje o pitanjima koja se tiču njenog braka, jednako ima pravo pokrenuti razvod braka, ako se brak pokaže neuspješnim. Ako bračni ugovor sadrži takav uvjet da ima pravo otpustiti muža, može se od njega razvesti odmah, u protivnom, sud će provoditi bračni spor.

Zaključak

Gledajući, dakle, iz autentične islamske perspektive, žene su jednakopravne muškarcima kao ljudska bića te stoga islamsko učenje naglašava međusobno razumijevanje i poštovanje između dva spola. Ženin status i darovana prava u islamskoj perspektivi govore o istinskom uvažavanju ženskog dostojanstva. Poslanikov primjer slijedile su prve generacije koje su bile potpuno impresionirane njegovim odnosom prema ženama. Međutim,

ova situacija nije dugo trajala. Smrću Poslanika i transformacijom prve islamske države u carstvo, ženska prava koja su im darovana i koja su uživale za vrijeme Muhameda, a.s., su oduzimana. Postepeno je svijetla slika slobodne, odvažne, nezavisne i poštovane muslimanke zamijenjena slikom pasivne žene koja je imala nedovoljnu ulogu u društvu u cjelini. Ova situacija na žalost zadržala se manje-više sve do danas u raznim oblicima diljem muslimanskog svijeta i potrebuje stalno preispitivanje i vraćanje najčišćim izvorima. Profesor Enes Karić u jednom svome kratkom eseju *Žena muslimanka se našla u ropstvu muškarca muslimana* osvrće se na pitanje položaja muslimanke i zaključuje: "Islam je sjajan prema ženi (majci, kćerki, sestri, supruzi, tetki, itd), ali su muslimani (muškarci) izdali i napustili 'pravi islam', pa su tako napustili i 'pravi odnos' prema ženama. Razlog što su muslimani (muškarci) napustili 'pravi islam' jeste *taklid*, a *taklid* se naročito pokazao u kolonijalizmu, itd. Drugim riječima, prvo je muslimane osvojio *taklid*, a onda ih je osvojio kolonijalizam i *Zapad*." (Karić, 2011)

Literatura

- Badi, Jamal Ahmed i Salah Machouche (2018). "The Inquisitive Mindset and the Qur'anic Ethos: An exploration into Islamic Inquisitiveness". *Journal of Islam in Asia*. Vol. 15, No. 1.
- Barmaver, Syed N. (2020). *Ibn Hazm: Život i djelo španskog genija* (prijevod djela). Tuzla: Udruženje građana Multi.
- Ekrem Bešir i Muhammed Rida Bešir (2007). *Odgoj djece u svjetlu Kur'ana i sunneta sa praktičnim primjerima za razne uzraste*, Bužim: Ilum.
- Fathi Osman, Mohamed. *Muslim women: The Family And The Society*. Omar Ibn Al Khattab Foundation.
- Haifaa A. Jawad (1998). *The Rights of Women in Islam: An Authentic Approach*. Great Britain: Macmillan Press Ltd.
- Hamza Yusuf. Sermon: Removing the Silence on Domestic Violence; <https://www.youtube.com/watch?v=BDEKJDgXO-U>
- Karić, Enes (2011). Žena muslimanka se našla u ropstvu muškarca muslimana. *Novi Muallim*, 2011. god. XII, br. 48, str 8–10 .
- Nasr, Seyyed Hossein (2002). *Srce islama*. Sarajevo: El-Kalem.
- Oussama Arabi, David Powers, Susan Spectorsky, (urednici) (2013). *Islamic Legal Thought: A Compendium of Muslim Jurists*, Brill, Leiden.
- Sijamhodžić-Nadarević, Dina (2013). Education and Women: Contemporary Discourse. *The Oxford Encyclopedia of Islam and Women*, New York: Oxford University Press.
- Sijamhodžić-Nadarević, Dina (2020). Islamski pristup kritičkom razmišljanju i primjena u odgojno-obrazovnom procesu. *Zbornik radova FIN-a*, br. 24. str. 291–313.
- Waris Maqsood, Ruqayyah (2005). *Vodič za muslimanski brak*. Živiniće: Selsebil.

الموجز

العلاقة الإنسانية بين الجنسين في المنظور الإسلامي: كرامة النساء
وحقوقهنّ

دينا سيانجوديتش - ناداريفيتش

إن الغاية من هذا البحث مناقشة العلاقات الإنسانية بين الجنسين في منظور الإسلام مع التركيز على كرامة المرأة والموقف من حرية النساء وحقوقهن. ويسعى المقال إلى إبراز المدى البعيد الذي يرمى فيه الإسلام كرامة المرأة بجميع جوانبها، ابتداء من احترامها لها في إطار الحياة الخاصة والعامة، مروراً بحياتها الأسرية والزوجية والاجتماعية والسياسية، وانتهاءً بالجانب التعليمي والتربوي في حياتها. ويشدد الإسلام على ضرورة جعل الحياة بين الجنسين إنسانية، ويؤكد على حق العيش بدون تمييز بينهما ويطالب بالمساواة المطلقة في المحافظة على الكرامة وتحقيق العدالة التامة.

الكلمات الرئيسية: المرأة، الكرامة، الحقوق، العلاقة الإنسانية، المنظور الإسلامي.

Summary

HUMANISATION OF GENDER RELATIONS
FROM WITHIN THE ISLAMIC PERSPECTIVE:
DIGNITY OF WOMEN AND THEIR RIGHTS

Dina Sijamhodžić-Nadarević

This article aims to address the issues of humanizing gender relations within the Islamic perspective with a particular focus on women's dignity and the attitude toward the rights and freedom of women. The article attempts to demonstrate the extent to which a woman's dignity, in all its aspects, is valued within the Islamic perspective, starting with the appreciation of women in private and public spheres of life: in its marital, family, social, political, professional, and upbringing-educational aspects. Islam insists upon humanizing gender relations, affirms the right to a life without gender discrimination, demands absolute equality in terms of respecting one's rights to dignity, and requires utter justice.

Keywords: woman, dignity, rights, humanization, Islamic perspective

TEOLOGIJA RELIGIJA U INTERPRETATIVNOJ TRADICIJI MUSLIMANA

Saudin GOBELJIĆ
gobeljic.sa@gmail.com
MIZ Tuzla

SAŽETAK: Muslimani su, od prvoga dana, kao istraživači, geografi, povjesničari, teolozi ostvarivali različite vrste korespondencije s pripadnicima drugih religija te se upoznali sa svakolikim i veoma zanimljivim filozofskim idejama, političkim sistemima i, u konačnici, teološkim učenjima. Takvo što će posebno biti vidno u klasičnome periodu razvoja muslimanske civilizacije. U radu koji je pred nama, afirmirat ćemo i etablirati, kroz poseban pojmovni instrumentarij, ono što ovdje nazivamo *teologijom religija*, a s posebnim akcentom na *muslimansku teologiju religija*. Zapravo, bavit ćemo se jednom od najzahtjevnijih teoloških disciplina koja ima intenciju da se odredi prema drugom i drugačijem u pogledu teološko-filozofskih ideja i doktrinarnih učenja. Teologija religija kod muslimana jeste svojevrsan fenomen u historiji religije uopće kada govorimo o njenoj akademskoj prisutnosti i terminološkoj određenosti. Teologija religija u najopćijem smislu te riječi je, kao što dokazuje i pokazuje sadržaj našega rada, plodonosni doprinos muslimanskog mislećeg uma koji se na svojstven način susreo s različitim religijskim i kulturnim tradicijama, te na specifičan i izuzetno objektivan način ušao u dijalog s njima. Značajnije objektivne, znanstveno utemeljene studije, u periodu od VIII do XIII stoljeća, a koje tretiraju fenomen *drugoga i drugačijega*, plod su klasičnoga muslimanskoga pregnuća. Takvi grandiozni radovi, teološke disputacije i studije apologetske prirode predstavljaju *avangardu* svemu onome što će se poslije, kroz samu literaturu, domišljati i elaborirati i na Istoku i na Zapadu. Svakako, ne smatramo niti držimo kako su muslimani prvi, u povijesnom smislu, imali znatizelju prema drugome i drugačijem već da su pioniri koji su sistematično i kroz naučnu metodologiju, a koju ne spore ni savremeni zapadni autori, ušli u interakciju ili bolje kazano intertekstualni dijalog i time predstavili jedan posve novi pristup, odnosno inovativnu paradigmu odnošenja koja će poslije biti prepoznata kao *teologija religija* na Zapadu. U konačnici, ovaj rad je svojevrsni uvod u *klasičnu muslimansku teologiju religija* koju ovdje u sadržajnom i paradigmatiskom smislu imamo za cilj, prvi puta na našem prostoru, predstaviti i znanstveno valorizirati.

Ključne riječi: *tevhid, teologija religija, muslimanska teologija religija, međureligijski i intertekstualni dijalog, religijski pluralizam*

Uvod

Islam se kao ideja pojavio i razvijao u religijski pluralnom arabijskom društvu.¹ Takvo što je eviden-

tno kroz sam kur'anski sadržaj gdje se u većoj ili manjoj mjeri spominju druge religije na otvoren i eksplicitan način, kao i sunnet Poslanika,

a.s., koji će se tokom svoje misije susretati sa sljedbenicima drugih religija u različitim kontekstima. Također, muslimanski misleći um

¹ Prema muslimanskim klasičnim autorima, mnogobrojne religijske ideje i učenja bit će prisutni među predislamskim Arapima. Tako će među pripadnicima plemena Kurejš biti prisutni zindici/

manihejci/dualisti i oni koji negiraju Božije attribute (*ta'til*). U plemenu Temim bit će u većemu broju zoroastrijanci, a u plemenu Gasān bit će Jevreja i kršćana, te svakako idolopoklonici među

drugim plemenima. Vidi više u: Adnan Silajdžić, *Recepcija drugih religija u klasičnim muslimanskim djelima*, Zbornik Fakulteta islamskih nauka u Sarajevu (7/2001), str. 73-93.; Muṭahhar b. Ṭahir

ili interpretativna tradicija će se na svojstven način na *povijesno-religijskoj* razini odnositi prema drugim religijskim tradicijama i njihovim doktrinarnim učenjima potvrđujući egzistiranje različitih civilizacijskih i religijskih svjetova gdje dolazi do afirmiranja religijskog pluralizma. Svakako, kroz proces globalizacije, pluralizam² dobiva na značaju shodno činjenici da su religijski svjetovi bliži jedni drugim negoli ikada prije. U takvom kontekstu, bazično pitanje je kako ostati odan vlastitim religijskim korijenima i tradiciji, a u isto vrijeme s poštovanjem i otvorenošću pristupiti religijskom svijetu drugoga. (Barnes, 2002:3) Kako i pored diferenciranog pogleda na fenomen *transcendentnog*³ biti u mogućnosti pomiriti i razumjeti drugoga i drugačijega? Kao pretpostavka za takav teološki ekskurs važno je koristiti se doprinosom jedne od važnijih teoloških disciplina savremenoga doba: *teologijom religija*. Muslimanska interpretativna tradicija je iznjedrila, oslanjajući se na referentni okvir vlastite religije, metodološke pretpostavke za objektivno i znanstveno valoriziranje i sagledavanje temeljnih postulata drugih religijskih i civilizacijskih svjetova. Na tom tragu, teologija religija podrazumijeva motrenje i razumijevanje drugih religij-

skih sistema iz rakursa naše teološke vlastitosti. (Terrin, 2006:25–26)

U nastavku naše elaboracije ovog temata⁴, a kroz nekoliko poglavlja, bavit ćemo se povijesnim, kulturološkim i teološkim pretpostavkama koje su pospješile nastajanje, u općem smislu, teologije religija, s posebnim akcentom na *muslimansku teologiju religija*. U tom smislu, uvidjet ćemo kako je, zbog više razloga, vremenski period obuhvaćen ovim istraživanjem mogao ponuditi i pretpostaviti pojavu ove teološke discipline.

Povijesni i kulturološki kontekst u kome nastaje muslimanska teologija religija

Kulturni i povijesni kontekst na svojstven način utječe, odnosno određuje karakter određenih procesa ili pojava u vremenu. Jednako tako će djelovanje muslimanskog mislećeg uma srednjovjekovnog perioda ili zlatnog doba kroz *intertekstualni dijalog*, u formi sadržajnih hereziografskih radova, biti prioritetno određeno i omeđeno okolnostima datog vremena. To je vrijeme kada su muslimani u svakom smislu bili izuzetno dominantni. Bit će u svojevrsnoj prilici da generiraju i etabliraju političke, ekonomske ali, na izvjestan način, i teološke matrice. Doktrinarni ali, jednako tako, i poli-

tički utjecaj muslimana će se proširiti na Južnu i Centralnu Aziju, Sjevernu Afriku i Evropu te će takva konstelacija odnosa proizvoditi potrebu za znanjem o drugim religijskim tradicijama. (Latief, 2012:3) Također, kulturne ali i intelektualne prilike, bit će razlogom da se muslimanski učenjaci srednjovjekovnog perioda određeni bave i analiziraju, a samim tim i percipiraju nove šiizmatске pokrete unutar samog islama ali, jednako tako, i religijske tradicije drugih naroda. U vezi s već predočenim, važnu pretpostavku za pojavu teologije religija čini djelimični vjerski pluralizam, no on, eksplicite, ne dovodi do pojave teologije religija u pravom smislu te riječi kao *praxisa* i *lexisa* sve dok ne dođe do objektivne (iskrene) te, u isto vrijeme, naučne valorizacije sadržaja drugih religijskih učenja odnosno kulturnih i civilizacijskih vrednota. To bi značilo da samim tim što se religija javlja u pluralnom svijetu, ne podrazumijeva da je spremna da ponudi kvalitetno suobraćanje s drugim religijama uz pojavu teologije religija kao vlastitog proizvoda.⁵

Vrijeme u kome najjasnije prepoznajemo iznimno veliki progres na polju teologije i filozofije, a samim tim pronalazimo i jasne obrise *muslimanske teologije religija* jeste vri-

al-Maqdisi, *Kitāb al-Bad' wa at-Tarih*, Maktaba at-Ṭakāfa ad-Dīniyya, vol. IV, str. 31.; Mustafa Prljača, *Arapski politeizam pred pojavu islama*, El-Kalem, Sarajevo, 2018.

² Religijski pluralizam kao *koncept* nije nešto novo na razini islamskog svjetopogleda jer konstitutivni izvori, ali jednako tako i interpretativni, potenciraju *pluralizam* kao nešto što je inherentno i prirodno za ljudsko društvo. (Kur'an, Jūnus, 10:99; Hūd, 11:118) Najizoliranija plemena u povijesti bila su u prilici susretati skupine ili ljude drugačijeg svjetopogleda/vjerovanja. Ona su, na svojstven način, ostvarivala korespondenciju na razini grupa bez obzira na raznolikost vjerovanja i uvjerenja. Ipak, sama forma iskazivanja i protežiranja vjerovanja i uvjerenja je ono što će tek sa dvadesetim stoljećem biti posebno potencirano uz veće razumijevanje vjerovanja drugih nego li

ikada prije. Vidi više u: Adnan Silajdžić, *Kriza religijskog identiteta u današnjem svijetu*, Fakultet islamskih nauka, Sarajevo, 2004; Partridge, Christopher, *Enciklopedija novih religija*, Naklada Ljevak d.o.o., Zagreb, 2005.

³ O povijesnom razvoju ideje *Transcendentnoga* kroz različite religijske tradicije i svjetonazore vidi više u: Ismail Raji al-Faruqi, *Islam and Other Faiths*, The Islamic Foundation, Leicester, 1998., str. 21–70.

⁴ Smatramo važnim na ovom mjestu istaći da je, među prvima na našem podneblju, bosanskomuslimanski teolog Orhan Jašić predstavio posve angažirano povijesni razvoj i sam fenomen *teologije religija*. Spomenuti autor će u svojoj neobjavljenoj doktorskoj disertaciji naslovljenoj *Učenje islama u teologiji religije Hansa Künga* problematizirati ovaj fenomen s posebnim naglaskom na kršćansku

teologiju religija. Mi ćemo se, u našem radu, u mjeri u kojoj to bude neophodno, pozivati na konkretna saznanja iz spomenute disertacije, a u kontekstu našeg govora o samom razvoju ove znanstvene teološke discipline. S tim u vezi, naša posebna zahvalnost je O. Jašiću na činjenici da nam je ustupio spomenuti rad i tim prije nam preporučio mnogo korisnih saznanja.

⁵ Očit primjer jeste oficijelno kršćanstvo koje u tom smislu čeka XX stoljeće kako bi na institucionalnom nivou s jednog potpunijeg i teološki potrebnijeg diskursa razmotrilo i bavilo se nekršćanskim religijama. Vidjet ćemo kako kršćanska teologija religija nastaje kao naučna disciplina onog momenta kada se stvaraju pretpostavke nakon II Vatikanskog sabora da se drugom i drugačijem pride s više senzibilnosti, racionalnosti i odgovornosti.

jeme vladavine Abasija u Bagdadu (750-1258). Dolaskom Abasijske dinastije⁶ muslimanska zajednica izgrađuje ekonomsku, političku, vojnu ali i intelektualnu platformu⁷ koja omogućava da progresivno i aktivno pristupi povijesnim i društvenim zbivanjima. Za vrijeme halife El-Me'muna (813/198-833/218) osnovana je institucija poznata kao *Bejt el-hikme* (Kuća mudrosti) koja će doprinijeti prevođenju, a samim tim i trasponiranju znanja sa sirijskog, pahlavi, sanskrita i grčkog u arapski jezik (Rosental, 1975), što će omogućiti muslimanskim autorima bolji uvid u znanja i učenja drugih religijskih tradicija, a što će, s druge strane, implicirati susret različitih religijskih pogleda. Prioritetan razlog za prevođenje radova filozofsko-teološke prirode jesu polemike vođene direktno ili kroz formu intertekstualnog dijaloga muslimanske inteligencije tog vremena s teolozima i filozofima drugih tradicija jer je bilo posve jasno da se samo s

dobrim poznavanjem dotadašnje filozofsko-teološke tradicije (Silajdžić, 2003:104) i ovladavanjem filozofsko-teološkim pojmovljem može odgovorno i konstruktivno učestvovati u disputacijama te vrste. Važno je, ovdje, podsjetiti kako su prije halife El-Me'muna njegovi prethodnici Ebu Dža'fer el-Mensur (754-775) i Harun er-Rešid (786-809) bili preteče onoga što razumijevamo kao *Bejt el-hikme*.⁸ Takvo što će kao što smo rekli iskoristiti El-Me'mun, ostavljajući prostor za međureligijske debate s predstavnicima ne samo kršćanstva već i drugih religijskih tradicija poput maniheizma. Kršćanske zajednice toga vremena, prema muslimanskim i određenom broju zapadnoevropskih autora,⁹ dolazak muslimana na prostore koje su naseljavali smatrat će činom koji je nagovijestio novi društveni poredak u kome većina, bez obzira na razlike,¹⁰ kroz *modus vivendi* ima svoje mjesto i svoju punovažnost.¹¹

U IX stoljeću dolazi do signifikantnog interpretiranja i elaboriranja novih pitanja, gdje u isto vrijeme nastaju i razvijaju se znanosti poput fikha,¹² hadisa,¹³ teologije ali i filozofije i dr.¹⁴ Uprkos mnogobrojnim promjenama u političkom i kulturnom kontekstu, u periodu od IX do XIII stoljeća muslimanske historije, dolazi do pojave intelektualnih *polimata* koji će u svojim djelima, razumijevati i baviti se svekolikim problemima i procesima, a koji na svojstven način imaju svoga odjeka i u savremenom dobu. Za takvo što zaslužne su historijske okolnosti, kulturna osviještenost i duhovna određenost koje zajedno omogućuju kreiranje samosvjesne, univerzalne i žive muslimanske civilizacije. (Akbar, 1996:62) Muslimani će iskazati otvorenost i inkluzivnost prema drugačijim civilizacijskim i religijskim svjetovima njegujući dugu tradiciju susretanja s drugim i drugačijim. Oni će se, u naznačenome periodu, susresti s mnogim poznatim religij-

⁶ U naznačenome periodu dolazi do svojevrsne naučne revolucije na svim poljima. Muslimanska misleća tradicija predvodit će i bit će pokretač novih saznanja iz različitih naučnih oblasti. Vidi više u: Arshad Islam, "The Contribution of Muslims to Science During the Middle Abbasid Period (750-954)", u: *Revelation and Science*, vol. 01, br. 01 (2011), str. 39-56.

⁷ Detaljnije po pitanju razvoja same znanosti u abasijskom periodu vidi u: Aḥmad Amīn, *Duḥā al-Islām*, vol. I, Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah, Beirut, 2010.

⁸ Vrijedi istaći, a radi same usporedbe pravog stanja i odnosa stvari na polju znanosti uopće u tadašnjem svijetu, kako Karlo Veliki kao savremenik gore spomenutih koji su, osim što su osnivali i sami izučavali i naučavali različite znanstvene discipline, nije bio u mogućnosti napisati niti svoje vlastito ime. Vidi više u: *The Legacy of Muslim Spain*, I, Brill, 1992., str. 509. Navedeno prema: Rešid Hafizović, *Islam u kulturnom identitetu Evrope*, str. 108.

⁹ Prominentniji zapadnoevropski autori koji su problematizirali ovaj fenomen kroz svoje radove su: Will Durant, Arnold Thomas, LeBon Gustav, Arthur Stanley Tritton, Ron Landau, Lothrop Stoddard, Adam Metz i dr.

¹⁰ Socijalna inkluzivnost u vremenu koje tretiramo, bez obzira na svekolike razlike, bit će društveno pravilo. Veliki broj pripadnika drugih religija poput kršćana i Židova zauzimat će važna mjesta u samoj državi. Muslimani su, a historijske činjenice su neumoljive, iskazali izuzetan nivo razumijevanja i poštivanja drugoga dajući mu temeljna prava. Primjera je mnogo te ovom prilikom navodimo samo nekoliko: prvo, kada su muslimani osvojili Egipat, zadržali su radnike Bizantijce. Među istima je bio i čovjek po imenu Minās, kojeg je Heraklo bio postavio da upravlja sjevernim oblastima Egipta. Među poznatima je bio i Atanasios koji je u vrijeme Emevija obavljao određene funkcije u egipatskoj vladi. Za vrijeme Abasija u različitim ministarstvima su bili namješteni kršćani, među njima Nasr ibn Harun i Isa ibn Nestoris. Vidi više u: 'Abd al-Karim Zaydān, *Aḥkām al-Dimmiyyin wa al-Musta'minin*, Bagdad, 1982, str. 81-82; Hans Küng, Josef von Ess, *Kršćanstvo i svjetske religije: Islam*, Svjetlo riječi, Livno, 1995.

¹¹ Jacques Vaardenburg, Christians, Muslims, Jews and Their Religions, u: *Islam and Christian-Muslim Relations*, broj 1, 2004, str. 15. Treba istaći kako postoje i druga gledišta kada je posrijedi spomenuti fenomen. U tom pogledu detaljnije

vidjeti u: Adnan Silajdžić, *Islam u otkriću kršćanske Evrope. Povijest međureligijskog dijaloga*, Fakultet islamskih nauka, Sarajevo, 2003.

¹² *Fikh* (el-fahm) je prvotno značilo razumijevanje pitanja vjere u najopćijem smislu. Kod ashaba i onih poslije njih *fikh* je i terminološki i sadržajno podrazumijevao sve ono što se tiče vjere. Nije pravljen razlika između pitanja iz domena vjerovanja, ahlaka i dr. Vidi više u: Sulayman al-Ašqar, Muḥammad Šabir, *Masā'il fi al-Fiqh al-Muqārin*, Dār an-Nafāis, Aman, 2003, str. 5-12; Nedžad Grabus, *Vjera, znanje i spoznaja*, IK Tugra, Sarajevo, 2014, str. 66.

¹³ Razvoj same nauke o hadisu tekao je kroz stoljeća nakon smrti Poslanika, a.s., kada dolazi do sistematizacije i nastajanja različitih zbirki hadisa. Zapravo, tokom III/IX stoljeća dolazi do oblikovanja hadiske znanosti kao rezultat hadiskog kritičizma. Vidi više u: Muhammad Abdul Rauf, "The Development of the Sciences of Hadith" u: *The Cambridge History of Arabic Literature*, 272-277.

¹⁴ Rani abasijski period jeste vrijeme kodificiranja šerijatskog prava (nastanka tradicionalnih pravnih škola) i hadiskih zbirki. Vidi više u: S. Husein Nasr, *Islam: Religion, History and Civilization*, New York, 2003.

skim tradicijama tadašnjeg svijeta.¹⁵ Najraniji susreti s kršćanstvom i judaizmom su ostvareni u formativnim godinama islama. Zatim će se upoznati s iranskim religijama zoroastrizmom i maniheizmom nakon pada Sasanidskog Carstva. Susret s grčkim odnosno helenističkim nasljeđem bit će izuzetno plodonosan kada je u pitanju razvoj određenih znanstvenih disciplina. Dalje će se u sjeverozapadnoj Perziji i Afganistanu susresti s budizmom te hinduizmom u mnogim dijelovima Indijskog potkontinenta. Doći će do kontakta s šamanizmom preko turskih plemena.¹⁶ Muslimani su od samog početka bili svjesni postojanja drugačijih oblika religioznosti jednako kao što su bili svjesni i u zlatno doba islamske civilizacije kada su u interpretativnom smislu ponudili mnoga saznanja i informacije. Ta saznanja će biti iznimno važna za samo određenje spram drugih religija s kojima će se islamska civilizacija u procesu akulturacije¹⁷ susresti jer će pravnici imati potrebu da takvo što definišu kroz formu institucije *zimmija*¹⁸ što su muslimani od samoga početka i činili.

Pojmovno određenje teologije religija

Prije nego li se odredimo prema samoj *teologiji religija*¹⁹ kao zasebnoj teološkoj disciplini, nužno je ukratko objasniti pojmove *religije*²⁰ i *teologije*.

Povijesno gledano, fenomenom religije su se bavile različite znanosti društvenog i humanističkog usmjerenja. U tom smislu bismo mogli kazati da unutar svijeta religije postoji onoliki broj definicija religije koliko i znanstvenih disciplina odnosno istraživača. Različitost formi religijske ortoprakse, religijskih doktrina i učenja produkuju različito poimanje njihova sadržaja. Riječ *religija* dolazi od latinskog korijena *religare* u značenju *vezivati se, povezati se*, što implicira sveukupnost življenja koje je u vezi s Božijom sveprisutnošću. Pojam koji među muslimanskim teolozima korespondira riječi *religija* jeste *ad-din*. El-Bakilani se u svom magnum opusu *Kitāb et-Temhīd* (Prologomena) posve koncizno osvrće na ono što bi moglo biti jedno od mogućih značenja riječi *ed-din*. El-Bakilani govori o četiri značenja: 1. sud u smislu nagrade; 2. sud u značenju odluke; 3. učenje i vjerska zajednica koja se obavezuje na vjeru te sljedstveno tome na čin pokornosti i djelovanja i 4. *din el-hakk* koji je islam tj. prepustiti se vođenju od Boga Dragoga. (Al-Baqillani, 1987:387) Pored spomenutih značenja, prema određenim arapskim gramatičarima ona je izvedena iz riječi *ed-dejn* u značenju *duga* tj. cjelovitnog služenja Bogu razumijevajući to kao *dug* za dar uvođenja čovjeka u egzistenciju. Analogno rečenome, Religija (ed-din) podrazumijeva kon-

stantno podsjećanje na ovaj dug koji obuhvata cio život i neodvojiv je od same esencije čovjekova bića. Nasuprot tome, etimologija riječi *re-ligio*, ništa manje, ukazuje i na onu vrstu vezivanja odnosno predavanja Bogu kao čovjekov samosvjestan i dobrovoljan čin, a što bi ukazivalo da je riječ o nedugovanome daru Božijemu. (Hafizović, 2018:30) Tako shvaćena, religija (ed-din) podrazumijeva vjeru (iman) koja je kao takva data čovjeku te vjerozakon na temelju koga se iskazuje potpuna odanost i predanost (islam) Bogu. Iz rakursa islama, religija kao konstanta čovjekova života ne predstavlja samo određenu specifičnu vrstu djelovanja/aktivnosti već se sagledava kao ukupnost ljudskih misli i akcija koje su u skladu s božanskim principima. (Nasr, 2003:25-27) Pretakanje odnosno prelivanje vjere (iman) u formi praktičnog iskaza, a posredstvom Božijega vjerozakona, u svijetu vidljivih formi dolazi do pojave/nastajanja onoga što oslovjavamo sa *Ed-Din el-islam*. (Hafizović, 1996:20) U kontekstu gore spomenutog, islam je religija koja je oblikovala zasebnu civilizaciju²¹ pretočenu u povijesni proces koji traje već 14. stoljeća ljudske povijesti geografski se razvijajući od Azije preko Afrike, pa do same Evrope i Amerike.

S druge strane, svako promišljanje fundamentalnih pitanja vjere, u

¹⁵ A. Silajdžić, *Recepcija drugih religija u klasičnim muslimanskim djelima*, str. 73.

¹⁶ Bulent Senay, *Islam and Other Religions*, Uludag Universitesi ilahiyat fakultesi, broj 9, str. 416.

¹⁷ O samom procesu akulturacije vidi više u: Eduard Kale, *Povijest civilizacija*, Školska knjiga, Zagreb, 6. izdanje, 1990, str. 9; Ralf Bilz, *Antropologija danas*, Beograd, 1972, str. 540.

¹⁸ Riječ je o sistemu koji garantira religijska i svaku drugu vrstu prava onoga na koga se odnosi tj. nemuslimane. Zapravo, ovaj sistem reguliše odnose između muslimanske vlasti i nemuslimana koji je sada nazivaju *zimmijama* (ehl ez-zimme), odnosno *ljudi pod ugovorom*. Na važnost poštivanja onoga koga se prihvatilo ili podvelo pod ovu kategoriju ukazuju i riječi Poslanika, a.s., koje

ćemo parafrazirati, a koje kazuju da ćemo na Sudnjemu danu biti na strani štićenika/zimmija protiv onoga ko ih je tlačio (Ahmed ibn Hanbel, *Musned*). Vidi više u: I. R. al-Faruqi, *Islam and Other Faiths*, The Islamic Foundation, Leicester, 1998, str. 90-91; Leonard Chrysostomos Epafros, *The Condition of Jewish Minority in Medieval Egypt*, *Al-Jamia'ah*, vol. 51, 2, 2013, str. 409-442; Jüsuf al-Qaradawī, *Gayr al-Muslimin fi al-Muğtama' al-Islām*, Maktabah Wahbah, Qahira, 1977, str. 7.

¹⁹ Sam pojam i pojmovni instrumentarij kojim se koriste teolozi religija izazvat će brojna osporavanja. Teolozi poput Jamesa Frederiksa, Francisca Clooneya ali i drugih smatraju kako je teologija religija irelevantan projekat i kao takav nepotreban. Vidi više u: James L.

Fredericks, *Faith among Faith: Christian Theology and Non-Christian Religions*, Paulist Press, 1999.

²⁰ U radu nećemo tretirati antropološku niti sociološku definiciju naznačenoga pojma jer bi takvo što uzelo mnogo prostora. Ograničit ćemo se na religiolološko razmatranje ovog fenomena.

²¹ O onome šta *civilizacija*, u pojmovnom i svakom drugome smislu, jeste odnosno šta nije vidi više u: Eduard Kale, *Povijest civilizacija*, Školska knjiga, Zagreb, 6. izdanje, 1990, str. 5-14; Oswald Spengler, *The Decline of the West*, New York, vol. I, 1932; Arnold Toynbee, *A Study of History*, Oxford University Press, 1972; Dawson, *Progress and Religion*, London, 1945. Također, jedan od zanimljivih izvora o ovoj temi jeste: *Zajednica srednjeg puta*, El-Kalem, Sarajevo, 2013, str. 29-38.

najširem smislu te riječi, u domenu je teologije.²² Terminološki promatrano, riječ *teologija* je sukus dvije grčke riječi: *theos* (Bog) i *logos* (riječ). Po sebi se razumije, da bismo definisali ili pobliže odredili definiciju teologije najprije ćemo otpočeti s definicijom *teologije* kao ljudskog djela (Küng, Ess, 1995:120) i znanosti o samoj vjeri, a koja ima za cilj da, najprije, afirmira a zatim i načini apologiju osnova vjere. (Hafizović, 2010:10) Ona je svjesno i metodičko objašnjenje i razlaganje božanske objave koja je vjerom primljena i shvaćena. (Rahner, 2008) Teologija se, u općemu smislu te riječi, najčešće definira kao nauk o Bogu. No, teologija je, nadsve, kreativno posadašnje i promišljanje Božije riječi u promijenjenim okolnostima. (Bižaca, 2008:12) To promišljanje podrazumijeva u povijesnom smislu artikulaciju unutar jedne religije ali po normativnom i aksiološkom karakteru (Terrin, 2006:26) ona sebe osjeća pozitivnom da vrednuje druge religije kao svojevrsne subjekte i objekte njena bavljenja. Ova definicija je najbliža da opiše ono što se podrazumijeva pod naukom Kelama ("ilm el-kalam) u muslimanskoj intelektualnoj tradiciji koja se pojavljuje kao nasušna potreba u procesu akulturacije (imtiazdž es-sekaf) kada ima ulogu da reafirmira i aktualizira Božiju riječ u novim okolnostima koristeći se dotadašnjim dostignućima na polju filozofije i nauke. U tom slučaju govorimo o znanosti koja nastoji posredstvom ljudskoga intelekta uozbiljiti te, samim tim, razumjeti i propitati osnovne sadržaje/postula-

te vjere (Hafizović, 2006:7-17) s posebnim akcentom na pitanje Božije Jednoće (tevhid). (Silajdžić, 2004:8-10) Shodno mnogobrojnim poljima koje teologija obuhvata kroz vrijeme doći će do diferencijacije na nekoliko znanstvenih oblasti kao što su: dogmatska teologija, sustavna, povijesna, narativna teologija oslobođenja i dr.

Povijesni presjek: pojava teologije religija kao akademske discipline

Slobodni smo kazati kako je čovjekova religijska povijest stara onoliko koliko i sama povijest čovječanstva. U kontekstu kazanoga, važno je potcrtati kako brojni teolozi smatraju da je monoteizam (tevhid) kao primordijalna ideja bio i ostao polazišna tačka i revelacijska istina u domišljanju i razumijevanju Boga. Postoje također tendencije, naročito na Zapadu,²³ koje nastoje predstaviti ateizam, henoteizam, dualizam, politeizam, animizam kao polazišnu tačku u razvoju religijske svijesti što je prema njihovim tvrdnjama dovelo do evolucije ka monoteizmu. Ove uvodne napomene su bile neminovne jer nam je namjera na ovom mjestu akcentirati važnost ideje *tevhida*²⁴ za naš daljnji rad shodno činjenici da je muslimanska teologija religija na tom duhovnom humusu izrasla i po tome postala prepoznatljiva.

Važno je istaći da su prvi ozbiljni radovi o drugim religijskim tradicijama većinom s historijskog aspekta, uz određena ograničenja, napi-

sana rukom grčkih i rimskih pisaca poput Herodota²⁵, Plutarha i Tacita. (Waardenburg, 1999:18) Na tom tragu muslimanska srednjovjekovna skolastika razvit će sveobuhvatan pristup povijesti religija. Dapače, klasični muslimanski autori će kroz duži vremenski period pisati o svim tada živućim religijskim tradicijama i na taj način omogućiti uvid u stanje religijske svijesti na nivou svijeta kao cjeline.

Povijest religijskih tradicija jeste povijest ignorancije, osporavanja, susretanja i dijaloga. U ovom dijelu rada namjera je da se predstave najvažnije činjenice koje se odnose na opći razvoj, definiciju, predmet bavljenja i ciljeve onoga što jeste teologija religija uopće. S jedne strane, iz ugla kršćanstva, jer je kao naučna disciplina pojmovno određena i kao takva etablirala na Zapadnim univerzitetima, a s druge strane iz ugla islama, jer su obrisi teologije religija posve vidljivi u srednjovjekovnom periodu muslimanske civilizacije. Naš uvid i izlaganje u pogledu samog razvoja teologije religija neće ići hronološkim redom zbog već spomenutog razloga.

Modernističke tendencije tokom XIX stoljeća dovest će do pojave *religijskog pluralizma*, gdje dolazi do izravne interakcije različitih religijskih svjetova. Od tada religijski pluralizam će se oslovljavati kao ontološka i religiozna činjenica koja ima svoje i filozofsko i teološko utemeljenje. Od XIX stoljeća kršćanski znanstvenici će problematizirati status nekršćanskih religija unutar akademskih, ali i crkvenih krugova. U vremenu do XX

²² Teologija je najprije intelektualna disciplina koja postavlja i odgovara na fundamentalna pitanja ljudskoga postojanja. Vidi više u: *Rane škole kelama*, priredio: Adnan Silajdžić, Fakultet islamskih nauka u Sarajevu, Sarajevo, 2004., str. 11.

²³ Ovdje posebno mislimo na teorije koje su predstavili i zagovarali E. Burnet Tylor, John Lubbock, Durkheim u 20. stoljeću. Takve evolucionističke teorije su se ticale porijekla religije i pretendovale da predstave kako je došlo do evolucije religijskog od ateizma preko politeizma ka etičkom monoteizmu. Vidi više: E.E. Evans, *Pritchard Theories of*

Primitive Religion, University of Oxford, 1965; Eric J. Sharp, *Comparativ Religion: A History*, Illinois, drugo izdanje, 1986, 51-52.

²⁴ Kada govorimo o ovom *teološkom aksiomu* u kontekstu islama, nužno je kazati kako su gotovo svi muslimanski klasici, bez izuzetka, ukazali na sve devijacije koje su nastajale u pogledu nerazumijevanja i pogrešnoga poimanja onoga što Bog jeste. El-Eš'ari će izreći čuveni teološki princip *bilā kejfē* (bez pitanja kako) želeći naći sredinu između dvije teološke krajnosti i to: antropomorfizma (tešbih) i negiranja Božijih atributa (ta'til) kroz

alegorijsko razumijevanje. Vidi više u: Adnan Silajdžić, *Filozofska teologija Abu al-Hasana al-Aš'arija*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1999, str. 20; I. R. al-Faruqi, *Islam and Other Faiths*, str. 51.

²⁵ Bavit će se religijskim običajima drevnih naroda poput Egipćana, Babilonaca, Perzijanaca, i dr. Jedna od njegovih važnijih tvrdnji i saznanja jeste insistiranje na činjenici kako je sama grčka kultura i religija preuzeta iz staroga Egipta. Vidi više u: E. J. Sharp, *Comparativ Religion: A History*, str. 4; Branko Bošnjak, *Grčka filozofska kritika Biblije*, Naprijed, Zagreb, 1971, str. 55.

stoljeća stav katoličke crkve je bio posve jasan kada govorimo o drugim religijskim tradicijama oslonjen na rigidnu tradicijsku liniju izraženu kroz poznato teološko načelo *extra ecclesiam nulla salus*. Kršćanska teologija se dugi niz stoljeća nije nalazila u poziciji da smislenije i odgovornije pozicionira pripadnike drugih religija unutar povijesti spasenja. Tek u susretu s drugim religijskim tradicijama, kada je potreba za drugim i drugačijim postala realnost, doći će do pojave nekoliko pristupa u pogledu odnošenja prema nekršćanskim vjerskim tradicijama. Različiti teološki pristupi prema samom procesu religijskog pluralizma oblikovat će posebnu disciplinu unutar teologije poznatu kao *teologija religija*. (Dag, 2017:8) Na marginama crkvenog učiteljstva kroz njenu povijest pojavit će se neznatan broj teologa koji će se baviti drugim religijskim tradicijama kao institucionalnim formama izlivanja Božije milosti.

Kršćanska teologija religija u aktualnom značenju riječi (Bižaca, 2013:121) gotovo i da nije opstojala sve do Drugog vatikanskog sabora kada dolaze do izražaja glasovi onih teologa koji nastoje kroz odgovoran i kultivisan odnos prema drugima pronaći njihovo mjesto i ulogu u povijesti čovječanstva. Kršćanska teologija religija²⁶ kakvu danas poznajemo nalazi duhovni poticaj i utemeljenje kroz dokumente Drugog vatikanskog sabora. U dokumentu Deklaracija o odnosu Crkve prema nekršćanskim religijama *Nostra Aetate* (Barnes, 2002:29-54) stoji kako Crkva²⁷ ne isključuje mogućnost da i u drugim religijama postoje zrake istine.²⁸ Ovakvo što nam govori o kontekstualnoj promjeni paradigme koja je okrenuta nekršćanskim religijskim tradicijama te svjedoči kako je ovo jako mlada teološka discipli-

na, u kontekstu kršćanskog učenja. Usputno, zbog saznanja razumijevanja izvorišta navodimo kako teologija religija unutar islamskog svjetopogleda svoj razvojni gen duguje klasičnim muslimanskim autorima. Poseban doprinos razvoju i etabli-ranju ove naučne oblasti kroz svoje radove daju poznati autori tog perioda: El-Eš'ari, El-Maturidi, 'Abd el-Džebbar, El-Biruni, Eš-Šahrastani, El-Bakilani, Ibn Hazm i dr. Zbog toga će moderni muslimanski teolozi, koji se bave pitanjem iz područja teologije religija, a na čemu će posebno potencirati i kroz svoje radove afirmirati bosanskomuslimanski teolog Adnan Silajdžić, istaknuti kako je ova disciplina iznikla iz *duhovnoga humusa* koji je naslonjen na konstitutivne i interpretativne izvore religije islama.

Kršćanska teologija religija u današnjoj formi i metodološkoj orijentaciji jeste radikalna novost (Bižaca, 2013:137) i kopernikanski zaokret u kontekstu odnosa kršćanstva naspram nekršćanskih religijskih tradicija. Kršćanstvo nije bilo zainteresirano, iako je kao takvo nastalo i bilo u doticaju s različitim religijskim svjetovima, kako to vole kazati kršćanski teolozi religija, za ozbiljno bavljenje drugim religijskim idejama u prošlosti, a naročito ne u srednjovjekovnom periodu kada će veći broj muslimanskih učenjaka kroz grandiozna djela (Sharp, 1986:11) etabrirati teološke standarde u odnošenju prema religijskim doktrinama drugih društvenih grupa odnosno naroda.

Šta se desilo pa je došlo do potrebe da se s teološke tačke motrenja svijet oko sebe sagledava iz posve drugačije perspektive nego li je to bilo uobičajno u stoljećima prije? Reći ćemo kako je jedan od mnogobrojnih faktora to što kršćani sada intenzivnije dijele životni prostor sa

sunarodnicima koji pripadaju drugim religijama gdje je prisutan radikalni pluralizam institucija i svjetonazora. Takvo što podstiče da se traže drugačija rješenja iz ugla kršćanske teologije kako bi se život učinio mogućim i kako bi se u globalnom svijetu, gdje je međureligijska snošljivost prijeka potreba, drugima priznalo njihovo dostojanstvo i pravo na različitost. Naravno, da bi se takvo što ostvarilo neophodno je bilo ozbiljno proučiti religijske tradicije upoznavajući njihove temeljne karakteristike, a da takav pristup ne bude obojen predrasudama i stereotipima.

Donošenje vrijednosne prosudbe o religijama uzimajući kao polazište vlastitu religijsku tradiciju oblikovanu na poznavanju konstitutivnih i interpretativnih izvora jeste domen *teologije religija*. Sljedstveno tome, kršćanska teologija religija je teološka grana koja na temeljima i zasadama kršćanske objave i crkvene tradicije donosi vrijednosni sud o drugim religijskim tradicijama o smislu i domaćaju spasiteljskih elemenata u nekršćanskim religijama. Ciljevi takve teologije religija su višestruki. Najprije, njena uloga je da interpretira ulogu kršćanstva u promijenjenim okolnostima kao što je pojava religijskog pluralizma. Drugo, detektovanje konačne svrhe i nužnosti religijskih tradicija u kontekstu onoga što razumijevamo kao *povijest spasenja*. Konačno, potreba da se upozna sa sadržajem konkretnih religija prosuđujući njihovu vrijednosnu dimenziju²⁹ kroz prizmu kršćanstva. (Bižaca, 2008:135) S tim u vezi, esencijalna pitanja koja pred sebe postavlja teologija religija koja se razvija na Zapadu jesu: Da li Božija milost djeluje i biva prisutna u drugim religijama? Da li su one sredstvo koje vodi spasenju? Da li su one u sukobu ili su komplementarne onome što predstavlja kršćanstvo? Na

²⁶ W. Pannenberg je početkom 60-ih godina ovu teološku disciplinu nazvao *teologijom religijske povijesti*. Teolog H.R. Schlette je među prvima počeo koristiti pojam teologija religija ranih šezdesetih godina.

²⁷ O samom pojmu Crkve i onome što ona predstavlja u samoj svojoj suštini

vidi detaljnije u: Luka Markešić, *Crkva Božja: postanak, povijest, poslanje*, Svjetlo riječi, Sarajevo, 2005.

²⁸ Važno je napomenuti da u konstituciji *Lumen gentium* (br. 16-17) i *Gaudium et spes* (br. 36)/ te u dekretu o misijskoj djelatnosti *Ad gentes* (br. 3) nalazimo

doktrinarnu elemente koji se bave spomenutom problematikom.

²⁹ Teološka kvaliteta tj. pitanje vrijednosnog sustava određene religijske tradicije i danas predstavlja jednu od najprioritetnijih i najčešće elaboriranih tema u teologiji religija.

kraju, poredeći ih s kršćanstvom, jesu li one punovažne ili vjerodostojne ili su manje vjerodostojne ili su jednostavno nevjerodostojne?³⁰

Kršćanska teologija religija koristi tri modela³¹ ili pristupa u pogledu bavljenja drugim religijskim tradicijama. Ovdje ćemo se posve kratko zadržati na tim trima modelima.³² Shodno tome, govorimo o sljedeća tri pristupa³³ koja će artikulirati i elaborirati kršćanski teolog Gavin D'Costa:

1. *Ekleziocentrični* ili *ekskluzivistički* model³⁴ koji se u prosudbi i ulozi drugog i drugačijeg oslanja na poznati teološki aksiom *extra ecclesiam nulla salus*. (Ivančić, 2007:138-139) *Ekskluzivistička* teologija pored gore navedenog načela koje je striktno vezana za katoličku percepciju svijeta i spasenja oblikovana je i kroz sljedeća dva načela: prvo, spasenje je jedino moguće kroz Krista (*solus Christus*). Prema kazano, Krist je došao u svijet kako bi donio spasenje. Drugo, spasenje je jedino moguće kroz eksplicitnu vjeru u Krista koja dolazi kroz slijeđenje Svetih spisa, kroz pokajanje, krštenje i prihvatanje novog života u Kristu. (D'Costa, 2009:25-26) Prema spomenutom modelu, spasenje je jedino moguće u kršćanstvu, gdje se odbacuje bilo kakva vrijednost drugih religija. Takav pristup je još uvijek prisutan kod određenog broja protestantskih teologa evangelika. (Knitter, 1996:80-96) Otac modernog ekleziocentričnog modela jeste

daleko poznati protestantski teolog Karl Barth.

2. Drugi model jeste *pluralistički* ili *teocentrični*. Prema predstavnicima spomenutog modela u promijenjenim okolnostima kroz povijest religijskog dolazi do neminovnog evoluiranja od ekleziocentrizma ka kristocentrizmu sve do teocentrizma kao jedinog obećavajućeg pristupa u svijetu vjerskog pluralizma. (Bižaca, 2008:112-130) Ovaj model podrazumijeva postojanje više puteva ka istom cilju, te ne daje primat jedinoga spasitelja Kristu. Najznačajniji predstavnik i rodonačelnik spomenutog modela jeste Paul F. Knitter, te John Hick.
3. Posljednji i najzastupljeniji model među katoličkim teolozima jeste *inkluzivni* model. Načelo na kome se temelji ovaj pristup glasi: *extra Christum nulla salus*, tj. nema spasenja bez Krista. Ovaj pristup uključuje Kristovo spasenje u religijama. Drugim riječima, religije mogu postati posrednici u procesu spasenja samo u toliko što se u njima očituje djelovanje Duha Svetoga na način da Krist predstavlja definitivnu i jedinu eshatološku puninu spasenja. On je *zaglavni kamen* u povijesti spasenja. Najznačajniji predstavnik ovog modela jeste Karl Rahner.³⁵

Perry Schmidt-Leukel će ključne termine kršćanske teologije religija koncizno definisati: *ekskluzivisti* stoje na stanovištu kako je

spoznajno znanje transcendentne realnosti samo i jedino posredovano putem jedne religije; *inkluzivisti* tvrde kako je takvo što moguće postići unutar više religija ali samo jedna od njih ima primat i jedinstven put; *pluralisti* smatraju kako se do znanja o transcendentnom te samoga spasenja može doći posredstvom ne jedne nego više religija bez protežiranja jedne od njih kao superiorne u odnosu na druge. Spomenuti pristupi kao što smo mogli vidjeti ukazuju na različito motrenje i vrjednovanje nekršćanskih religijskih tradicija te mogućnosti koje one pružaju u kontekstu spasenja. Svakako da je važno na ovom mjestu imati u vidu kako papa Ivan Pavao II, 6. augusta 2000. odobrava i svojim autoritetom na plenarnoj sjednici potvrđuje i zahtijeva da se publicira Deklaracija *Dominus Iesus – Gospodin Iesus* koja nedvosmisleno potvrđuje kako je objavljena istina da je Krist jedini i sveopći Spasitelj svijeta, a Katolička crkva jedina i sveopća Kristova crkva.³⁶ Ovim činom se u novijim okolnostima jasno odbacuje jednakovrijednost religija te se primat daje katoličkoj crkvi i Isusu Kristu kao jedinome spasitelju. Takav stav Crkve na početku XXI stoljeća jeste *dramatično* promijenio kurs samog razvoja teologije religija unutar katoličanstva jer takvo što limitira ekumensku i interreligijsku dimenziju dijaloga kao važnog resursa teologije religija.

Muslimanska teologija religija

Teologija religija se kao akademska disciplina, a što smo već naznačili prethodno, pojavila polovinom

najbliže prve generacije, a u modernom periodu najistaknutiji zagovornik jeste Seyyid Qutb. Vidi više: E. A. Dag, *Christian and Islamic Theology of Religions*, str. 91-95.

³⁵ K. Rahner se smatra ocem klasičnog kristocentričnog inkluzivnog modela.

³⁶ Ivan Fuček, "Uz Deklaraciju Dominus Iesus – Gospodain Iesus", *Obnovljeni život* (55) 4 (2000), str. 513-531.

³⁰ Peter Feldmeier, Is the Theology of Religions an Exhausted Project, *Horizons*, 35/2 (2008), str. 253-270.

³¹ Vidi više u: O. Jašić, *Učenje islama u teologiji religije Hansa Künga*, str. 26-30; Mahmud Ayoub, "Islam and the Challenge of Religious Pluralism", *Global Dialogue* 2, 1 (2000), 53-64, navedeno prema: E. A. Dag, *Christian and Islamic Theology of Religions*, Routledge, London and New York, 2017.

³² Kroz prezentirane modele ili pristupe nekršćanskim religijama u povijesti, kršćanstvo će iskazati šta druge religijske tradicije jesu: *instrumentum Dei* ili *instrumentum diaboli*.

³³ Također, Alan Race u svom djelu *Christians and Religious Pluralism* (1983) govori o ove tri dimenzije kršćanske teologije religija.

³⁴ Prema određenim modernim muslimanskim teolozima, ovaj poziciji su

prošlog stoljeća na Zapadu³⁷ gdje će najznačajnije pitanje na kome se zasniva i insistira kršćanska teologija religija biti pitanje *spasenja* pripadnika drugih religija. To će biti moguće jer nakon drugog Vatikanskog sabora dolazi do otvaranja kršćanstva prema svijetu (*aggiornamento*). S druge strane, savremeni muslimanski teolozi nisu se sistematično bavili niti razvijali ovu disciplinu kao nešto što pripada muslimanskoj intelektualnoj baštini. (Dag, 2017:83) Svakako da takvo što ne znači da se ona nije *idejno* razvijala unutar muslimanskog intelektualnog pregnuća. Vraćajući se na same zasade i razvojni put islamske teologije, uvidjet ćemo kako se ona u suštinskom smislu etablirala u okrilju islamske teološke misli. Obrise teologije religija možemo pratiti od samih početaka islama, a njenu stvarnu formu u zlatnom dobu kroz radove muslimanskih autora. Mi se upravo u ovom radu bavimo vremenskim periodom bez koga nije moguća ozbiljna elaboracija ovog fenomena. S tim u vezi, drugi dio rada u kome ćemo prezentirati način na koji muslimanski učenjaci tog perioda percipiraju druge religij-

ske tradicije ili direktnije određene doktrine jeste ponajbolja i najautentičnija potvrda naše hipoteze kako je teologija religija u općem smislu najoriginalniji plod muslimanske misleće tradicije.

Treba reći da određeni moderni muslimanski mislioci³⁸ nastoje skromnim ili gotovo nikakvim intelektualnim poniranjem u povijest islamskoga mišljenja (posebno srednjovjekovnog perioda) u teološkome smislu transponirati i inkorporirati pristupe koje od nedavno baštini kršćanska teologija religija baš kao što se to činilo u posljednjih nekoliko stoljeća s mnogolikim političkim, sociološkim, filozofskim idejama i izumima.³⁹ Dapače, muslimani su na samome početku kroz proces bavljenja drugim religijskim tradicijama kreirali vlastitu metodologiju⁴⁰ u procjeni doktrinarnih učenja drugih religijskih tradicija. Ta metodologija će na izvjestan način biti transponirana i modificirana kroz druge teologije religija u manjoj ili većoj mjeri. Znanost podrazumijeva dinamizam i konstantnu razmjenu stečenoga znanja i nije je moguće ograničiti ili pretpostaviti kao nešto konačno.

Ipo facto, preuzimanje pojmovnog instrumentarija iz domena kršćanske teologije religija i transponiranje na polje same muslimanske teologije religija u mjeri u kojoj to ne narušava njenu originalnost je prihvatljivo dočim u suprotnom takvo što, zbog mnogolikih teoloških razlika, može samo proizvesti nejasnoće i neodređenosti.

Da bismo pobliže posvijestili prethodne napomene, važno je istaći sljedeće: prvo, postoji različito razumijevanje fenomena objave u interpretativnoj tradiciji islama i u kontekstu drugih religijskih tradicija, a posebno u odnosu naspram kršćanstva; drugo, kršćanstvo i islam imaju diferencirane poglede na preegzistentnu duhovnu predispoziciju čovjeka;⁴¹ treće, u razvojnom smislu, ove dvije teologije religija su iznikle u različitim civilizacijskim, kulturnim i religijskim okolnostima te samim tim nose svoju vlastitost u odnosu prema drugome; četvrto, pitanja kojima se bave nisu uvijek identična, što odgovara samim razlozima etabliranja ove discipline u ovim različitim civilizacijskim svjetovima; peto, kršćanstvo kao takvo pretenduje da

³⁷ U Novom zavjetu, a jednako tako i u prvim stoljećima kršćanstva, nema ozbiljnoga interesa za bavljenje drugim religijskim tradicijama. S druge strane, odmah na početku pojave islama, imamo muslimanske autore koji se kroz različite forme bave drugima. Et-Taberi (838-923) piše o perzijskim formama religioznosti; El-Balađuri (892) piše o prvim susretima muslimana s indijskim religijama; Meš'udi (956) piše o judaizmu, kršćanstvu i indijskim religijama; El-Biruni (973-1050) piše o indijskim i perzijskim religijama, te Eš-Šahrastani (1153) koji piše prvu historiju religija baveći se svim poznatim religijskim grupama tada poznatoga svijeta. Vidi više u: E. J. Sharp, *Comparative Religion: A History*, Illinois, drugo izdanje, 1986, 8-12.

³⁸ Više o ovoj problematici vidjeti u: Muhammed Hasan Halil, *Islam and the Fate of Other: The Salvation Question*, New York, Oxford University Press, 2002; Rifat Atay, *Religious Pluralism and Islam: A Critical Examination of Johan Kick's Pluralistic Hypothesis* (doktorska disertacija), University of S. Andrews, 1999.

³⁹ Dolazi do osporavanja pa čak i jedne vrste prezirnog gledanja na ono što je interpretativna tradicija islama iznjedrila u medijavalnom periodu od strane modernih pregalaca na polju teologije religija koji će po njihovu uvidu takvu restriktivnu interpretaciju drugoga odbaciti. E. A. Dag, *Christian and Islamic Theology of Religions*, Routledge, str. 101.

⁴⁰ Tri su bazične postavke koje određuju odnos muslimana naspram nemuslimana i sve su kao takve derivirane iz Časnoga Kur'ana prema riječima Waardenburga. Prvo, Kur'an pravi jasnu razliku između vjernika i onih koji to nisu, muslimana i nemuslimana. Tri su indikatora koja ukazuju na diferencijaciju između nemuslimana i muslimana: a) oni ne priznaju Jednoga Boga; b) Muhammeda, a.s., ne prihvataju kao konačnog i sveobuhvatnog donosioca Božije poruke; c) Kur'an ne prihvataju kao posljednju Božiju Objavu. Drugo, Kur'an pravi distinkciju između dvije kategorije nemuslimana – naime na jednoj strani su Kršćani, Jevreji,

Zoroastrijanci i Sabejci, a na drugoj su politeisti (mušrikun) sa primitivnom formom religijskog ispovijedanja. Treće, Kur'an pravi jednu određenu razliku među samim nemuslimanima koja je u uskoj vezi sa prvom spomenutom. Riječ je o onima koji vjeruju u Jednoga Boga ili monoteisti i onima koji vjeruju u više od Jednoga Boga (politeisti).⁴¹ Ove tri bazične distinkcije su temeljne kada je po srijedi razumijevanje srednjovjekovne muslimanske teološke percepcije nemuslimana tj. drugih religijskih tradicija. Vidi više: Jacques Waardenburg, *Christians, Muslims, Jews, and Their Religions*, u *Islam and Christian – Muslim relations*, broj 1, 2004, 18-19; Enes Karić, *Kako tumačiti Kur'an: uvod u komentatorske teorije klasičnog perioda*, Tugra, Sarajevo, 2018, str. 172-178.

⁴¹ Fenomeni poput krivnje, primordijalnoga grijeha, a naposljetku i otkupljenja predstavljaju prevažne teme same kršćanske vjere. Vidi više u: K. Rahner, *Temelji kršćanske vjere: Uvod u pojam kršćanstva*, str. 127.

jeste religija spasenja⁴² dok islam prvotno sebe smatra religijom Božije milosti. Ipso facto, nekritičko preuzimanje pojmova i samih sadržaja koje sa sobom nose ekskluzivizam, inkluzivizam ili pluralizam na način kako se to sagledava i tretira u kršćanstvu u kontekstu muslimanske teologije jeste manje važno pitanje; šesto, zbog sukcesivnog objavljivanja kur'anskih stavaka nije moguće, naročito na teološkoj razini, izolirano posmatrati govor o religijskim tradicijama bez dovodenja istih u vremenski i prostorni kontekst.

U pogledu govora o pojmu i nastanku muslimanske teologije religija, metodologija koju su oni koristili u prezentiranju, otkrivanju i transponiranju učenja drugih je osnovni fundament discipline koja će svoje ime dobiti u XX stoljeću. Osim izuzetno maloga broja kršćanskih teologa koji su u prvo vrijeme počeli da se bave ovim područjem teologije, kršćanski teolozi su tek nedavno svojim intertekstualnim pristupom počeli davati skromni doprinos u oblasti znanosti poznatoj kao teologija religija.

Muslimanska teologija religija nosi svoju originalnost samim tim što se bazično razvijala u posve religijski pluralnom društvu bivajući pozvana da se okrene drugome shodno kur'anskim pozivima i praksi poslanika Muhammeda, a.s. Također, nastoji pristupiti drugim religijskim tradicijama gdje pravi distinkciju između onoga što je ispravno od onoga što je pogrešno u doktrinama drugih, procjenjujući vrijednosno koliko određena dogma korespondira istinama vlastite vjere.⁴³ Shodno tome, najvaž-

nije pitanje jeste da li islam prihvata religijski diverzitet kao Božiju volju te da li islam ostaje otvoren naspram takvih civilizacijskih svjetova? Islam, nedvojbeno, prihvata postojanje religijskog pluralizma ali ne i pluralizma religijskih istina kao aksioma. Kredo "nema spasenja van institucija vjere ili crkve" nije nikada u islamskoj teologiji institucionaliziran. Ako pogledamo klasični, ali i moderni period, primijetiti ćemo kako muslimani daju malu pozornost ovom pitanju nego li to čine kršćani. (Dag, 2017:108) Svakako, prema određenim modernim muslimanskim autorima, dominantna muslimanska teološka srednjovjekovna pozicija može se okarakterizirati kao privrženost načelu "nema spasenja izvan islama". (Fadel, 2010:5-6)

Sublimirat ćemo i zaključiti prethodno kazano jednim posve logičnim upitom: Zašto stojimo na stanovištu da je teologija religija plod muslimanskog mislećeg uma? Mnogo je razloga za tu tvrdnju. Zapravo, istinska teologija religija pojavljuje se tamo gdje postoje osnovne pretpostavke:

- a) najprije, postojanje više religija (religijski pluralizam),
- b) objektivni pristup teološkim pitanjima,
- c) etika odgovornosti prema pisanoj riječi i intelektualnom radu,
- d) sloboda mišljenja,
- e) visoka razina samosvjesnosti i poštivanja drugih religijskih tradicija,
- f) odsustvo onoga što se u akademskom svijetu zove odium theologicum (*bezrazložna vjerska mržnja*).

jer uz doktrinu spasenja koju zagovara kršćanstvo, neminovno je da ide i pitanje *istočnog grijeha* koji se u teologiji još naziva "peccatum originale originans". Vidi više u: Mun'im Sirry, *Scriptural Polemics: The Qur'an and Other Religions*, Oxford University Press, New York, 2014, str. 64-65.

⁴³ Muhammed Azizan Sabjan, Noor Shakirah, Early Christian Sects and Schisms in *Al-Milal wa al-Nihal: A Study on Muḥammad 'Abd al-Karīm al-Šāhristānī*, *Tafhim: IKIM Journal*

Muslimansko društvo tog vremena u manjoj ili većoj mjeri je etabliralo i kultiviralo ove postulate. Teologija religija stvara objektivne pretpostavke i čini mogućim *intertekstualni dijalog*⁴⁴ između različitih religijskih svjetova, uvažavajući njihovu različitost. Konstitutivna ali jednako tako niti interpretativna tradicija islama nije nikada dovela u pitanje osnovno ljudsko pravo na *slobodu vjere* kako pojedinca⁴⁵ tako i zajednica jer bi to značilo prisiljavati nekoga da *povjeruje* ono što ne želi *vjerovati* (Al-'Awwa, 1998:23), već se s aspekta teologije religija bavila evaluacijom doktrinarnih teoloških sistema drugih.

Zaključna razmatranja

Islam se kao sistem vjerovanja, *par excellence*, razvijao i afirmirao u religijski pluralnom društvu te je, s tim u vezi, pokazao veliku religijsku i socijalnu inkluzivnost, vjersku otvorenost/snošljivost, uz konstantno isticanje kako Božija milost nadvladava sve identitete i realitete. Takvo što nalazi utemeljenje kroz konstitutivne i interpretativne izvore vjere, ali i kroz bogatu muslimansku povijest. Zapravo, klasični autori su, nadasve, bili odlučni u nastojanju da kroz teološko-filozofijsku i povijesnu optiku sagledaju i percipiraju druge živuće religijske tradicije. Na temelju inovativne metodološke prakse, a unutar onoga što danas razumijevamo kao *muslimanska teologija religija*, oni su nastojali da iz rakursa vlastite religije teološki promatraju i sagledavaju najznačajnija doktrinarna učenja u kontekstu mnogolikih religijskih svjetova. Razumije se, sadržaj našega

of Islam and Contemporary World 8 (2015): 19-36.

⁴⁴ Takav jedan primjer jeste intertekstualna disputacija koja će se već u II stoljeću voditi između Kelsosa i Origena. Prvi će iz rakursa helenističke filozofske tradicije propitivati kršćanski nauk, a drugi će načiniti apologiju kršćanskih temeljnih učenja. Vidi više u: Branko Bošnjak, *Grička filozofska kritika Biblije*, Naprijed, Zagreb, 1971.

⁴⁵ *Nema prisile u vjeru, pravi put se jasno razlikuje od zablude!* (*Kur'an*, El-Bekare, 256)

rada potvrđuje kako su u tome i uspješni zadržavajući vlastitu autentičnost, objektivnost i inkluzivnost kao osnovne metodološke pretpostavke iole ozbiljnoga tematiziranja i problematiziranja religijskog fenomena. Zapravo, muslimanski misleći um toga vremena iznjedrit će i etablirati, kroz teologiju religija, *klasičnu muslimansku paradigmu* odnošenja prema različitim religijskim idejama, učenjima i vjerovanjima.

Intencija našega rada bila je argumentovano pretpostaviti kako je *teo-*

logija religija proizvod muslimanskoga klasičnoga uma, a posredstvom čega je moguće načiniti vjersku i teološko-filozofijsku percepciju drugih religijskih tradicija sa aspekta osnovnih izvora islama i to u kontekstu savremenih religijskih i društvenih gibanja i sve to kako bi akademska zajednica, ali i šira javnost, stekla uvid u grandioznost, dinamiku, kvalitet i univerzalnost klasičnog muslimanskog percipiranja različitih religijskih svjetova, uz sve moguće nedostatke takva teološko-filozofskoga pristupa.

U konačnici, na temelju predočenog, kroz sadržaj rada držimo kako je *komparativna historija i teologija religija*, u svojoj suštini, rezultat/plod muslimanske interpretativne tradicije a koju su, na akademskoj razini, zapadnoevropski religiozolozi i kršćanski teolozi u duhu *moderne znanstvene vizije* svijeta, odnosno religijske tradicije kršćanstva etablirali, reinterpreterali, modelirali, kontekstualizirali te, svakako, na znanstveno-teološkom polju afirmirali kao potrebu savremenoga trenutka.

Literatura

- Amīn, Ahmed (2010). *Duḥā al-Islām*, vol. I, Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah.
- Akbar, Ahmed (1996). *Živi islam*. Sarajevo: Preporod.
- Al-Baḳillānī, Abū Bakr Muḥammad ibn at-Ṭayyib (1987). *Kitāb at-Tambīd al-‘Awā’il wa Talḥiṣ ad-Dalā’il*. Beirut.
- Al-Faruqī, R. Ismāil (1988). *Islam and Other Faiths*. Leicester: The Islamic Foundation.
- Al-Karadavi, Jusuf (1977). *Gayr al-Muslimīn fi al-Muḡtama’ al-Islām*. Kairo: Maktabah Wahbah.
- Al-Ašqar S., Šabir M. (2003). *Masāil fi al-Fiqh al-Muḡārin*. Aman: Dār an-Nafāis.
- Barth, Karl (1956). *Church Dogmatics*, I, Edinburg: T&T Clark.
- Bižaca, Nikola (2008). *Ogledi iz teologije religija*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Bižaca, Nikola (2013). *U susret bratskom putovanju*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Bilz, Ralf (1972). *Antropologija danas*. Beograd.
- Barnes, Michael (2002). *Theology and Dialogue of Religions*. London: Cambridge University Press.
- Bošnjak, Branko (1971). *Grčka filozofska kritika Biblije*. Zagreb: Naprijed.
- Dag, A. Esra (2017). *Christian and Islamic Theology of Religions*. London and New York: Routledge.
- D’costa, Gavin (2009). *Christianity and world religions: Disputed Questions in Theology of Religions*. Oxford.
- Fadel, Muhamed (2010). *No Salvation Outside Islam: Muslim Modernist, Democratic Politics and Islamic Theological Exclusivism*. Toronto: University of Toronto.
- Feldmeier, Peter (2008). Is the Theology of Religions an Exhausted Project, *Horizons*, 35/2, 253-270.
- Goddard, Hugh (2000). *A History of Christian-Muslim Relations*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Grabus, Nedžad (2014). *Vjera, znanje i spoznaja*. Sarajevo: IK Tugra.
- Guillaume, Alfred (1995). *The Life of Muhammad*. Karachi: Oxford University Press.
- Guillame, Alfred (1925). Theodore Abu Qurra as Apologist, *Muslim World*, XV, 46.
- Halil, M. Hasan (2002). *Islam and the Fate of Other: The Salvation Question*. New York: Oxford University Press.
- Hamidullāh, Muḥammad (1985). *Maḡmu’at al-Wasāik as-Siyāsiyya*. Beirut: Dār an-Nafāis.
- Hafizović, Rešid (2018). *Islam u kulturnom identitetu Evrope*. Sarajevo: Institut “Ibn Sina”.
- Hafizović, Rešid (1996). *Teološki traktati 1 – O načelima islamske vjere*. Sarajevo: Bemust.
- Hiti, Filip (1967). *Istorija Arapa*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Ivančić, Tomislav (2007). *Religija i religije*. Zagreb: Teovizija.
- Jašić, Orhan. *Učenje islama u teologiji religije Hansa Künga*, iz neobjavljenog doktorskog rada.
- Karić, Enes (2018). *Kako tumačiti Kur’an: uvod u komentatorske teorije klasičnog perioda*. Sarajevo: Tugra.
- Karić, Enes (2019). *Kako čitati Kur’an*. Sarajevo: Media centar Islamske zajednice u BiH.
- Knitter, F. Paul (1996). *No Other Name? A Critical Survey of Christian Attitudes Toward the World Religions*, New York: Orbis Books.
- Latief, Hilman (2012). *Comparative Religion in Medieval Muslim Literature*. Džakarta.
- Markešić, Luka (2005). *Crkva Božja: postanak, povijest, poslanje*. Sarajevo: Svjetlo riječi.
- Nasr, S. Hossein (2003). *Islam: Religion, History and Civilization*, New York.
- Nasr, S. Hossein (1981). *Life and Thought*. Albany.
- Rahner, Karl (2008). *Temelji kršćanske vjere: Uvod u pojam kršćanstva*. Sarajevo/Rijeka: Synopsis.
- Rosental, Franz (1975). *The Classical Heritage in Islam*. London: Routledge.
- Senay, Bulent. *Islam and Other Religions*. Uludag Universitesi ilahiyat fakultesi.
- Silajdžić, Adnan (2003). *Islam u otkriću kršćanske Evrope. Povijest međureligijskog dijaloga*. Sarajevo: Fakultet islamskih nauka.
- Silajdžić, Adnan (2001). *Recepcija drugih religija u klasičnim muslimanskim djelima. Zbornik Fakulteta islamskih nauka u Sarajevu*, VII, 102.
- Silajdžić A., Beglerović S. (2016). *Akaid-ska učenja Ebu Hanife*. Sarajevo: El-Kalem.
- Silajdžić, Adnan (1999). *Filozofijska teologija Abu al-Hasana al-Aš’arija*. Sarajevo: Bosanski kulturni centar.

- Siddiqi, A.R. (2008). *Qur'anic Keywords: A Reference Guide*. The Islamic Foundation.
- Sirry, Mun'im (2014). *Scriptural Polemics: The Qur'an and Other Religions*. New York: Oxford University Press.
- Sharp, J. Eric (1986). *Comparativ Religion: A History*. Illinois.
- Šukrić, Nijaz (1989). *Povijest islamske kulture i civilizacije*. Sarajevo: Fakultet islamskih nauka.
- Terrin, A. Natale (2006). *Uvod u komparativni studij religija*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Waardenburg, Jaques (1999). *Muslim Perception of Other Religions: A Historical Survey*. New York: Oxford University Press.
- Zaydan, 'Abd al-Karim (1982). *Aḥkam al-Dimmiyyin wa al-Musta'minin*. Bagdad.

سعودين غوبيليتش

لاهوت الأديان في التراث التفسيري عند المسلمين

الموجز

إن المسلمين - باحثين وجغرافيين ومؤرخين وأصوليين - أقاموا منذ اليوم الأول أنواعا متنوعة من التخابر مع أتباع الأديان الأخرى، واطلعوا على أنماط مختلفة ومثيرة من الأفكار الفلسفية، والأنظمة السياسية، والتعاليم الدينية. وبيدوا هذا أكثر وضوحا في الحقبة الكلاسيكية لتطور الحضارة الإسلامية. في هذا العمل، سوف نعزز ونؤسس - من خلال أدوات مفهومية خاصة - ما نسميه هنا "لاهوت الأديان" مع التركيز بشكل خاص على لاهوت الأديان (علم الكلام) عند المسلمين. في الواقع، سوف نتعامل مع أحد أكثر التخصصات اللاهوتية تطلبا والتي تهدف إلى تحديد موقفها من الآخر والمختلف من زاوية الأفكار اللاهوتية الفلسفية والتعاليم العقديّة. إن لاهوت الأديان عند المسلمين ظاهرة متميزة في تاريخ الأديان عموما، من حيث حضوره الأكاديمي ودقة مصطلحاته. إن لاهوت الأديان بالمفهوم الأعم لتلك الكلمة، هو الإسهام المثمر لفكر العقل الإسلامي الذي التقى بطريقة متميزة مع مختلف التراثات الدينية والثقافية، ودخل - بأسلوب متميز وموضوعي - في حوار معها، وهذا ما يؤكد ويشير إليه هذا المقال. إن الدراسات المهمة الموضوعية والمؤصلة علميا، في الفترة من القرن الثامن إلى القرن الثالث عشر، والتي تعالج ظاهرة "الآخر والمختلف" جاءت ثمرة للاجتهاد الكلاسيكي عند المسلمين. إن هذه الأعمال العظيمة والخلافات اللاهوتية والدراسات الكلامية تمثل "طلیعة" لكل ما يأتي بعدها، من خلال المراجع، قد خضعت للبحث والدراسة والتفكير في الشرق والغرب على حد سواء. من المؤكد أننا لا نعتبر ولا نعتقد أن المسلمين كانوا - تاريخيا - أول من اهتم بالآخر والمختلف، ولكنهم كانوا الرواد الذين دخلوا بشكل منهجي وأسلوب علمي - وهذا أمر لا يعترض عليه أحد في الغرب المعاصر - في تفاعل، أو قل في حوار نصي، فقدّموا بذلك مقاربة جديدة تماما، ونموذجا مبتكرا للسلوك الذي سيعرف في الغرب لاحقا باسم لاهوت الأديان. في النهاية، يُعد هذا العمل نوعا ما مدخلا إلى لاهوت الأديان الإسلامي الكلاسيكي، والذي جعلناه هنا هدفا، من حيث المحتوى والنموذج، ونريد تقديمه وتقويمه علميا، للمرة الأولى في منطقتنا.

الكلمات الرئيسية: التوحيد، لاهوت الأديان، لاهوت الأديان الإسلامي، الحوار بين الديانات والنصوص، التعددية الدينية.

Summary

THEOLOGY OF RELIGIONS WITHIN THE INTERPRETATIVE TRADITION OF MUSLIMS

Saudin Gobeljić

Muslims have, from their very first days as geographers, historians, and theologians established correspondence with scholars of other religious backgrounds, thus making themselves familiar with various other and very interesting philosophical ideas, political systems, and finally with different theological perspectives. This will become particularly notable in the classical period of the development of the Islamic civilization. In this article, we shall establish and affirm, with the help of distinctive conceptual instruments, what we designate here as a *theology of religion*, with a particular accent upon *the Muslim theology of religion*. In fact, we intend to deal with one of the most challenging disciplines of theology which assumes to determine the self in relation to the other and different in terms of theological and philosophical ideas and doctrines. Theology of religion with Muslims is a distinctive phenomenon in the history of religion in general in regards to the extent of its academic usage and its terminological precision. As this article will present, theology of religion in the most general sense of the term is a fruitful contribution of the Muslim contemplative intellect which in a distinctive manner encountered other differing religious and cultural traditions and entered into specific and particularly objective dialogue with them. Objective, scientifically based studies of significance that deal with the phenomenon of *the other and the different* in the period between 8th and the 13th centuries are the fruits of the efforts of Muslims of the classical period. Such remarkable works, theological disputes, and studies of apologetic nature represent Avant- grade for all that is written and elaborated in this field later in the East and likewise in the West. Certainly, we do not hold that Muslims were the first, in the historical sense, to show interest in the other and the different, however, they were surely pioneers in systematic, scientific methodology, which is not argued even by contemporary western authors, who interacted, or better say entered an intertextual dialogue with others thus presenting an utterly new approach and an innovative paradigm for the interaction with the other and the different which will later be recognized in the West as *theology of religion*. And finally, this article is a kind of introduction to *Muslim theology of religion in the classical period*, which we here, for the first time in our region, aim to present and scientifically evaluate in a contextual and paradigmatic sense.

Keywords: tawhīd, theology of religion, Muslim theology of religion, inter-religious and intertextual dialogue, religious pluralism

DJELA EBU HANIFE U RUKOPISNIM KOLEKCIJAMA U BOSNI I HERCEGOVINI

Hamza LAVIĆ

hamza.lavic@ghb.ba

Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu

SAŽETAK: U radu je predstavljeno 6 djela Imama Azama Ebu Hanife iz različitih naučnih oblasti, koja se u rukopisnoj formi čuvaju prije svega u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu, ali i Nacionalnoj i Univerzitetnoj biblioteci Bosne i Hercegovine, Historijskom arhivu Sarajeva, Bošnjačkom institutu – Fondaciji Adila Zulfikarpašića, Orijentalnom institutu Univerziteta u Sarajevu, Arhivu Hercegovine, Gradskoj biblioteci u Tešnju, Elči Ibrahim-pašinoj medresi u Travniku i Arhivu Srednjobosanskog kantona. Riječ je o djelima od kojih neka nalazimo u preko 100 kodeksa u bosanskohercegovačkim rukopisnim zbirkama, dok druga predstavljaju izuzetne raritete s po jednim sačuvanim prijepisom.

Ključne riječi: Ebu Hanife, orijentalni rukopisi, Gazi Husrev-begova biblioteka, djela Ebu Hanife

Uvod

Djela Nu'mana bin Sabita Ebu Hanife bila su predmetom istraživanja brojnih alima i istraživača, kako u klasičnom, tako i u savremenom dobu. Osim naučnih radova u formi kritičke analize njegovih stavova, kao i odgovora na ukazane kritike, i njegov životopis je bio predmet svekolikih istraživanja u naučnim krugovima. (Čeker, 2018: 269-300) Dovoljno je napomenuti da je nezaobilazan sastavni dio teksta skoro svake vakufname bila hair-dova upućena pred dušu Imami Azama i njegovih učenika, na čijem učenju je utemeljena punovažnost svakog vakufa i preduprijeđena zloupotreba vakifove volje nakon njegove smrti.

Šta je u identitarnom smislu predstavljao Ebu Hanife i njegovo učenje za Bošnjake, muslimane, najbolji pokazatelj nam je bilješka Ali-Dede Bošnjaka, prvog poznatog šejha Gazi Husrev-begovog hanikaha u Sarajevu i čuvara turbeta sultana Sulejmana Zakonodavca u Sigetvaru (današnja Mađarska). U rukopisu njegova djela "Feda'il el-džihad", koji je prepisan prije 7. januara 1620. godine, Ali-Dede govoreći o sebi doslovno kaže: "A zatim, najslabiji i Allahu Plemenitom najponizniji rob Ali, sin hadži Mustafin – neka im Allah Milosni oprost – po rođenju i mjestu boravka Bošnjak, sljedbenik hanefijskog mezheba, halvetijskog opredjeljenja, prašina pod nogama siromaha, sluga zavije dobrotvora, emira, gazije i

šehida, poznatog pod imenom Husrev beg..." (Popara, 2019:354)

Unatoč navedenom, više od polovine originalnih rukopisnih djela koja tematiziraju njegov životopis, izgubljena su ili ne postoje bilo kakvi podaci da su ta djela preživjela vjor proteklih vremena. S druge strane, među biografskim djelima koja govore o životu Ebu Hanife, a koja su sačuvana u rukopisnoj formi, tek je dio naučno valoriziran i publikovan.

Iako je situacija s djelima, za koja postoji snažna argumentacija da su nastala iz pera Nu'mana ibn Sabita, nešto bolja, moramo naglasiti da istraživači i akademski radnici prilikom svojih istraživanja često zanemaruju originalna rukopisna djela i umjesto izvorne građe koriste publikovane

verzije radova. Ovo može predstavljati nedostatak, ukoliko u obzir uzmemo činjenicu da je svaki rukopis unikatan i da često naizgled marginalne bilješke, koje ga razlikuju od drugih prijepisa istoimenog djela, zapravo nose obilje podataka koji nam kontekstualno nude nove horizonte u pristupu i razumijevanju samoga teksta. Tu prije svega mislimo na prepisivače, komentare na marginama, institucije u kojima je djelo izučavano i vlasničke bilješke.

Cilj ovoga rada je ponuditi kraću analizu i popis djela Imama Azama koja se u rukopisnoj formi čuvaju prije svega u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu, ali i drugim rukopisnim kolekcijama u Bosni i Hercegovini: Nacionalna i Univerzitet-ska biblioteka Bosne i Hercegovine, Historijski arhiv Sarajevo, Bošnjački institut – Fondacija Adil Zulfikarpašić, Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, Arhiv Hercegovine, Gradska biblioteka Tešanj, Elči Ibrahim-pašina medresa u Travniku i Arhiv Srednjobosanskog kantona.

Djela Ebu Hanife u rukopisnim kolekcijama

Na početku je potrebno naglasiti da je metodološko strukturiranje ovoga rada predstavljalo izvjestan izazov. Naime, prilikom opće pretrage štampanih i elektronskih kataloga gore navedenih institucija, ustanovili smo postojanje preko dvije stotine rukopisnih kodeksa, čiji naslov u kataloškom opisu sadrži ime "Ebu Hanife" ili "Imam-i Azam". Shodno podacima dostupnim u Islamskoj enciklopediji Türkiye Diyanet Vakfa¹ i elektronske baze podataka Uprave biblioteka Republike Turske,² koja sadrži najveću zbirku orijentalno-islamskih rukopisa na svijetu, poznato nam je da postoji preko stotinu naslova rukopisa koji su u direktnoj vezi s Ebu Hanifom. Pošto bi tretiranje svih djela koja se dovode u vezu s Imamom Azamom zahtijevalo pisanje obimnije studije, odlučili smo se da ovom prilikom predstavimo 6 djela iz različitih naučnih oblasti, od kojih

neka nalazimo u preko 100 kodeksa u bh. rukopisnim zbirnama, dok druga predstavljaju izuzetne raritete s po jednim sačuvanim prijepisom:

- Menakib el-Imam el-Azam Ebu Hanife
- Musned Ebi Hanife
- El-fikh el-ekber
- Vasije el-Imam el-Azam Ebu Hanife
- El-maksud fi et-tasrif
- Kasida-i mejmun ve durr meknun i El-Kasida En-Nu'manija.

Menakib el-Imam el-Azam Ebu Hanife

Istražujući biografska djela Imama Azama u rukopisnim zbirnama u Bosni i Hercegovini, ustanovili smo postojanje ukupno osam djela koja nose naslov "Menakib el-Imam

el-Azam Ebu Hanife" (Biografija Imama Azama Ebu Hanife).³

Među njima se ističe biografija koju je napisao Hafizuddin Muhammed el-Bezzazi el-Kardari. Ovo djelo je za svoju džamiju i medresu u Počitelju uvakufio Bošnjak Ibrahim-paša Počiteljac, poznat kao Šišman Ibrahim-paša, beglerbeg Halepa, Egipta, Šama i serdar Bagdada, 1672. godine, samo trinaest godina nakon što je njegov prijepis završio nama nepoznati prepisivač.⁴

Od ostalih biografija ovom prilikom ćemo samo ukratko spomenuti djelo Muhammeda bin Omera el-Halebija koje, osim Ebu Hanife, obuhvata i njegove učitelje ali i savremenike pod nazivom *Menakib el-Imam el-Azam Ebu Hanife ve mašajihibi ve ashabih* uz prijevod djela na osmanskoturski jezik, koje se nalazilo u biblioteci Fazlića hadži Ibrahima,

Gazi Husrev-begova biblioteka, R-3989

¹ <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebu-hanife#3-literatur>. (Pristupljeno 30.10.2021)

² <http://yazmalar.gov.tr/>. (Pristupljeno 30.10.2021)

³ Gazi Husrev-begova biblioteka R-366, R-1918/3, R-2270/3, R-3989; Historijski arhiv Sarajevo MTO-124/2, MTO-519/3, R-24/20; Arhiv Hercegovine R-519/3.

⁴ Gazi Husrev-begova biblioteka, R-3989.

sina Islamovog, rodnom iz mjesta Spuž u Crnoj Gori, nastanjenog u Travniku. Djelo je ovaj vakif, zajedno s još 172 rukopisa svoje biblioteke, uvakufio 1252/1836. godine za potrebe Ajni-begovog mekteba u Sarajevu.⁵

Neke od ostalih biografija bile su u vlasništvu: sarajevskog alhamijado pjesnika i prepisivača rukopisa hafiza Saliha Kalajdžića 1223/1808. godine,⁶ zatim Mustafa-bega bin Fadlullaha Dženetića, koji ju je kasnije uvakufio kao evladijet vakuf i bila je dostupna čitaocima, mada je imala status privatne biblioteke,⁷ zatim bibliotekara Osman Šehdijine biblioteke u Sarajevu, muderrisa i vaiza Gazi Husrev-begove džamije, šejha nakšibendijskog reda Muhammeda Isamuddin-efendije Bošnjaka⁸ i drugih.

Musned Ebu Hanife

Jedini primjerak zbirke hadisa koja se vezuje za Nu'mana bin Sabit Ebu Hanifu u rukopisnoj formi u BiH nalazi se u Historijskom arhivu Sarajeva u kolekciji rahmetli Muhameda Tajiba Okića.⁹ Koliko je ovaj rukopis raritetan pokazuje i činjenica da je prilikom pretrage zbirnog kataloga rukopisa Republike Turske ustanovljeno postojanje samo jednog prijepisa ovoga djela, koji se čuva u biblioteci "Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi" u centralnoj Anadoliji. Treba napomenuti i to da se početak i kraj djela razlikuju od rukopisnog prijepisa iz Turske, kao i od drugih primjeraka koji su štampani pod ovim naslovom. Nažalost, u rukopisu nismo naišli na podatke o prepisivaču, godini, ni mjestu prijepisa. Na fol.1a nalazi se bilješka da je rukopis uvakufio Šakir-efendi 1242/1826-27. godine. Ovaj rukopis je tretiran u sastavu kataloga rukopisa HAS, zbirka Muhamed Tajib Okić, za koji se nadamo da će uskoro biti publikovan. Nadamo se, također, da

Historijski arhiv Sarajevo, MTO-98

će s obzirom na svoj raritet, ovaj rukopis u skorije vrijeme biti predmet detaljnije naučne valorizacije.

El-fikh el-ekber

Među najstarija djela iz oblasti akaida uopće spada djelo *El-fikh el-ekber*. Riječ je o kraćem djelu o islamskom vjerovanju koje je na principima učenja ehli-sunneta vel-džema'ata napisao Imam Azam. Ovo djelo se, s njegovim komentarima, posebno izučavalo u Bosni, naročito u bosanskim naučnim krugovima i medresama, te se zbog toga i u bibliotekama nalazi veći broj rukopisa ovoga djela i njegovih komentara. Djelo je bilo prisutno i u drugim dijelovima islamskog svijeta, što su evidentirali skoro svi katalozi rukopisnih zbirki u svijetu kao što su: Ahlwardt (Ahlwardt, 1887-99) i Brockelmann (Brockelmann, 1943 i 1949) u bibliotekama Njemačke, Hadži Halifa (Halifa, 1941-43) i Şeşen (Şeşen, 1986) u Turskoj, zatim Kahhala, (Kahhala), Bratislava (Petraček, Blašković, Vesely, 1961), te katalozi rukopisnih zbirki u Bosni i Hercegovini.

Na osnovu izvora¹⁰ saznajemo da ovo djelo ima dva rivajeta (lanca prenosilaca). Prvo je preneseno putem Ebu Muti' el-Belhija, koje je kasnije dobilo ime *El-fikh el-ebzat* i pod ovim nazivom je sačuvan jedan primjerak rukopisa u Gradskoj biblioteci u Tešnju.¹¹ Drugi lanac prenosilaca potječe od Ebu Hanifinog sina Hammada, a djelo je nazvano *El-fikh el-ekber*. Ukupno smo pronašli 102 rukopisna djela pod ovim naslovom u Bosni i Hercegovini. Od tog broja, 54 su prijepisi osnovnog djela, 40 je komentara (šerhova), 6 je prijevoda navedenog djela s arapskog na osmanskoturski jezik,¹² 2 djela su skraćene verzije originala (muhtesar),¹³ dok se u jednom rukopisu nalazi kompletno djelo na arapskom jeziku, a potom i njegov prijevod na osmanskoturski jezik.¹⁴

Hronološki posmatrano, najstariji od ovih komentara se čuva u Nacionalnoj i univerzitetskoj biblioteci (NUB) Bosne i Hercegovine, a prepisan je u Meki 1472. godine. U Nacionalnu i univerzitetsku biblioteku je došao otkupom od porodice Džumhur iz Konjica.¹⁵

⁵ Ibid., R-366.

⁶ Historijski arhiv Sarajevo, MTO-124/2.

⁷ Gazi Husrev-begova biblioteka, R-1918/3.

⁸ Ibid., R-2270/3.

⁹ Historijski arhiv Sarajevo, MTO-98.

¹⁰ <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebu-hanife#3-literatur>. (Pristupljeno 30.10.2021)

¹¹ R-48.

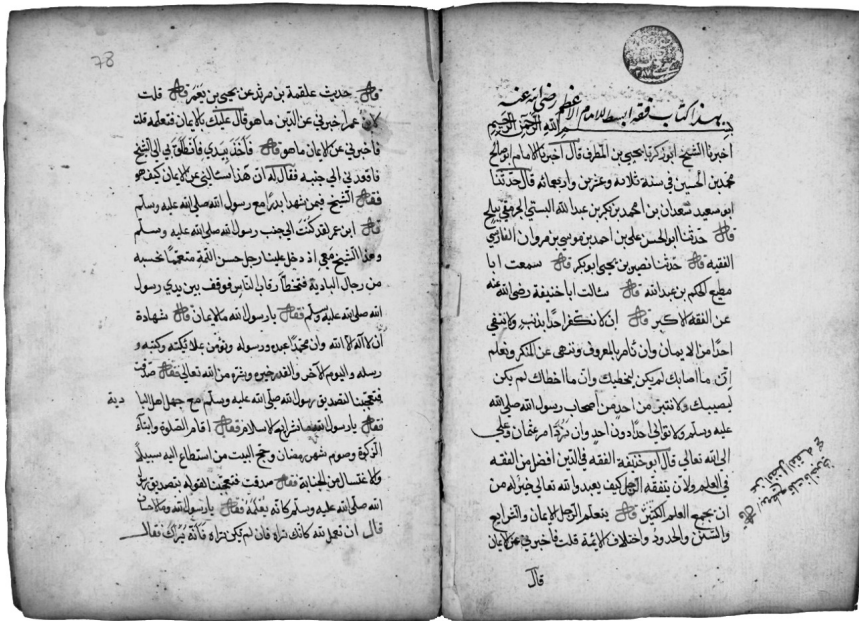
¹² Gazi Husrev-begova biblioteka, R-3602,

R-8543/1, R-8614/3, R-5420/6, R-5422/1.

¹³ Gazi Husrev-begova biblioteka, R-435/1 i R-6322.

¹⁴ Ibid., R-8543/1.

¹⁵ Rs-264.

Gradska biblioteka u Tešnju, R-48

Gazi Husrev-begova biblioteka, R-2595/3

Među navedenim kodeksima, tri rukopisa ovoga djela potječu iz XVI, tri naest iz XVII, dvadeset djela iz XVIII i sedamnaest djela iz XIX stoljeća.

Što se tiče mjesta prijepisa, dva rukopisa su prepisana u časnoj Meki, dva na teritoriji današnje Turske (Edremit i Sinop), jedan na otoku Rodos i jedan u Prištini. Od rukopisa koji su prepisani u Bosni i Hercegovini, dva su prepisana u Sarajevu, jedan u Mostaru, jedan u Travniku i jedan u Fojnici.

Kao što su prepisivani u različitim naučnim, obrazovnim i vjerskim institucijama širom Bosne i Hercegovine, ovi rukopisi se i danas čuvaju u različitim institucijama naše domovine: Historijski arhiv Grada Sarajeva – 10 rukopisa, NUB – 11 rukopisa, GHB – 71 rukopis, Gradska biblioteka u Tešnju – 1 rukopis, Elči Ibrahim-pašina medresa – 1 rukopis, Arhiv Hercegovine – 6 rukopisa i Bošnjački institut – 6 rukopisa.

Sve ovo svjedoči o širokoj zastupljenosti i upotrebi ovoga djela u mektebima, medresama i drugim obrazovnim zavodima Bosne pod osmanskom upravom, ali i kasnije.

Vasije El-Imam el-Azam Ebu Hanife

Kratka rasprava o islamskom vjeronauku u formi oporuke koju je pred smrt svojim učenicima i prijateljima ostavio Nu'man bin Sabit Ebu Hanife. Specifičnost ovog djela je da se javlja pod različitim naslovima i tekstovima. Među islamskim teoretičarima postoji visok nivo saglasnosti da djelo zaista pripada Ebu Hanifi.

Ukupno smo pronašli 56 rukopisnih djela pod ovim naslovom u rukopisnim zbirkama u Bosni i Hercegovini. Od tog broja, 51 su prijepisi navedenog djela s prethodno naglašenim razlikama u naslovu, 4 su komentari (šerhovi), dok se u 7 slučajeva radi o prijevodu navedenog djela s arapskog na osmanskoturki jezik.

Što se tiče mjesta prijepisa, samo u 3 slučaja je naveden lokalitet i to: jedan koji je prepisao Vaiz Rustem el-Vezir na otoku Rodos 1594,¹⁶ jedan od nepoznatog prepisivača u Trnavi u Bugarskoj 1689,¹⁷ i jedan koji je prepisao Osman, sin Nezirov, u Sarajevu u Gazi Husrev-begovoj medresi 1772. godine.¹⁸

Najstariji primjerak potječe iz druge polovine XV stoljeća i pripadao je biblioteci Osman-efendije Sokolovića.¹⁹

El-maksud fi et-tasrif

U bosanskohercegovačkim rukopisnim kolekcijama nalazi se 109 kodeksa rukopisa morfološkog djela *El-Maksud fi et-tasrif*, u kojem se tumače uglavnom paradigmatički oblici riječi u arapskom jeziku. U vezi s autorom ovoga djela, postoji više različitih mišljenja, a najčešće se kao autor navodi Ebu Hanife. Navedeno djelo bilo je predmet većeg broja komentara. U zbirci se nalazi i raritetan komentar navedenog djela, koje je pod naslovom *Eš-Sukrijja* napisao Ahmed bin 'Imad 'Antabi 1470. godine.²⁰

¹⁶ GHB, R-6390/9.

¹⁷ Ibid., R-3492/4.

¹⁸ Ibid., R-2595/3.

¹⁹ Ibid., R-2287/2.

Gazi Husrev-begova biblioteka, R-5213/2

Gazi Husrev-begova biblioteka, R-5363

Među najstarijim sačuvanim prijevima djela *El-Maksud* je rukopis koji je prepisan 1543. godine. Ovaj prijevod karakterizira specifična iluminacija i oblikovanje teksta na marginama. Tekst u djelu je uokviren debljom linijom zlatne boje. Na početku djela nalazi se upečatljiv unvan s prevladavajućom plavom bojom.²¹

Kasida mejmun ve durr meknun i *Kasida En-Nu'manija*

Nakon djela iz oblasti akaida, hadisa, biografije i lingvistike, posljednje djelo koje ćemo predstaviti pripada kategoriji književnosti, odnosno poezije. U Gazi Husrev-begovoj biblioteci nalazi se prijevod dvaju kasida Ebu Hanife koje je posvetio poslaniku Muhammedu, a.s., pod naslovima *Kasida En-Nu'manija* i

Kasida mejmun ve durr meknun.²² Prva kasida se spominje u katalogu rukopisa Carla Brockelmann (Brockelmann, I:287) i štampana je u arapskom govornom području u više navrata. Sastoji se od 100 stihova i među dostupnom literaturom nismo pronašli njen prijevod na bosanski jezik.

Naslov druge kaside naveden je u uvodu na turskom jeziku, gdje se decidno tvrdi da je autor ove kaside Nu'man ibn Sabit. Naime, kako stoji u uvodu, prenosi se od imama Nesefija kako mu je drugi hanefijski fakih Ebu Muhammed Šems el-eimme el-Halvani kazivao o izuzetnoj vrijednosti kaside koju je spjevao Imam Azam, a koja je naslovljena *Kasida mejmun ve durr meknun*.

S obzirom na to da u dostupnim izvorima nismo pronašli ovu kasidu, ostavljamo budućim istraživačima da

detaljnije provjere izvor ove izuzetno rarietne poeme. Rukopis potječe iz XVIII stoljeća i pripadao je biblioteci Osman-ef. Sokolovića.

Ebu Hanifina djela u sidžilima šerijatskih sudova

Rukopisi djela čiji je autor Ebu Hanife pojavljuju se i u ostavinskim raspravama u sarajevskim sidžilima. Tako smo ustanovili da se djelo *El-fikh el-ekber* spominje u 8 dokumenata, koji su sastavni dio ostavinskih rasprava sačinjenih iza umrlih vlasnika.²³

Interesantan slučaj je zbirka rukopisa koju je iza sebe 1799. godine ostavio hadži Mehmed-aga Ablagi, sin hadži Ibrahima iz mahale Vlakovali hadži Mehmeda u Sarajevu, koja broji 17 svezaka popisanih u ovome dokumentu. Njihova

²⁰ Ibid., R-4653. (O ovom djelu detaljnije vidi: Jahić, 2019:205).

²¹ Ibid., R-5213/2.

²² Ibid., R-5363.

²³ Gazi Husrev-begova biblioteka: Sidžil 10, str. 9; Sidžil 11, str. 104; Sidžil 39,

str. 146; Sidžil 11, str. 140; Sidžil 12, str. 38; Sidžil 66, str. 125; Sidžil 33, str. 210 i Sidžil 35, str. 68.

ukupna vrijednost procijenjena je na 12.120 akči. Usporedbe radi, među njegovom ostavštinom našao se i zlatni sat, koji je također procijenjen na 12.000 akči.²⁴

Drugi prijepis istoimenog djela popisan je u sklopu ostavine iza Iskender-hodže, sina Abdulahova, čijih je 38 rukopisa procijenjeno na 13.260 akči, dok je ukrašena sablja u njegovu posjedu procijenjena na 3000 akči.²⁵

Primjer ostavinske rasprave trgovca Muzaferi-zade Abdulkadir-efendije, sina hadži Huseina iz 1797. godine nam pokazuje da je ovaj dobitvor svoju kolekciju od 49 kodeksa rukopisa uvakufio za Sim-zade medresu u Sarajevu, a među uvakufljenim rukopisima nalazilo se i djelo *El-fikh el-ekber*.²⁶

Na sličan način se i druga djela spominju u formi dokumenata zabilježena u različitim sidžilima, ali zbog obimnosti građe, ova tema zaslužuje da bude predmetom zasebnog rada.

Zaključak

U rukopisnim zbirka u Bosni i Hercegovini, pretragom dostupnih štampanih kataloga i elektronskih baza podataka, ukupno smo evidentirali 278 rukopisa koji se pripisuju Ebu Hanifi. Od toga je 109 primjeraka djela *El-maksud fi et-tasrif*, 102 djela *El-fikh el-ekber*, 1 djelo *El-fikh el-absat*,

Gazi Husrev-begova biblioteka, Sidžil br. 39

56 djela *Vasije El-Imam el-Azam Ebu Hanife*, 8 djela *Menakib El-Imam el-Azam Ebu Hanife*, te po jedan rukopis *Musneda Ebu Hanife* i dvije kaside čije se autorstvo također pripisuje Ebu Hanifi.

Navedeni podaci su dio materijala iz bogate riznice rukopisnih

kolekcija koji smo pronašli o zadatoj temi, a koji će, nadamo se, biti polazna tačka za dalja istraživanja u ovoj oblasti.

²⁴ Ibid., Sidžil 39, str. 146.

²⁵ Ibid., Sidžil 12, str. 38.

²⁶ Ibid., Sidžil 33, str. 210.

Literatura

Arhiv

Gazi Husrev-begova biblioteka: R-3602, R-8543/1, R-8614/3, R-5420/6, R-5422/1, R-366, R-435/1, R-6322, R-1918/3, R-2270/3, R-3989; R-6390/9, R-3492/4, R-2595/3, R-2287/2, R-4653, R-5213, R-5363, te Sidžili 10, 11, 12, 33, 35, 39 i 66.
Historijski arhiv Sarajevo: MTO-98, MTO-124/2, MTO-519/3 i R-24/20.
Arhiv Hercegovine: R-519/3.
Nacionalna i univerzitetska bibliote-

ka Bosne i Hercegovine: Rs-264.
Gradska biblioteka Tešanj: R-48.

Knjige i članci:

Ahlwardt, W. (1887-1899). *Verzeichniss der arabischen Handschriften der Koniglichen Bibliothek zu Berlin*. Bd I-X. Berlin: Koniglichen Bibliothek zu Berlin.
Brockelmann, C. (1943-1949). *Geschichte der arabischen Litteratur*. Supplementband I-III. Leiden.
Çeker, Huzeyfe, "Ebû Hanife Menâkıblarının Yazma Nüshaları", *Tabkik*

İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi, 1/1, Haziran/Juni 2018.

Jahić, Mustafa (2019). *Trajnost islamskoga naslijeđa – rukopisi Gazi Husrev-begove biblioteke*, Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka.

Kahhala, U. R. (1921-1937). *Mu'gam al-mu'allifin – Taragim musannifi al-kutub al-'arabiyya*. Guz' I – XV. Bayrūt.

Haggi H., Čalabi, K. M. (1943-1943). *Kašf az-zunun 'an asami al kutub wa al-funun*. al-Mugallad I-II. Istanbul.
Petraček, K., Blašković, J., Vesely, R.

(1961) *Arabische, türkische und persische Handschriften der Universitätsbibliothek in Bratislava*. Bratislava: Universitätsbibliothek in Bratislava.

Popara, Haso (2019). *Iz rukopisnog blaga Gazi Husrev-begove biblioteke*, Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka.

Şeşen, R. (1997). *Muhtarat min al-*

-mahtutat al-'arabiyya an-nadira fi maktabat Turkiya. Istanbul: Islam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı (ISAR).

الموجز

مكتبة الغازي خسرو بك في سراييفو
مخطوطات مؤلفات أبي حنيفة في البوسنة والهرسك
حمزة لافيتش

يقدم المقال ستة مؤلفات للإمام الأعظم أبي حنيفة في مجالات علمية متنوعة، والتي تُحفظ في صورة مخطوطات في كل من مكتبة الغازي خسرو بك في سراييفو، والمكتبة الوطنية والجامعية في البوسنة والهرسك، وأرشيف سراييفو التاريخي، والمعهد البوسناني - مؤسسة عادل بك ذوالفقارباشيتش، ومعهد الاستشراق بجامعة سراييفو، وأرشيف الهرسك، ومكتبة مدينة تيشان، ومكتبة ألتشي إبراهيم باشا في ترافنيك، وأرشيف إقليم وسط البوسنة. توجد بعض هذه المؤلفات في أكثر من 100 نسخة مخطوطة في مجموعات مخطوطات البوسنة والهرسك، بينما يوجد بعضها الآخر في نسخ واحدة فريدة ونادرة.

الكلمات الرئيسية: أبو حنيفة، المخطوطات الشرقية، مكتبة الغازي خسرو بك، مؤلفات أبي حنيفة.

Summary

THE WORK OF ABU HANIFA IN MANUSCRIPT COLLECTIONS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Hamza Lavić

We hereby present an insight into six works of Imam e Azem Abu Hanifa in various scientific fields which are preserved in their manuscript form, primarily in Gazi Husrev-bey's Library in Sarajevo, but also in the National and University Library of Bosnia and Herzegovina, in Sarajevo Historical Archives, in Bosniak Institute - Adil Zulficarpasic Foundation, in the Oriental Institute of Sarajevo University, in Herzegovina Archives, in City Library in Tešanj, in Elči Ibrahim - pasha's Madrasa in Travnik, and in Central Bosnia Canton Archives. Some of these books are found in over a hundred of codices in Bosnian and Herzegovinian manuscript collections, whereas others are exceptional rarities preserved in a single script.

Keywords: Abu Hanifa, oriental manuscripts, Gazi Husrev-bey's Library, works of Abu Hanifa

VEZE BOŠNJAKA S MUSLIMANSKIM SVIJETOM U MEĐURATNOM PERIODU: PREGLED BOSANSKOHERCEGOVAČKE ŠTAMPE

Hikmet KARČIĆ
hikmet.karcic@iitb.ba
Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka

Amina BEČAR
amina.becar@fin.unsa.ba

SAŽETAK: U ovom radu izvršen je pregled bosanskohercegovačke štampe u periodu između dva svjetska rata s ciljem ukazivanja na relacije koje su Bošnjaci imali s ostatkom muslimanskog svijeta. Porastom intenziteta tih veza i promjenom njihovih uzroka, veze Bošnjaka s muslimanskim svijetom poprimale su sve veći značaj za ovdajšnje stanovništvo, što se ogleda u njihovom tematiziranju kroz štampu i djela domaćih autora. Kvalitet i stil života modificirani su shodno postojećim prilikama u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata, a da su Bošnjaci postajali sve značajnije figure na javnoj sceni dokazuje njihovo delegiranje na kongresima, težnja napretku i višem obrazovanju te prihvatanje značajnih funkcija i društvenih uloga.

Ključne riječi: međuratni period, islam, Bošnjaci, muslimani svijeta, susreti, obrazovanje, kongresi, putovanja, bosanskohercegovačka štampa

Uvod

Period između dva svjetska rata predstavlja jedno od najinteresantnijih i najturbulentnijih vremena za muslimane Jugoslavije. Međuratni period označava i početak ponovnog uspostavljanja kontakata s muslimanima kako u Evropi, tako i u Turskoj i na Bliskom istoku. Te veze uglavnom bivaju na ličnoj osnovi, a u konsultiranim izvorima uočljiva je želja i oduševljenje bošnjačke javnosti relacijama s muslimanskim svijetom. Ovaj rad ima za cilj predstaviti

pregled prisustva tih veza u bosanskohercegovačkoj štampi. Za potrebe pisanja rada izvršen je pregled sljedećih izvora: *Glasnik, Gajret, Gajret Kalendar, Osvit, Islamski svijet, Islamski glas i Narodna uzdanica* u periodu od 1932. do 1945. godine. Izazovi s kojima su se muslimani susretali u specifičnom državnom okviru, migracije, ekonomsko stanje i opće posljedice Velikog rata samo su neke od karakteristika tog doba i raspravljanih tema koje su svoje mjesto našle kod domaćeg spisateljstva.¹

Razumijevanje prilika u određenom vremenskom i prostornom okviru važan je faktor percepcije u ovom slučaju mladih intelektualaca, istraživača, putnika i radnika. Najintenzivnije veze ostvarivane su kroz studijska putovanja, uglavnom na Univerzitet Al-Azhar u Egiptu, odakle je domaća vjerska inteligencija preuzimala modernističke ideje.

Sadržaj rada kompiliran je na temelju relevantnih izvora tematski usko vezanih za ovo područje,

¹ Ovu temu su tretirali sljedeći autori: Jusuf Ramić u djelu *Bošnjaci na El-Azheru*, Husnija Kamberović u *Hod po trnju – Iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća*,

Saša Mrduljaš u tekstu "Broj Bošnjaka iz Bosne u Turskoj", Nada Kisić Kolanović u članku "Muslimanska inteligencija i islam u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj",

Zbornik radova sa međunarodne konferencije *Muslimani Jugoslavije nakon Velikog rata: odjeci Mirovnog ugovora iz Saint Germaina 1919.* i dr.

korištenjem bibliotečkog i komparativnog metoda. Rad i istraživanje na ovom polju prožeti su, između ostalog, nastojanjem da razumijemo Božiju mudrost kroz mezhepske, teološke, kulturološke, jezičke, sociološke te brojne druge razlike i shvatimo ih kao svojevrsno bogatstvo ummeta.

Posjete, putovanja i kongresi

Dva ključna događaja koja se tiču susreta Bošnjaka s muslimanskim svijetom jesu dva muslimanska kongresa koja su organizovana u međuratnom periodu. Na oba kongresa bili su prisutni delegati iz Islamske zajednice Kraljevine Jugoslavije.

Muslimanski svijet se tokom historije susretao s raznim izazovima i problemima. Načini odgovaranja na nove pojave zavisili su od ličnih i kolektivnih gledišta, ali su neka pitanja ipak zahtijevala ujedinjene stavove. Na tragu toga, a uzimajući u obzir nove geopolitičke okolnosti koje su nastale ukidanjem Hilafeta, došlo je do ideje da se organizacijom svemuslimanskog kongresa pokuša doći do zajedničkih stajališta u povodu bitnih pitanja za muslimanski svijet. Delegati iz raznih država svijeta pozivani su na slijeđenje principa i postulata kongresima utvrđenih, a važna stavka za naše istraživanje je činjenica da je uloga delegata dodjeljivana i bošnjačkim predstavnicima. U nastavku slijedi kratki prikaz osnovnih tačaka Kongresa muslimana u Jerusalemu iz 1931. godine te Kongresa muslimana u Ženevi 1935. godine.

Na prvom kongresu jerusalemski muftija, Šejh Muhammed el-Husejmi², održao je govor kojim podstiče na buđenje muslimana nakon ratnih posljedica, razdora i klonuća. Podsjetio je prisutne na očuvanje od

predaka preuzetog amaneta. Prije skoro cijelo jedno stoljeće predstavljani su i sada aktuelni problemi poput nedosljednosti, nestalnosti i hitnje da se kraćim putem dođe do cilja koji iziskuje dugoročni napor. Čini se da su već duboko ukorijenjeni svađa, neprijateljstvo i zulum čvrsto stali spram bratstva i zajedništva. Muftija je pozvao na jedinstvo koje podrazumijeva da razlike u mišljenjima, tumačenju vjerovjere i njegovoj primjeni ne budu povod za mržnju, otuđenje i dalji konflikt. Principi i poruke s kongresa univerzalne su prirode te bi od velike važnosti bila njihova primjena u praksi, a naročito na domaćoj sceni. Značajna je i činjenica da je govor s arapskog jezika preveden na bosanski, prvi put u listu *Islamski svijet*, četiri godine nakon njegovog održavanja. (M.M, B.L, 1935:2)

Na drugom kongresu u Ženevi govorilo se na francuskom, turskom i njemačkom jeziku. Govori delegata odnosili su se na zahtjeve za izgradnjom džamija ili su delegati podnosili izvještaje o činjeničnom stanju u svojoj državi. Tako je prof. Muhamed Kantardžić, statističar i sekretar Ulema-Medžlisa u Sarajevu, bio jedan od sedmerice jugoslavenskih delegata na tom kongresu. Tom prilikom je na njemačkom jeziku predstavio sliku života jugoslavenskih muslimana prožetu detaljima o vjerskoj obuci. U izlaganju je spomenuo da 800 000 muslimana ima na raspolaganju 1 500 džamija i oko 900 škola, uz novoosnovanu školu za mlade djevojke muslimanke. Delegat iz Beograda bio je Dervišef. Korkut, glavni urednik *Glasnika I.V.Z.* (Prohić, 1935:3)

Osim veza s muslimanskim svijetom ostvarenih preko učešća na spomenutim kongresima, ključne veze uspostavljali su studenti iz Bosne i Hercegovine koji su odlazili na poznate islamske univerzitete da studiraju i usavršavaju znanje. Svoja iskustva i viđenje su opisivali u jugoslavenskim medijima. Među prvim naslovima lista *Islamski svijet* 1935. godine javlja se nepotpisani

tekst naslovljen "Ezharska ulema". Tekst je izazvao reakciju među čitaocima zbog otvorene kritike uleme ovog poznatog univerziteta.

Nepoznati autor ukazuje na odvažnost pojedinih bosanskih mladića da se zapute na kulturni islamski Istok radi studiranja vjerskih znanosti "bliže izvoru islama", kao i na učestalost takvih slučajeva kako je vrijeme odmicalo. Naglašava kako ga raduje mogućnost da će intelektualci koji znanje steknu u arapskom svijetu po povratku pomoći jačanje islamske misli u svojoj domovini i tako utjeloviti ambasadore islama koji će čuvati i promovirati njegovo učenje. (N.N, 1935:1)

Međutim, kod mlade vjerske inteligencije koja je studirala na Azharu autor primjećuje dvije krajnosti: oni koji su na odgovarajućim položajima, svoje funkcije obnašaju čestito i odgovorno, dok druge karakterišu: lijenost, indolencija, pasivnost (aktivizam, i ako ga ima, destruktivan je), gibet, udaranje na tradiciju, iznuda lične koristi i, naposljetku, želja za visokim pozicijama. Proforsko zvanje takvi smatraju ponižavajućim i odmah po povratku sa studija pretenduju na položaj muftije. (N.N, 1935:1)

Nakon očigledne kritike, u narednom broju, novi tekst o Azharu objavljuje i ovaj put potpisuje Hussein Đozo koji tvrdi da sada, kada je novim ustavom univerzitet postigao zavidne rezultate i na scenu su ponovno stupili red, rad i disciplina, njegovo mišljenje o Azharu biva visoko. Đozine impresije iz Egipta odnosile su se i na moralno i socijalno stanje kairskog stanovništva. (Đozo, 1935:4)

Kao još jedan dokaz postojanja veze između bošnjačkih i drugih muslimana, daljim istraživanjem nalazimo da je u julu 1935. godine bivši egipatski kralj Abbas Hilmi II posjetio Sarajevo. Došao je u pratnji svog tajnika Mehmeda Nijazija, a domaćini su mu bili ugledne Sarajlije Uzeir Hadžihasanović i Mehaga Šahinagić. Tokom posjete sastao se s reisul-ulemom

² Poznat i kao veliki muftija, arapski nacionalista i antisemit koji je propagirao mobilizaciju Bošnjaka u Drugom svjetskom ratu u SS; vidi: Mehmed Handžić, "Palestinski veliki muftija u Sarajevu", *El-Hidaje*, 9, 1942, str 250-252.

Mehmedom Džemaluddin-ef. Čauševićem. (N.N, 1935:5)

Duhovna povezanost s bivšom zajedničkom državom – Osman-skim Carstvom – nastavljena je i tokom međuratnog perioda. Veza s Turskom kao duhovnim centrom vidljiva je iz sljedeća dva primjera. Murteza Karadžuzović piše da je prilikom susreta s fetva-eminom u Istanbulu iznio žal zbog toga što se crnogorskim muslimanima hutbe kazuju na arapskom jeziku koji oni ne razumiju. Tom prilikom Murteza je upitao: “Zar za muslimane, koji nijesu Arapi, ne bi bilo hairnije da su Osmanlije, kad su primili hilafet od Arapa, proglasili i arapski jezik zvaničnim?” na što je fetva-emin odgovorio: “Hutba je ustanovljena radi vaza, a ne radi čitanja. Hutba je dozvoljena na kom bilo jeziku.” (Karadžuzović, 1935:4)

Karadžuzović (1935:4) se referira i na prijem kod halife sultana Mehmeda Rešada, kojem je izložio postignuti uspjeh u vezi s hutbom. Kaže da je halifu “kao dobrog muslimana ovo obradovalo” te je preko njega “isporučio mahsuz selam crnogorskim muslimanima”. Murteza dalje navodi da je 1912. godine, nakon što je postavljen za muftiju u Kraljevini Crnoj Gori, donio odluku da “svi sposobni hatibi pored hutbe na arapskom jeziku drže vazu-nasihata na našem jeziku, što i dan-danas čine.”

Naredni tekst, nepotpisane autorice, prenosi njene impresije o novoj, ‘reformiranoj’ Turskoj. Ona se miri s činjenicom da Carigrad nije kakvim ga je zamišljala – ovijen u orijentalnu raskoš i ljepote, ali ipak ne skriva čuđenje koje izaziva velika promjena u svega jednoj deceniji. Najzad prihvata činjenicu da i u novom ruhu taj grad plijeni pažnju, pa i da skidanje feredža, čalmi, fesova i čakšira ne skrnavi njegovu zago-netnu dušu. Komentirajući stanje u Istanbulu, autorica konstatuje da se novom ulogom Aja Sofije jednom zauvijek brišu pretenzije određene vjere te da kao takva predstavlja simbol tolerancije Nove Turske.

Najzad, tokom svog boravka i u potrazi za spisateljskim nadahnućem tragala je za orijentalnim obilježjima, pa bi, obrativši se lokalnom stanovništvu, ostala u čudu kako su se brzo odrekli svega što je privlačilo turiste i odisalo sevdahom, ne zamjerivši na pokojem nediskretnom podsmijehu. (N.N, 1935:4)

Jedna od najinteresantnijih ličnosti koja je u međuratnom periodu posjećivala Bosnu i Hercegovinu bio je Šekib Arslan. Bivši je izdavač časopisa *La Nation Arabe* i važio je za jednog od najistaknutijih arapskih nacionalističkih autora. Tekst o njegovom boravku ilustrira pažnju i ugled koji je uživao u Bosni i Hercegovini. Dočekan je s oduševljenjem i ovacijama, “tradicionalnim gostoljubljem i dubokom islamskom svijesti”, pa je, time duboko dirnut, kazao kako će mu boravak ovdje ostati nezaboravan, a bosanske muslimane je okarakterisao kao dobre i čestite. (N.N, 1932:4)

Prilikom posjete nakšibendijskoj tekiji u Travniku, Šekib Arslan je održao govor u kojem skreće pažnju muslimanima koji su na udaru zbog očuvanja tradicije i običaja. Kazao je kako ga raduje što su ustrajni i u tome ih ohrabruje. “Kad napustite svoje običaje, i vi ste iščezli s pozornice života”, centralna je poruka tog govora. (Ibnul-Ajn, 1932:4)

Arslan ističe kako je svojom posjetom samo potvrdio lijepo mišljenje o Bošnjacima i savjetuje ih da ostanu odani državi, jer “Jugoslavija dobro postupa prema svojim muslimanima.” (Ibnul-Ajn, 1932:4)

Kada je Salem-ef. Muftić preselio 1938. godine, Šekib Arslan je poslao pismo Safet-begu Zečeviću, rođaku Salem-ef. Sadržaj pisma ukazuje na poštovanje i povjerenje koje je, po svemu sudeći, bilo uzajamno u njihovom prijateljskom odnosu. Arslan iskazuje veliku žal zbog preseljenja Salem-ef. i kaže da je smrt takve ličnosti gubitak za cijelu Jugoslaviju. Pismo završava molbom da se iskreno saučestuje prenese njegovim bližim srodnicima. (N.N, 1938:236)

Islamski glas 1936. godine donosi putopis Šemsudina Sarajlića pod naslovom “Malo po Istoku”, u kojem autor pripovijeda svoje putovanje od Egipta do Turske. Sarajlić detaljnije opisuje doček u Azharu te dojam koji je na njega ostavila džamija Mesdžidu Rufai i njen vrsni hatib, kao i primjetne razlike štovalaca raznih mezheba a ipak u istim safovima ujedinjenih u jednome – pokornosti Bogu. Sljedeća destinacija u putopisu je Palestina i obilazak mezara Musaa, a.s., Mrtvog mora, Jordana, prelazak u Transjordaniju, Jerihod, kao i posjeta mezara hazreti Merjeme. Autor piše o drastičnim razlikama između Tel Aviva i Jafe, zatim opisuje posjetu Bejrutu i Šamu gdje nailazi na zemljaka iz Prijepolja, sahadžiju Murat-bega Hanića. Putopis je prožet i nezaobilaznom posjetom Turskoj i autorovim divljenjem Izmiru, Carigradu i Adani, krajevima u kojima Sarajlić ponovno nailazi na zemljake koji su tamo privrednici, pravnici i pukovnici. Zemlje koje je proputovao su dosta drukčije od njegove domovine, ali posjetiocima garantuje da se neće pokajati ukoliko odluče obići spomenuto podneblje. (Sarajlić, 1936:4)

Posjete islamskom svijetu razlikovale su se po karakterima, uzrocima i trajanju. Kao preteču turističkih putovanja nalazimo posjetu derviškom redu Mevlevije u Turskoj koju Edhem Mulabdić opisuje u istoimenom tekstu.

“Nađoh se pred lijepom zgradom poput naše šeriatske škole, to je mevlevijska tekija. Uđoh u prostrano predvorje, iz koga se dopire u šire dvorište opasano stupovima i hodnikom s više vrata, što vode u sobe. Na sredini šadrvan, a dvorište puno cvijeća, oleanderi nakrivljeni prema šadrvanu, kao da slušaju žubor njegov.”

Mulabdić ne šteti riječi opisujući prostorije tekije, načine obavljanja namaza, tevhide, nošnju šejhova i njihove čehre, zatim otmjenost, položaje sjedenja i pozdrave. Derviši tog reda su intelektualci, činovnici,

predavači i rijetko ko od njih stalno boravi u tekiji. Tu, kako kaže, dođu da se duhovno okrijepe. U zanosu govora o iščeznuću tekija tokom reformi u Turskoj, Mulabdić nudi slikovit opis pogleda sa Čamlidže – panoramu u kojoj se prepliću Bosfor i Mramorno more sa svojim otocima, Zlatni rog i Carigrad, koji priča zasebnu priču. (Mulabdić, 1934:99.108)

O Bošnjacima koji žive u Turskoj pisao je i Esad-beg Alibegović. Saznajemo da su 'naši' ljudi tamo na značajnim pozicijama, a obavljaju poslove zamjenika šefa generalštaba, ministra narodne odbrane te turskih ambasadora u stranim zemljama. Bošnjaci su mjesto našli i u velikoj narodnoj skupštini, u preduzećima, fabrikama, apotekama, bolnicama, pekarama. (Alibegović, 1938:193-197)

Hifzi Dedić u svojim opažanjima o razvoju turskog grada Eskišehira

piše o njegovom saobraćajnom i industrijskom značaju. Hifzi kaže kako su direktor i uposlenici fabrike 'naši ljudi'. Razvoj industrije nagovještava priliv stanovništva, a više stanovništva zahtijeva jačanje građevinske djelatnosti. Najistaknutija mjesta u privredi i industriji zauzimali su upravo Bošnjaci, ali i kada ne bi bili na visokim pozicijama, Dedić navodi da su ipak imali neku vrstu zaposlenja. (Dedić, 1935:4)

Zaključak

I u najizazovnijim vremenima teško je utoliti glad za znanjem i proširivanjem vidika. Na tragu toga, Bošnjaci između dva svjetska rata našli su se u dalekom i nepoznatom svijetu, tragajući za duhovnom i intelektualnom nadogradnjom. Kroz iskustvo susreta s drukčijim oni razgledaju, kritikuju, imitiraju, uče, istražuju i napreduju. Dio

njih vraća se u Bosnu kako bi naučeno primijenili i prenijeli mladim naraštajima, kao i onima koji nisu u prilici iskusiti isto. Oni drugi ostaju na stranom tlu i tu zavrjeđuju poštovanje, dokazuju se i nižu uspjehe. Bošnjaci putuju, uče jezike, ostvaruju kontakte, učestvuju na značajnim skupovima, zapažaju, pišu, prevode. Njihov glas se čuje i njihovo mišljenje razmatra. Njihova gledišta se mijenjaju pod utjecajem brojnih faktora, sazrijevaju i asimiliraju. Na koncu, zaključujemo da su svoj utjecaj proširili u svim sferama društva i njegovim slojevima, kako domaćeg, tako i stranog. Ovaj rad pokazuje da su Bošnjaci u međuratnom periodu bili skromno povezani s muslimanskim svijetom uglavnom kroz studije i trgovinu. Veze Bošnjaka s muslimanskim svijetom nastavit će se i intenzivirati u decenijama koje dolaze.

Literatura

- “Jedan važan historički govor koji je održan na Sveislamskom kongresu u Jerusalemu, 1931. godine”, *Islamski svijet*, prijevod govora Šejh Muhammed El-Husejnija na bosanski jezik: H. Hfz. M.M., B.L., 146, 1935, str. 2.
- “Na kongresu evropskih muslimana”, *Islamski glas*, prijevod s francuskog: Ahmed Prohić, 9, 1935, str. 3.
- Alibegović, Esadbeg (1938). “Naši u Turskoj”, *Gajret kalendar*, str. 193-197.
- Bandžović, Safet, Iskustva legalizirane “drugosti”: dometi i ograničenja manjinskog statusa muslimana u Jugoslaviji (1919-1941) u Hikmet Karčić (ur.), *Muslimani Jugoslavije nakon Velikog rata: odjeci Mirovnog ugovora iz Saint Germaina 1919*, 2020, Sarajevo: Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka.
- Dedić, Hifzi (1935). “Naši u Turskoj – U gradu koji se razvija”, *Islamski svijet*, 133, str. 4.
- Đozo, Husejin (1935). “O Azheri-šerifu”, *Islamski svijet*, 127, str. 4.
- Handžić, Mehmed (1942). “Palestinski veliki muftija u Sarajevu”, *El-Hidajje*, 9, 250-252.
- Ibnul-Ajn (1932). “Neke zanimljivosti iz razgovora sa emirom Šekib Arslanom”, *Islamski svijet*, 6, str. 4.
- Kamberović, Husnija (2011). *Hod po trnju – Iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća*, Sarajevo: Institut za istoriju.
- Karađuzović, Murteza (1935). “Moja poruka hatibima (Stambol)”, *Islamski svijet*, 131, str. 4.
- Kisić Kolanović, Nada (2004). “Muslimanska inteligencija i islam u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj”, *Časopis za suvremenu povijest*, 36(3), str. 901-938.
- Mrduljaš, Saša (2018). “Broj Bošnjaka iz Bosne i Hercegovine u Turskoj”, *Mostariensia*, 22(2), 149-162.
- Mulabdić, Edhem (1934). “Mevlevije”, *Narodna uzdanica*, str. 99-108.
- N.N., “Ezharska ulema”, *Islamski svijet*, 126, 1935, str. 1.
- N.N., “Nj.V. Misirski khediv Abbas Hilmi II u Sarajevu”, *Islamski svijet*, 151, 1935, str. 5.
- N.N., “Šekib Arslan o rhm. Salem ef. Muftiću”, *Gajret*, 3, 1938, str. 236.
- N.N., “Šekib Arslan u našoj sredini”, *Islamski svijet*, 1, 1932, str. 4.
- N.N., “Što sam vidjela i čula u novoj Turskoj”, *Islamski svijet*, 143, 1935, str. 4.
- Ramić, Jusuf (1997). *Bošnjaci na El Azheru*, Sarajevo: Rijaset Islamske zajednice u BiH.
- Sarajlić, Šemsudin (1936). “Malo po Istoku”, *Islamski glas*, 27, str. 4.

الموجز
حكمت كارتشيتش
أمينة بيتشار

علاقات البشانقة مع العالم الإسلامي بين الحربين العالميتين:
استعراض المطبوعات الصادرة في البوسنة والهرسك

يستعرض هذا المقال المطبوعات الصادرة في البوسنة والهرسك في الفترة بين الحربين العالميتين بهدف الإشارة إلى علاقات البشانقة مع بقية العالم الإسلامي. مع تزايد شدة تلك العلاقات وتغير أسبابها، باتت علاقات البشانقة مع العالم الإسلامي أكثر أهمية بالنسبة للسكان المحليين، وقد تجلّى ذلك من خلال معالجتها في مطبوعات ومؤلفات الكتاب المحليين. وقد تغير نمط الحياة ونوعيتها مع تغير الظروف في البوسنة والهرسك بين الحربين العالميتين، فأصبح البشانقة شخصيات أكثر تأثيراً في المشهد العام، وهذا ما يؤكده إيفادهم للتمثيل في المؤتمرات، وسعيهم للتقدم والاستزادة من العلم والمعرفة، وتوليهم العديد من المناصب القيادية والمهام الاجتماعية.

الكلمات الرئيسية: فترة ما بين الحربين، الإسلام، البشانقة، العالم الإسلامي، اللقاءات، التعليم.

Summary

THE RELATION OF BOSNIAKS WITH THE
MUSLIM WORLD IN THE PERIOD BETWEEN
THE TWO WORLD WARS: A REVIEW OF
BOSNIAN AND HERZEGOVINIAN PRESS

Hikmet Karčić
Amina Bećar

This article presents a review of Bosnian and Herzegovinian press in the period between the two world wars with the aim to shed some light upon Bosniak's relation with the rest of the Muslim world. These relations became more intense in this period for various reasons and were also becoming more significant for the local population which is reflected in the press as well as in the works of local authors. Quality of life and lifestyle were also changing in accordance with circumstances in Bosnia and Herzegovina in the period between the two wars. The fact that the Bosniaks were becoming a significant factor on the public scene is reflected in their participation in congresses, taking up important roles and duties within the society, in their strife towards progress and to attain higher education.

Keywords: period between the two world wars, Islam, Bosniaks, Muslims, meetings, congresses, travels, Bosnian and Herzegovinian press

ODNOS MEĐUNARODNE ZAJEDNICE PREMA ZLOČINIMA NAD CIVILIMA ZA VRIJEME AGRESIJE NA REPUBLIKU BOSNU I HERCEGOVINU 1992-1995.

Muamer DŽANANOVIĆ

muamer.dz@hotmail.com

Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i
međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu

SAŽETAK: Svjetske političko-vojne sile koje su imale najznačajniji utjecaj u donošenju odluka u vezi s dešavanjima u Bosni i Hercegovini devedesetih godina 20. stoljeća, na razne su načine odgađale pomisao na sprečavanje samog početka agresije i genocida, a zatim i zaustavljanje istog. Članice EZ (EU) i Vijeća sigurnosti Ujedinjenih naroda svojim različitim političkim stavovima pokazivale su da ne postoji spremnost da se zločini i rat u Bosni i Hercegovini zaustave, te su na taj način svi principi međunarodnog prava gurnuti na marginu.

U radu smo, naslanjajući se na različite izvore koji se tiču odluka ili izjava subjekata koji su mogli donositi odluke kojima se mogao mijenjati tok rata u Bosni i Hercegovini devedesetih godina, fokus stavili na nekoliko tema. Prva značajna tema jeste pitanje šta su to zapravo američka, britanska, francuska i druge politike devedesetih godina navodile u javnom diskursu kao razlog "sukoba" u koji se ne treba miješati. Sljedeća, nezaobilazna tema jeste onemogućavanje prava na samoodbranu nametnutim embargom na uvoz oružja. Izglasavanje brojnih rezolucija Vijeća sigurnosti UN-a kojima se nikakav značajan napredak nije postizao u položaju civilnog stanovništva u gradovima u opsadi, s posebnim fokusom na Rezoluciju kojom su proglašene sigurne zone, zatim svjesno izbjegavanje termina "genocid", u javnom diskursu pogotovo, također su teme kojima prezentiramo odnos svjetskih politika prema zločinima koji su izvršavani pred "njihovim očima". Također, naslanjajući se na Stantonove "faze genocida", tvrdimo da je međunarodna zajednica uzimala učešće i u posljednjoj fazi – negiranju genocida nad Bošnjacima.

Ovim radom potvrdit ćemo tezu da su svjetske sile, koje su utjecale na donošenje bitnih odluka tokom devedesetih godina 20. stoljeća u Bosni i Hercegovini, odgovorne za nesprečavanje zločina i mogu se smatrati odgovornim za brojne počinjene zločine.

Ključne riječi: Republika Bosna i Hercegovina, agresija, zločini, genocid, svjetske političko-vojne sile, embargo na uvoz oružja, EZ (EU), rezolucije Vijeća sigurnosti UN-a, sigurne zone UN-a, dokumenti Vrhovnog savjeta odbrane Jugoslavije, negiranje genocida

1. Razlozi “sukoba” – viševjekovna etničko-religijska netrpeljivost i mržnja

Pored neiskorištene prilike da jednostavno spriječe početak nasilja nad jednim društvom i narodom, SAD i evropske političko-vojne sile nisu željele ni da zaustave barbarsko izživljavanje nad njim kakvo Evropa nije “vidjela” pedeset godina unazad.¹ Stavovi inostranih autora direktno su podupirali velikosrpsku pseudoteoriju o viševjekovnom etničko-vjerskom sukobu i mržnji. Ideolozi genocida, svjesni značaja prikrivanja stvarnih uzroka rata protiv Bosne i Hercegovine i genocida nad Bošnjacima, razvili su stereotip koji su prihvatili zapadni političari. To su uspjeli plasiranjem stereotipa o višestoljetnom etničko-religijskom sukobu u Bosni i Hercegovini i predrasudom o islamu kao kompleksnoj i agresivnoj religiji. Ovi navodi će poslije poslužiti zapadnim političarima kao opravdanje i objašnjenje za neinterveniranje i sprečavanje genocida.

Kao razlozi “sukoba” u koji se ne treba miješati, isticana je “drevna netrpeljivost balkanskih plemenskih ubica”. Bryant Lee smatra kako je “etnička netrpeljivost, višestoljetna mržnja, prastari danak u krvi i cijelo mnoštvo sličnih teorijskih mračnih faza” medijski korišteno kako bi se opisali “motivi sila” koji su stajali iza rata u Bosni i Hercegovini kao i evropskih političara kako bi opravdali svoju neaktivnost. (Lee, 1993) Brojni autori imali su veliki utjecaj na promišljanje i odluke, pogotovo političara SAD-a. Tako je, naprimjer, Robert Kaplan iznosio sramne stavove o bosanskohercegovačkom društvu i odnosima među narodima. Pisao je kako je “Bosna ruralna, izolovana i puna podozrivosti i mržnje... sva okolna sela bila su puna divljačke mržnje koju su podsticali

siromaštvo i alkoholizam”. (Kaplan, 2004: 181) U brojnim drugim tekstovima autori su isticali da se radi “samo o ponovno podignutom talasu mržnje i zvjerstava koje Srbi, Hrvati i Muslimani čine jedni drugima od početka historije”. (McIntire, 1998: 20) Naglašavali su da bi bilo pogrešno bilo kakvo “stavlanje na bilo čiju stranu” u ovom “konfliktu”. Tokom obraćanja pred Senat SAD-a generalpukovnik američke armije Barry McCaffrey govorio je o “tri odvojene plemenske skupine”. (*Isto*: 21) U takvom stavu pridružio mu se i član Komiteta za oružane snage, senator John Warner, koji je bio žestoki protivnik bilo kakvih aktivnosti u Bosni i Hercegovini i koji je tvrdio da su se navedene nacije međusobno borile “ne stotinama već hiljadama godina, zbog religioznih, etničkih i kulturnih razlika”. (*Isto*) Također, značajniji dio američkog vojnog rukovodstva bio je protiv intervencije predviđajući da bi se mogao ponoviti “vijetnamski scenarij”, odnosno da bi bosanski Srbi mogli pokrenuti gerilski rat koji bi značio američke vojne gubitke te u konačnici povlačenje američkih trupa. (Cigar, 2016: 127-158)

Bivši ministar vanjskih poslova Norveške *Thorwald Stoltenberg*, koji je u saradnji s britanskim diplomatom *Davidom Owenom* bio predlagatelj jednog od mirovnih planova za Republiku Bosnu i Hercegovinu kojim bi ona bila preuređena u uniju tri republike, “u aprilu 1995. godine dao je zapanjujuću izjavu da su bosanski muslimani ustvari Srbi.” Stoltenberg je još u julu 1993. godine ispoljavao stav kako bi u Bosni i Hercegovini trebalo povući granice na osnovu tadašnjih i da Hrvati imaju pravo na dio Hercegovine uz hrvatsku granicu, gdje živi isključivo hrvatsko stanovništvo, dok Srbi nemaju etničko pravo na teritorij u Bosni i Hercegovini, ali imaju historijsko pravo na tu zemlju. Sells tvrdi

kako su takvi stavovi odgovarali srpskim ekstremistima. Smatra da takvi Stoltenbergovi stavovi mogu dovesti do pogrešnog zaključka gdje bi neko mogao upotrijebiti logiku da “ako su bosanski muslimani Srbi, onda oni nemaju razloga da odbijaju srpsku vojnu okupaciju” i da su “srpski ekstremisti u pravu što ih tretiraju kao izdajnike srpstva i pravoslavlja”. (Sells, 2002: 176) Sells naglašava da su Owen i Stoltenberg prihvatili najlažnije i najfatalnije tvrdnje radikalnih srpskih nacionalista. (*Isto*)

Za diplomate Zapada ciljevi i interesi “zaraćenih strana” bili su nejasni ili skriveni. Nisu željeli preuzeti “nikakav rizik”, a često su tumačili da se ne zna ni protiv koga bi se intervenisalo jer se radi o “višestoljetnom sukobu” u kojem su “sve strane” odgovorne za rat i zločine “koje skoro pa podjednako čine jedni drugima.” Britanski ministar vanjskih poslova Douglas Hurd bio je jedan u nizu zagovornika teze da “nema nevinih u sukobu”, rekavši kako “tamo gdje nema želje za mirom, mi ga ne možemo osigurati”. (*Isto*: 175) Takvi javni nastupi visokih vojno-političkih predstavnika svjetskih sila, koji su jasno pokazivali politiku oklijevanja, popuštanja i nemiješanja, ohrabрили su agresora da nastavi agresiju i izvršenje zločina protiv vrijednosti zaštićenih međunarodnim pravom, uključujući i genocid.

2. Embargo na uvoz oružja

Za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu izvršeni su zastrašujući zločini odsrpskih i hrvatskih oružanih snaga čiji su pripadnici ubili desetine hiljada nedužnih ljudi, uglavnom Bošnjaka, a stotine hiljada protjerali iz njihovih zavičaja. Uništeni su mnogi islamski sakralni objekti i bosanskohercegovački kulturno-historijski spomenici neprocjenjive

¹ Crnu nijansu vlastite povijesti svjetske sile nisu dobile ne reagirajući na očigledne zločine u Bosni i Hercegovini. Dobile su je puno prije kao direktni izvršioци zločina koji imaju sve elemente genocida nad brojnim

narodima. Dovoljan primjer su samo kolonijalna osvajanja i nasilja koja su izvršena nad narodima koje su stavljali pod svoju “kontrolu”. Sandra Halperin iznosi podatak da su samo s kraja 19. i početkom 20. stoljeća evropske

vojne sile vodile trideset i četiri rata van kontinenta, te dvanaest ratova unutar evropskih granica. (Halperin, 2004: 120; Šire o tome u istom djelu u poglavlju: *Europe's Century of War, 1815-1914*, 119-144)

materijalne vrijednosti. Tokom tri i po godine zločinci su nesmetano masovno ubijali civile, zatvarali ih u logore u kojima su ih ubijali, mučili, iznurivali glađu i žeđu, silovali i na razne druge načine psihički i fizički ponižavali i mučili. Kompletne porodice su zlostavljane na načine da njihovi preživjeli članovi to nikada ne mogu zaboraviti. Ljudi su prisiljavani da bespomoćno gledaju kako im vojnici i policajci muče, siluju i ubijaju članove porodice i sunarodnjake. Tim poniženjima htjeli su im prije oduzimanja života uništiti i dostojanstvo. Ono što se moglo i moralo spriječiti, što je bilo očigledno, "svijet" je gledao s "rukama na očima". Odnos međunarodne zajednice, pri čemu prvenstveno mislimo na Ujedinjene narode (UN), Evropsku zajednicu (EZ) i najutjecajnije zemlje svijeta, prema agresiji na našu zemlju i izvršeni genocid najblaže rečeno je sraman. Najsravniji odnos ogleda se u nekoliko činjenica koje su dodatno podsticale zločince. Prije svega mislimo na nametnuti embargo UN-a na nabavku naoružanja bosanskohercegovačkoj Vladi² i onemogućavanje Bosni i Hercegovini adekvatne vojne zaštite od agresije. Republika Bosna i Hercegovina je prema članu 51. Povelje UN-a i običajnom međunarodnom pravu imala osnovno pravo da traži i dobije pomoć od drugih zemalja – uključujući oružje, opremu, hranu, odjeću, lijekove, trupe i novčana sredstva – da se brani od oružanih napada, oružane agresije i djela genocida koji je vršen nad njenim stanovništvom. (Boyle, 2000: 183-193) Boyle je jedan od brojnih autora koji tvrdi da je Vijeće sigurnosti UN-a nametnulo embargo na nabavku naoružanja na zahtjev jugoslavenskog, odnosno srpskog rukovodstva, te je tim činom Bosna i Hercegovina ostavljena bez mogućnosti da organizuje ozbiljniju odbranu svog stanovništva i materijalnih dobara. Veliki broj međunarodnih pravnika

uvjerljivo je pružao argumente da je embargo, koji je nametnut Jugoslaviji, a ne Republici Bosni i Hercegovini, bio nezakonit i bez pravne snage, jer je lišio jednu priznatu, nezavisnu, suverenu zemlju, članicu UN-a, njenog prirodnog prava na samoodbranu. (*Isto*: 183-193)

Više puta se u Vijeću sigurnosti UN-a raspravljalo o ukidanju embarga. Predstavnik Venecuele u Vijeću sigurnosti Diego Arria svjedoči o pritiscima predstavnika drugih zemalja da se ne izglasa njegovo ukidanje. Arria navodi: "Sjećam se da su predstavnici Francuske i Britanije vršili pritisak na moju Vladu prije izglasavanja o ukidanju embarga na uvoz oružja, s ciljem da glasamo protiv."³ Bliskost stavova Francuske i Britanije koji su išli u prilog zločinaca potvrđuje i zaključak Brendana Simmsa koji naglašava: "...nova britanska politika urodila je dotad neviđenom tijesnom vezom s Francuskom, a na uštrb Sjedinjenih Država." Simms ističe da su se francuska stajališta o Bosni i Hercegovini u Vijeću sigurnosti UN-a redovno poklapala sa stavovima Britanca Davida Hannaya, zdušnog protivnika vojne intervencije i ukidanja embarga na uvoz oružja. (Brendan, 2007; Hodge, 2007; Silber, Little, 1996) Uloga britanske vlade predvođene premijerom Johnom Majorom i ministrom odbrane Douglasom Hurdom u sprečavanju ukidanja embarga na uvoz oružja napadnutoj bosanskohercegovačkoj vladi, uz apsurdno obrazloženje da bi to dovelo do "izjednačavanja ubistava na terenu", kako to Florence Hartmann definiše, dovoljno je da ju se proglasi saučesnikom u zlu.⁴ Tokom agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu u NATO-u se, ali i u američkoj administraciji, nekoliko puta razmatrala mogućnost vojne intervencije ili ukidanja embarga na uvoz oružja za legalnu bosanskohercegovačku Vladu. Međutim, i sam Pentagon, uz izgovor i prisjećanje na dešavanje

u Vijetnamu, suprotstavljao se bilo kakvoj vojnoj operaciji. Američka administracija bila je stava da Evropljani sami trebaju rješavati problem koji se dešava na tlu njihovog kontinenta. Lobiranje SAD-a da se u okvirima NATO-a postigne dogovor oko ukidanja embarga nailazio je na otpor, prije svega Velike Britanije i Francuske. Kako smo kazali, francuska politika na čelu s predsjednikom Francoisom Mitterrandom usko je sarađivala s britanskom, te su uglavnom imale iste stavove po pitanju (ne) reagiranja na zločine u Bosni i Hercegovini. Ivan Amundsen navodi da je Mitterrand američkom predsjedniku Billu Clintonu, kada je doveo u pitanje embargo na uvoz oružja, grubo odgovorio da "Bosna nema pravo da postoji". I britanski zvaničnici su Clintonu pričali o "bolnoj, ali realnoj obnovi kršćanske Evrope". (Amundsen, 2016: 23) Sylvie Matton smatra da je embargo najbolji pokazatelj pozicije i odnosa svjetskih sila prema pitanju rata u Bosni i Hercegovini. Ona kaže da su Rusi svojim protivljenjem u Vijeću sigurnosti UN-a u vezi s ukidanjem embarga, a time "lišavajući Bošnjake prava na samoodbranu, dok su srpske snage imale ogromno naoružanje", pomagali "svojoj slavenškoj i pravoslavnoj braći". Prema njoj: "Kinezi su se vodili politikom prevrtljivaca", a američka politika "bila je nulta mrtva tačka". Matton dalje tvrdi da su Francuska i Velika Britanija "aktivno promicali neintervenciju na Balkanu". Američku administraciju optužuje da je imala i "svoje pobornike križarskih ratova", kao što je bio Lawrence Eagleburger. (Matton, 2016: 80) Mitterrand je preporučivao da se "ne dodaje ratu rat" (Hartmann, 2007), a ni ostali zapadni lideri nisu željeli drugačije reagirati. Međutim, zločini velikosrpskog agresora i njegova konstantna dejstva po civilnom stanovništvu, međunarodno priznate države i članice UN-a, morali su biti spriječeni od međunarodne zajednice

² Vijeće sigurnosti UN-a Rezolucijom 713 od 25. septembra 1991. uvodi "opću i potpunu obustavu i zabranu (embargo) na svaku isporuku oružja i vojne opreme

Jugoslaviji". (*Rezolucije Vijeća sigurnosti UN o Bosni i Hercegovini*, 1995: 19-21)

³ <http://www.youtube.com/watch?v=hB373oKqI3s>.

⁴ <http://kliker.info/florence-hartmann-srebrenica-je-kolateralna-steta-dejtonskih-zakulisnih-pregovora/>.

ili je ta zajednica morala njenoj vladi omogućiti nabavku neophodnog naoružanja da odbrani svoje napadnuto stanovništvo. Muhamed Filipović tvrdi da su svjetske sile prikrivale zločine jer se “sve na ovom prostoru ipak događalo u režiji zapadnih demokratija (Major, Mitterand, Kohl)” (Filipović, 2011: 177)

Mnogo puta su svjetski lideri prevarili žrtve svojim posjetama ili izgovorenim lažima u javnim obraćanjima. Najvažnija prevara s najvećim štetnim posljedicama za Republiku Bosnu i Hercegovinu i njeno napadnuto stanovništvo bila je iznenadna Mitterandova posjeta Sarajevu 28. juna 1992. godine. Matton navodi da je “naizgled prijateljska posjeta... potvrdila izdaju međunarodne zajednice.” Ona tvrdi: “Iako je tokom posjete bio informiran o postojanju koncentracionih logora u BiH, o tome je ćutao duže od mjesec dana, sve dok ih nisu otkrili mediji.” (Bandžović, 2011: 537) Mitterand

je tom posjetom pod maskom otvaranja humanitarnog koridora za Sarajevo “zapravo spriječio moguću zapadnu vojnu intervenciju protiv bosanskih Srba, čime je prepustio Sarajevo i ostatak BiH uništavanju od srpskih snaga”. Na putu za Sarajevo svom ministru Bernardu Kouchneru rekao je – “dok sam predsjednik Francuske, francuski vojnici neće pucati na srpskog vojnika”.⁵

Posebno važna uloga u procjenjivanju situacije bila je rad stranih posmatrača na terenu kao i globalna situacija u svijetu, naročito u tradicionalno napetom odnosu Rusije i Sjedinjenih Američkih Država. Za Amerikance, Bosna i Hercegovina nije smjela biti razlog “pokretanja Trećeg svjetskog rata”. U njoj, osim uloge “svjetskog mirotvorca”, oni nisu mogli ostvariti nikakav drugi, presudan interes, zbog kojeg bi dodatno produbili krizu u odnosu s Rusijom, a koja je na razne načine već bila uključena u rat.⁶

Dakle, suština saučesništva zapadnih sila ogleda se u njihovoj politici da nametnutim embargom na uvoz oružja Republici Bosni i Hercegovini onemogućuje pravo na samoodbranu korištenjem vlastitih vojnih snaga i, okretanjem glave od činjenica, kako ne bi vojno intervenirale prema agresoru i praktično dopuste mu da neometano izvrši genocid nad bošnjačkim stanovništvom. Zapadne sile su svojim postupcima davale “vjetar u leđa” velikosrpskom agresoru kojem je bilo jasno da može činiti šta god želi jer neće biti značajne vanjske vojne intervencije koja bi ga mogla odmaknuti od kretanja ka zacrtanim strateškim ciljevima.⁷ Lideri bosanskohercegovačkih Srba, duboko svjesni ambivalentnosti svjetske politike, pristupili su prikrivenim formama rukovođenja genocidnim projektom gdje su jedno propagirali u javnosti, a u praksi provodili genocid. Genocid je bio jedino sredstvo kojim su se mogli ostvariti “skriveni ciljevi”.⁸

⁵ <http://www.radioljubuski.ba/svijet/item/21496-4-rujna-1993-francois-mitterand-volim-srbe-da-i-sto-hrvati-suti-koji-su-tlacili-700-000-srba.html>.

⁶ Ruska pravoslavna crkva, “zbog religiozne solidarnosti sa Srbima”, prikazivala je Srbe žrtvama genocida, a ne Bošnjake, što je apsurd. Njena licemjernost ogleda se u njenoj osudi “uništavanja miroljubive srpske populacije” od strane Muslimana. (Cigar, 1998: 140)

O odnosu Rusije i Srbije, odnosno snažnoj potpori Rusije svemu onome što je Srbija s Crnom Gorom radila, govori i podatak da je tokom velikosrpske agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu u njoj učestvovalo stotine ruskih dobrovoljaca na strani srpske vojske. Na tlu današnje Bosne i Hercegovine čak se obilježava dan ruskih dobrovoljaca kojima je podignut i spomenik od RS-a. Nekoliko dana prije obilježavanja dvadesetogodišnjice genocida u Srebrenici, Rusija je glasala protiv usvajanja Rezolucije Vijeća sigurnosti UN-a o Srebrenici kojom se osuđuje genocid na tom prostoru koju je predložila Velika Britanija, a podržale Sjedinjene Američke Države i zemlje EU. Suzdržane su bile Nigerija, Angola, Venecuela i Kina. Zamjenik ambasadora Velike Britanije u Ujedinjenim nacijama Peter Wilson nakon glasanja je izjavio: “Ruske akcije kaljaju sjećanje na sve koji su

ubijeni u genocidu u Srebrenici. Rusija će morati opravdati svoje ponašanje porodicama više od 8.000 ljudi ubijenih u najvećem zločinu u Evropi od Drugog svjetskog rata.” <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/un-rusija-oborila-rezoluciju-o-srebrenici>.

⁷ “Strateške prioritete srpskog naroda”, odnosno “strateške ciljeve srpskog naroda” u Bosni i Hercegovini otvoreno je objavio i obrazložio ratni zločinac Radovan Karadžić na 16. sjednici Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini. Strateški ciljevi glase: “Prvi strateški cilj je razdvajanje od druge dvije nacionalne zajednice, državno razdvajanje... Drugi strateški cilj je koridor između Semberije i Krajine... Treći strateški cilj je uspostavljanje koridora u dolini rijeke Drine, odnosno, eliminisanje Drine kao granice između dva svijeta... Četvrti strateški cilj je uspostavljanje granica na rijeci Uni i rijeci Neretvi... Peti strateški cilj je podjela grada Sarajeva na srpski i muslimanski dio i uspostavljanje svakog od ova dva dijela efektivne državne vlasti te konstitutivne države... Šesti strateški cilj je izlaz Srpske Republike BiH na more.” (*Službeni glasnik Republike Srpske*, br. 22, 26. novembar 1993, “Odluka o strateškim ciljevima srpskog naroda u Bosni i Hercegovini”, broj: 02-130/92, 12. maja 1992; ICTY, “Izvorni zapisnik sa 16. sjednice Skupštine srpskog naroda

u BiH, održane 12.05.1992. godine u Banjaluci u prostorijama Doma JNA”, govor Radovana Karadžića, 7-8)

⁸ Prilikom usvajanja “šest strateških ciljeva srpskog naroda u Bosni i Hercegovini” Ratko Mladić je izjavio: “Prema tome, mi ne možemo očistiti niti možemo imati rešetio da prosijemo samo da ostanu Srbi ili propadnu Srbi i ostali da odu. Pa to je, to neće, ja ne znam kako će gospodin Krajišnik i gospodin Karadžić objasniti svijetu. To je, ljudi, genocid.” (Isto, 172) Svjesni ciljeva i jedinog načina na koji su ostvarivi, Karadžić i Mladić vodili su politiku i vojsku u tom pravcu. Obojica su pred Haškim tribunalom osuđeni za najteže oblike kršenja zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, uključujući i genocid nad Bošnjacima i presuđeni na doživotni zatvor.

O posljedicama realizacije strateških ciljeva srpskog naroda u Bosni i Hercegovini pogledati naprimjer: Džananović, Muamer, “Utjecaj genocida nad Bošnjacima na demografske promjene u Srebrenici i Bratuncu 1991-2021.”, u: *Monumenta Srebrenica, Istraživanja, dokumenti, svjedočenja – knjiga 9. – Srebrenica kroz minula stoljeća*, JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa, Tuzla – Srebrenica, god. 10, br. 10, Tuzla-Srebrenica, 2021, 131-155.

3. Rezolucije Vijeća sigurnosti UN-a s posebnim fokusom na značaj statusa "sigurnih zona" UN-a

Već u maju 1992. godine Austrija je predložila stvaranje stabilnih sigurnih prostora kako bi se zaustavio pokolj nad Bošnjacima, te omogućilo funkcionisanje legitimne Vlade i zaštita civila na prostoru Sarajeva, Tuzle, Travnika, Goražda i Bihaća. (Šehić, 2013: 202) Ipak, tek 16. aprila naredne godine Rezolucijom 819 Vijeća sigurnosti UN-a samo je Srebrenica proglašena sigurnom zonom UN-a. Nakon što je samoproglašena Skupština Republike Srpske odbila ratificiranje Vance-Owenovog mirovnog plana, Vijeće sigurnosti UN-a je 6. maja 1993. usvojilo Rezoluciju 824 kojom je status sigurne zone dodijeljen i Sarajevu, Tuzli, Žepi, Bihaću i Goraždu.⁹ Članice Vijeća sigurnosti su diplomatskim rječnikom, uz izraze "duboke zabrinutosti i uznemirenosti", u tekstu Rezolucije vješto izbjegle upotrebu termina "zaštićena zona", zamijenivši ga manje obavezujućim terminom "sigurna zona", koji će ubrzo postati, kako ga Laura Silber i Alan Little nazvaše, "okrutno pogrešan". Prema njima, ta "sigurna područja spadala su među najnesigurnija u svijetu". (Silber, Little, 1996)

Nakon dobijanja statusa sigurnih zona UN-a, aktivnosti srpskog agresora za njihovo potpuno zauzimanje nisu prestajale nego su čak pojačane. Srpska vojska nastavila je nesmetano i u kontinuitetu izvoditi artiljerijske i snajperske napade po svim sigurnim zonama čime je terorizala civilno stanovništvo u njima. Ubijala je civile artiljerijskim projektilima i snajperskom vatrom. Sprečavala je dostavljanje humanitarne pomoći, neophodnih lijekova za život građana,

ali i sanitetskog materijala za zbrinjavanje ranjenika. Snage NATO-a su prvi put djelovale po agresorskim položajima oko sigurne zone Goražda 10. i 11. aprila 1994. godine za vrijeme najveće operacije VRS-a na Goražde kodnog naziva "Zvijezda 94". U toj operaciji agresora za manje od mjesec dana, koliko je trajala, ubijeno je i ranjeno, osim ostalih žrtava, i sedamdeset i troje djece. (Džananović, 2015) Prvi dan napada NATO je uništio jedno srpsko uporište, a drugi dan tenk i transporter VRS-a. Agresor je očigledno bio jako dobro upoznat s namjerama UN-a i znao da intervencija NATO-a neće biti ozbiljnija, te je nastavio sa izživljavanjem nad bošnjačkim stanovništvom u sigurnim zonama UN-a, i u skladu s Mladićevom naredbom da "Turci moraju nestati s ovih prostora" (*Isto*: 293) jasno i nedvosmisleno iskazivao namjeru za izvršenje genocida, odnosno jasnu nakanu da se pripadnici određene nacionalne, vjerske ili etničke grupe unište u cijelosti. Iz Mladićeve naredbe jasno se uočava da on nije ni pomišljao o eventualnom prekidu ofanzive na sigurnu zonu UN-a, bez obzira na zračni napad NATO-a. Odnos međunarodne zajednice, odnosno međunarodnih organizacija, na prostoru Republike Bosne i Hercegovine najbolje se vidi iz rezultata njihovog djelovanja na prostoru sigurnih zona UN-a. Poznata je uloga nizozemskih vojnika u genocidu u i oko Srebrenice jula 1995. godine. Utvrđen je broj od preko 25.000 učesnika koji su po raznim osnovama i na različite načine učestvovali u genocidu nad Bošnjacima.¹⁰ U genocidu tokom jula 1995. ubijeno je preko 8.000 ljudi, od čega 694 djece. (Džananović, 2020: 119-120) Također, poznata je i uloga ukrajinske čete UNPROFOR-a u

padu Žepe koja je, prema raspoloživim dokazima, u vrijeme izvršenja agresorske operacije "Stupčanica '95" čak bila potčinjena VRS-u. (Džananović, Grabovica, 2016) Opsada i uništavanje glavnog grada Sarajeva i ubijanje njegovih stanovnika nastavljeno je na najbrutalniji i najmonstruozniji način. Svi oblici teških kršenja humanitarnog prava činjeni su prema civilima, između ostalog i djeci, odražavajući se najdirektnije i na njihov biološki opstanak. Najbrutalnija masovna ubijanja civila u Sarajevu također su izvršena pod statusom sigurne zone UN-a. Među njima su i masakri na nogometnom turniru na Dobrinji (1. juna 1993) i na mezarju Budakovići (12. juni 1993), neposredno nakon dobijanja statusa sigurne zone UN-a. Oba masakra na tržnici Markale (5. februar 1994. i 28. augusta 1995. godine) izvršeni su pod "potpunom zaštitom" međunarodne zajednice. Koliko je značio navedeni status sigurne zone stanovništvu Sarajeva vidi se iz podatka da su nakon proglašenja sigurnom zonom izvršena čak 44 masovna ubistva djece. (Čekić, Šestanović, Karović, Mastalić-Košuta, 2010) Još jedan od dokaza koji ide u prilog činjenici da status sigurne zone UN-a nije značio ništa jeste da je u sigurnoj zoni UN-a Goražde većina ubijene djece za sve vrijeme velikosrpske agresije na goraždanskom području ubijena zapravo od 6. maja 1993. godine do kraja rata. Dakle, većina ubijene goraždanske djece ubijena je pod zaštitom UN-a, a ukupno ih je ubijeno i ranjeno 548 od početka do kraja velikosrpske agresije. (Džananović, 2015: 230) Najveća ratna dejstva i na prostoru ostalih sigurnih zona UN-a vođena su poslije proglašenja sigurnim zonama. Na sigurnu zonu UN-a Bihać VRS i VRSK su neometano konstantno izvodile dejstva.

⁹ Izvod iz Rezolucije 824 Vijeća sigurnosti UN-a od 6. maja 1993: "glavni grad Republike Bosne i Hercegovine Sarajevo i druga na uporediv način ugrožena područja, posebno gradovi Tuzla, Žepa, Goražde, Bihać, kao i Srebrenica i njihove okoline moraju se tretirati kao sigurne zone od svih uključenih strana i moraju

biti pošteđene oružanih napada i svog ukupnog neprijateljskog djelovanja protiv sigurnih područja i povlačenja svih vojnih i paravojnih jedinica bosanskih Srba, od ovih gradova na udaljenost na kojoj prestaju predstavljati prijetnju njihovoj sigurnosti i njihovom stanovništvu, što će biti praćeno od strane vojnih posmatrača

Ujedinjenih nacija". (*Rezolucije Vijeća sigurnosti UN o Bosni i Hercegovini*, 11)

¹⁰ Vlada Republike Srpske formirala je *Komisiju za istraživanje događaja u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995.* koja je apsolutno dokazala da su vojne i policijske snage Republike Srpske počinile genocid. Šire o tome: Čekić, 2012: 672-694)

(Begić, 2013) Jedan od nabrutralnijih zločina VRS-a tokom njene agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu počinjen je 25. maja 1995. godine u sigurnoj zoni UN-a Tuzla. Jednim projektilom, ispaljenim sa svog vatrenog položaja na tuzlanski korzo, najveće sastajalište mladih, ubila je 71, a ranila preko 200 civila, uglavnom mladića i djevojaka.¹¹

Osnovna misija UN-a je čuvanje svjetskog mira s posebnim fokusom na zaštitu ljudskih prava. Rezolucije koje je Vijeće sigurnosti UN-a donosilo prije i tokom rata u Bosni i Hercegovini nisu pravile nikakav napredak u poboljšanju položaja ratom ugroženih civila. Rezolucije su bile "opšti obrazac: politika reaguje umjesto da djeluje". (Kenney, 1996: 53) Rezolucijom 780 Vijeća sigurnosti UN-a od 6. oktobra 1992. formirana je Komisija za ratne zločine koja je trebala, između ostalog, ispitati ratne zločine u "jugoslavenskom ratu". Kao predsjednik Komisije imenovan je počasni profesor Univerziteta u Leidenu (Nizozemska) Fric Kalshoven. Za članove Komisije imenovani su Cherif Bassiouni (SAD), William Fenrick (Kanada), Kebe Mbaya (Senegal) i Torkel Opshal (Norveška). (De Zajaš, 1996: 42) Brutalna zlostavljanja bošnjačkog stanovništva od VRS-a nisu zaustavljena niti umanjena radom te Komisije. Rezolucijom 827 od 25. maja 1993. usvojen je Statut Međunarodnog tribunala za sudsko procesuiranje lica koja su kršila međunarodno humanitarno pravo na prostoru SFRJ od početka 1991. godine. Neke svjetske sile nisu davale podršku uspostavljanju i radu Tribunala. Prema Normanu Cigaru, "to kašnjenje moglo se protumačiti kao signal Srbima da međunarodna

zajednica nije bila toliko pogođena njihovim akcijama i da će zakonska odmazda stizati sporo, ako je uopšte i bude". Cigar navodi riječi bivšeg pomoćnika američkog državnog sekretara, Laurensa Eagleburgera, i bivšeg savjetnika Ministarstva vanjskih poslova SAD-a za poslove UN-a, Michaela Scherfera, koji su izjavili da je naročito "Velika Britanija bila neraspoložena prema uspostavi Tribunala za ratne zločine i težila ometanju tog procesa u praksi, izbjegavajući saradnju po tom pitanju". (Cigar, 1998: 143, 151) Simon Wiesenthal je objašnjavajući Tilmanu Zülchu ulogu britanske i francuske politike u ratu u Bosni i Hercegovini rekao: "Zašto se čudite?... Političke elite u Londonu i Parizu bile su u dva svjetska rata saveznici s Beogradom. U tome se ništa nije promijenilo." (Zülch, 1996: 19)

Ako je embargo na uvoz oružja najvažnija Rezolucija donesena prije zvaničnog početka rata, onda je proglašenje sigurnih zona definitivno jedna od najvažnijih odluka Vijeća sigurnosti tokom rata, pogotovo ako želimo da analiziramo odnos svjetskih sila prema zločinima u Bosni i Hercegovini. Ništa se od onoga što su odredbe rezolucija predviđale da se mora osigurati stanovništvu koje se našlo u sigurnim zonama nije ostvarilo. Naprotiv, teško stanje u sigurnim zonama UN-a se zadržalo i u pojedinim periodima čak pogoršavalo.¹² Pored istine da se položaj stanovništva pogoršavao iz dana u dan, još sramotniji podatak za međunarodnu zajednicu jeste činjenica da nije bilo značajne reakcije ni prilikom ponižavanja ili srpskog napada na vojnike UN-a, što se desilo u Goraždu, Žepi i Srebrenici. Iz prethodno iznesenog zaključuje

se da jedan u nizu poteza kojim se ništa značajno nije učinilo na zaštitu civila je dodjeljivanje statusa sigurnih zona UN-a pojedinim prostorima. Te zone su, zapravo, bile najnesigurniji prostori u Bosni i Hercegovini.

4. Smišljena upotreba eufemizama tokom rata protiv bosanskohercegovačke države

Često su međunarodni zvaničnici u toku rata protiv bosanskohercegovačke države i društva koristili različite termine kojima su htjeli umanjiti činjenično stanje. Da bismo ukazali na razloge upotrebe tih termina, ali i posljedica koje su izazvali, pozabavit ćemo se nekima od njih. Posebno se dotičemo razloga smišljenog izvrta tanja činjenica upotrebom termina "građanski rat" ili "etničko čišćenje". I danas, trideset godina od početka agresije, negatori počinjenog genocida nad Bošnjacima pokušavaju da pored izvršenog zločina (genocida) negiraju i izvršenu agresiju iako su brojni dokazi i priznanja kojima se potvrđuje neosporan angažman i rukovodeća uloga Srbije u njenom izvršenju. Postoje brojni dokazi o aktivnom učešću jedinica JNA u osvajanju gradova širom Bosne i Hercegovine u proljeće 1992. godine. Međutim, aktivnosti Vojske Jugoslavije (VJ), koja je iz nje proistekla, protiv Republike Bosne i Hercegovine nisu tada prestale, već su nastavljene cijeli rat. Naprimjer, Vojska RS-a, nemoćna da sama slomi otpor okruženih jedinica ARBiH u Podrinju, uvela je 13/14. januara 1993. godine jedinice VJ u sadejstvo s ciljem eliminiranja okupacije slobodne teritorije u rejonima Kamenice, Cerske, Konjević Polja, Srebrenice i progona bošnjačkog

¹¹ Važno je spomenuti da su zločini na sarajevskim Markalama i tuzlanskoj Kapiji predmet starteškog negiranja od srbijskog establishmenta. Vidjeti: Karčić, 2021: 677-692.

¹² "Prave sigurne zone, onako kako su definisane u izvještaju UNHCR-a i Generalnog sekretara (koji je iščezao iz Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija sve do danas) treba da osiguraju ili garantuju:

minimum sigurnosti za normalan život njihovih stanovnika, otvorene zone u kojima se poštivanje ljudskih prava može provjeravati, a humanitarna pomoć nesmetano dostavljati, da se ljudi ne zatvaraju kao da su u zatvoru, slobodu ulaska i izlaska iz tih zona, međunarodnu vojnu prisutnost i neograničenu prisutnost UNHCR-a i drugih humanitarnih agencija, pravo na stalno snabdijevanje vodom,

strujom, gasom, te pristup saobraćajnicama i pravo na bavljenje ekonomskim djelatnostima, zaštitu od vojnih napada, koju je moguće ostvariti jedino zapljenom ili neutralizacijom teškog naoružanja Srba, ponovno uspostavljanje civilne vlasti, lokalne policije, škola, produktivnih djelatnosti i društvenih službi." *Genocid u kontinuitetu – svjedočenje ambasadora Arrie*, 2011, 80-81.

stanovništva.¹³ Upornim pješadijskim napadima jakih i odabranih snaga iz svih pravaca, praćenim žestokom vatretnom podrškom artiljerije i tenkova po linijama odbrane branitelja i naseljenim mjestima, uspjela je do sredine marta slomiti otpor iznurenih i gladnih branitelja Kamenice, Cerske i Konjević Polja. Srpske snage (VJ i VRS) nastavile su stezati obruč oko Srebrenice, Žepe i Goražda. Na zauzetoj teritoriji vršile su razne oblike ratnih zločina nad bošnjačkim civilima koji se nisu uspjeli evakuirati, a teškom artiljerijom tukle su teritoriju koja je još uvijek bila pod kontrolom ARBiH. Među brojnim priznanjima, pored dokumentacije koja je dostupna i koja to potvrđuje, jeste i ono predsjednika Republike Srpske Radovana Karadžića koji je na četrdesetoj sjednici "Skupštine srpskog naroda" 10-11. maja 1994. nedvosmisleno i jasno govorio o ulozi Srbije, bezrezervnoj, krucijalnoj podršci u agresiji na nezavisnu, međunarodno priznatu Republiku Bosnu i Hercegovinu. Kazao je: "Bez Srbije ne bi bilo ništa, nemamo mi te resurse i ne bi mogli da ratujemo".¹⁴

Tokom rata pogodan izgovor za neintervenciju i politiku nemiješanja međunarodnih vojno-političkih sila, a s druge strane odobravanje za takvo djelovanje od međunarodne javnosti, jeste kvalificiranje događaja u Bosni i Hercegovini *građanskim ratom*. Tada intervencija "izvana" nije poželjna, jer "međunarodni poredak" zabranjuje bilo kakvo miješanje u unutrašnje poslove jedne suverene države. Presudom Međunarodnog suda pravde po tužbi Bosne i Hercegovine protiv Srbije i Crne Gore, Srbiji je stavljena

na teret značajna odgovornost. Presudom je Srbija proglašena krivom što nije učinila sve što je u mogućnosti da spriječi genocid u i oko Srebrenice.¹⁵

Naravno, bilo je mnogo i pozitivnih primjera među zvaničnim predstavnicima međunarodne zajednice koji su objektivno izvještavali ili opisivali događaje koji su se dešavali. Među njima posebno mjesto zaslužuje George Kenney, šef odjela za Jugoslaviju u američkom State Departmentu. On je u augustu 1992. godine podnio ostavku iz protesta prema Vladinoj apstinenciji da djeluje protiv genocida u Bosni i Hercegovini. (Ronayne, 2001: 117; Kenney, 1996: 51-55) Kenney je radio dovoljno dugo u američkoj administraciji da shvati na koji način funkcioniše politika američkog predsjednika.¹⁶ Javno je iznio svoje mišljenje: "Stavovi Bushove administracije od februara do augusta 1992. godine o situaciji u bivšoj Jugoslaviji su pretvaranje najgore vrste. Ja to znam. Ja sam ih pisao... Moj zadatak je bio da stvorim utisak kako su Sjedinjene Američke Države u slučaju krize u Bosni aktivne, da istovremeno ne ostavim utisak kako Sjedinjene Američke Države ništa bitno ne žele učiniti protiv eskalacije u Bosni... Trik se sastojao u tome da se ignorišu sve činjenice; bez obzira da li se odnose na stravične zločine, prve osude koncentracionih logora ili glad; pošto su otežavali da se ostvari politički cilj – nemiješanje." (Kenney, 1996: 51) Zvanična američka politika nije htjela upotrijebiti oštre izraze i zauzeti jasne stavove, te su redigovani Kenneyevi izvještaji. (Halilović, 2013: 77-83) Jedan od najvećih problema za američku zvaničnu politiku

bila je moguća upotreba termina "genocid" u opisivanju onoga što se zaista događalo u Bosni i Hercegovini. Kenney to objašnjava: "Unutar State Departmenta postojala je velika dvojba je li 'genocid' dobra riječ da se opiše situacija. Tu je zapravo riječ o pravnom problemu. Jer, ako je riječ o tako teškom zločinu, postoje mnoge obaveze koje Vlada mora poduzeti u takvim slučajevima. Ja sam smatrao da se situacija u Bosni treba adekvatno prezentirati, da bi se spriječilo daljnje stradanje nevinih ljudi. Nažalost, situacija se pogoršava." (Isto: 79) Kenney tvrdi da se pored politike nemiješanja zvanična politika SAD-a trudila da na svaki mogući način sakrije dokaze o genocidu koje su Amerikanci posjedovali. Kenney ističe: "Dvadeset četvrtog septembra (1992. godine, dodao autor) zatražile su Ujedinjene nacije da im se dostavi, u skladu s Rezolucijom 771 Savjeta bezbjednosti i Međunarodnom organizacijom za prava čovjeka, svaki materijal koji SAD posjeduje o grozotama i ratnim zločinima u Bosni. Američki izvještaj 'izlistao' je 31 akt nasilja. Unazad više od pet mjeseci američko poslanstvo u Beogradu slalo je najmanje jedan teleks dnevno o situaciji u Bosni. Svaki je izvještavao o srpskim zločinima i to cijeloj seriji slučajeva. To iznosi, najmanje, 500 slučajeva, koje State department nije prosljedio Ujedinjenim nacijama." (Kenney, 1996: 51-55)

Također je bitno spomenuti da je američki Kongres imao daleko pozitivniju ulogu od američke administracije. Kongresmeni i senatori kao što su Frank McClosky, Joe Biden, John McCain, Bob Dole i drugi su

¹³ O tome pogledati naprimjer i: ICTY, Komanda Drinskog korpusa, str. pov. br. 01/4-40, *Borbena izvještaj*, 21. januar 1993; ICTY, VRS, Komanda Ipb Bratunac, str. pov. br. 2-1942/24, *Dolazak i raspored jedinica Vojske Jugoslavije u svrhu podrške VRS*, 24. januar 1993; ICTY, Komanda Drinskog korpusa (Komandi Uzičkog korpusa: OG "Drina" preko OC 1. Armije), str. pov. broj: 03/5-57, *Saradnja sa Uzičkim korpusom u operaciji "PROBOJ"*, 25. januar 1993; AIIZ, inv.

br. 2-4630, Komanda Uzičkog korpusa, str. pov. br. 171-07/3, *Izvještaj o uspješima Uzičkog korpusa tokom napada na slobodne prostore Srebrenice*, 26. januar 1993, itd.

¹⁴ ICTY, *Zapisnik i magnetofonski snimak sa 40. sjednice Narodne skupštine Republike Srpske održane 10-11 maja 1994. godine u Brčkom*, 51.

¹⁵ http://www.hlc-rdc.org/images/stories/konferencije/regionalna_debata_genocid/transkript.pdf.

¹⁶ "Dan uoči Londonske konferencije svjetski su mediji kao jednu od ključnih vijesti objavili ostavku Georgea Kenneya, američkog diplomate koji je u State Departmentu bio zadužen za prostor bivše Jugoslavije. Obrazlažući svoj čin, Kenney je rekao da je vrh američke države namjerno zanemarivao jugoslavensku krizu, dok se njegovi kolege diplomati nisu htjeli zamjeriti šefovima svojim većim angažmanom oko tog pitanja znajući kakav je službeni stav". (Halilović, 2013: 77)

od samog početka agresije zagovarali ukidanje embarga i bombardovanje srpskih položaja. (Karčić, 2018)

Niz je pojedinaca koji se nisu ustručavali da javno, s važnih pozicija na kojima su radili, ukažu na značajnu ulogu zapadnog svijeta u nesprečavanju zločina koje su činile srpske snage. Jedan od takvih bio je i Louis Gentile, šef operacije UNHCR-a u Banjoj Luci, koji je izjavio: "Moralo bi se znati, i ostati zabilježeno za sva vremena, da takozvani lideri Zapadnog svijeta već godinu i po dana znaju šta se ovdje dešava. Oni dobijaju izvještaje jedan za drugim. Oni govore o kažnjavanju ratnih zločinaca, ali ne rade ništa da neprestane ratne zločine spriječe. Neka im Bog oprost, neka Bog oprost svima nama".¹⁷ Iako su tekstovi američkog novinara Roya Gutmana u *Newsdayu* o srpskim koncentracionim logorima i genocidu nad Bošnjacima, a zatim i izvještaji Tadeusza Mazowieckog, Helsinki Watcha, Ljekara bez granica, Amnesty Internationala i mnogih drugih pojedinaca i organizacija, ali i angažman Tilmana Zülcha i njegovih saradnika kroz Društvo za ugrožene narode, prenosili svijetu šta se zaista dešavalo u Bosni i Hercegovini, ozbiljna reakcija se konstantno odgađala.

Jedan od onih koji su prepoznali ciljeve rata protiv bosanskohercegovačkog društva i države je i Diego Enrique Arria. Arria je tokom 1992. godine bio i predsjednik Vijeća sigurnosti UN-a. Djelujući u okviru grupe "nesvrstanih članica" u Vijeću sigurnosti UN-a, kao jedan od autora Memoranduma ove grupe o situaciji u Republici Bosni i Hercegovini, Arria je tvrdio kako je već od aprila 1992. godine Srbija krenula u ostvarivanje velike Srbije na teritoriji bivše Jugoslavije. Izjavio je: "Stoga je jasno da ovo nije građanski rat, već međunarodni sukob, gdje je

jedna međunarodno priznata država izložena agresiji spolja". (*Genocid u kontinuitetu – svjedočenje ambasadora Arrie*, 2011, 5)

Tokom rata protiv bosanskohercegovačke države korišteni su različiti termini za karakterizaciju počinjenih zločina. Najvažnija je bilo izbjeći pominjanje genocida u bilo kojem kontekstu. Prema riječima bivšeg službenika američkog Ministarstva inostranih poslova zaduženog za Jugoslaviju kreatori više politike u Bushovoj i Clintonovoj administraciji nastojali su umekšati ocjene. Srpske ratne zločine nisu htjeli nazvati genocidom jer su se plašili da bi to moglo izazvati zahtjeve američke javosti za snažnijim djelovanjem SAD-a. (Cigar, 1998: 142)

Gregory Stanton naglašava da je termin "etničko čišćenje" izmišljen i korišten s razlogom nametanja ideje da su izvršioc genocida navodno imali namjeru izvršenja "samo" za "etničko čišćenje", ali ne i za genocid. (Stanton, 2004) Zamaskirana namjera prilikom upotrebe ovog termina nije slučajna. Pogotovo to biva jasno ako uđemo u etimološko značenje termina "čišćenje" koje je bez bilo kakve dileme pozitivno. Njime se podstiče eliminacija, uništenje prljavog, nečistog. Izraz "čišćenje" posebno je bio prisutan u njemačkoj rasističkoj misli i praksi. Norman M. Neimark ističe da u južnoslavenskim jezicima "čišćenje" ima isto značenje kao sovjetske "čistke" od "neprijatelja naroda" i da njemačka rasistička misao ima izraz koji koristi poljoprivrednu metaforu (Flürbereinigung) za označavanje "čišćenja" od elemenata koji su etnički strani njemačkom tlu. (Bruneteau, 2005: 132) U međunarodnim krugovima, odnosno u javnim govorima i aktima međunarodnih tijela, termin "etničko čišćenje" počeo se upotrebljavati prilikom opisivanja izvršenih zločina u periodu 1992-1995. na tlu

Bosne i Hercegovine. Tim terminom podrazumijevalo se, između ostalog, da se stanovništvo bezbjedno premješta, "humano preseljava", s jednih prostora, nesigurnih za njih, na druge prostore, sigurne za njih. William Schabas prepoznaje cilj tog djelovanja, te pravac u kome je išla upotreba tog termina. On kaže: "Izraz 'etničko čišćenje' počeo se pojavljivati u aktima međunarodnih tijela u augustu 1992. godine. Tog mjeseca, termin je bio korišten uvijek s navodnicima u rezolucijama Vijeća sigurnosti, Generalne skupštine, Komisije za ljudska prava i Ekonomsko-društvenog vijeća. Navodnici su odražavali pogled da je termin bio izumljen od samih počinioca, iako od 1994. godine Generalna skupština više ne koristi navodnike." (Schabas, 1996: 192)

Izbjegavanje upotrebe odgovarajućih pravnih termina za zločine srpskih snaga od vlada zapadnih zemalja, uz istovremeno nametanje korištenja značajno blažih termina, bilo je iz razloga sprečavanja značajnijih reakcija njihovih javnosti koje bi vršile pritisak na njih i međunarodne organizacije kojima su upravljale da se izvede vojna intervencija ili Bosni i Hercegovini omoguću njeno pravo na samoodbranu ukidanjem embarga na uvoz oružja. Iz javnih obraćanja predstavnika međunarodne zajednice, odnosno međunarodnih visokih vojnih ili političkih zvaničnika zapadnih zemalja i Rusije jasno se vidi da su upotrebom termina "etničko čišćenje" željeli umanjiti razmjere zločina, iako su mnogi od njih, zbog dužnosti koje su obnašali, bili u obavezi da svoje stavove baziraju na međunarodnom pravu. Izbjegavali su koristiti termin "genocid" i nakon rata kako bi se zaštitili od optužbi za njegovo blagovremeno nesprečavanje i opravdali svoje pogreške, i za stanovništvo Bosne i Hercegovine štetne postupke.

¹⁷ Sličan komentar Gentilea citirao je Anthony Lewis u *New York Timesu* od 15. januara 1994. godine: "Lideri zapadnog svijeta primili su detaljan izvještaj o tome šta se ovdje događa. Neoprostivo je što su dopustili da se to događa mjesec za mjesecom." Isto tako, vidjeti *New*

York Times od 15. februara 1994. godine, stranicu s komentarima. Od ostalih zvaničnika UNHCR-a koji su se ograđivali od sistemskog zločina treba navesti Krisa Janowskog, Larryja Hollingswortha i José Maria Mendilucea. (Sells, 2002: 153, 258)

¹⁸ Naravno da je u okviru nauka, pogotovo

društvenih, poželjno da se na naučno utemeljenim činjenicama i iskustvu razmjenjuje mišljenje i diskutuje, te bi trebalo da je naučno utemeljeno kritičko promišljanje dobrodošlo, ali je isto tako bitno da se prepozna od koga i u koju svrhu se koriste određeni termini.

Činjenica je da su brojni domaći, regionalni i međunarodni politički predstavnici, ali i pojedinci, istraživači terminom “etničko čišćenje” željeli umanjiti razmjere zločina koji su se izvršavali u Bosni i Hercegovini.¹⁸

S prethodnim u vezi možemo zaključiti da međunarodni zvaničnici tokom velikosrpske i velikohrvatske agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu skoro pa potpuno izbacuju termin genocid iz svog javnog vokabulara, te ga smišljeno mijenjaju drugim terminima, prije svih terminom “etničko čišćenje”. Termin “etničko čišćenje” toliko je nametnut široj javnosti da je često u upotrebi i među predstavnicima naroda nad kojim je izvršen genocid, a koji uglavnom ne razumiju njegovu skrivenu suštinu. Opisivanje događaja u Bosni i Hercegovini, ili bilo kojoj drugoj zemlji, gdje su izvršeni zločini bilo kojim terminom nije problematično ukoliko onaj ko ih koristi nema cilj da istim izmijeni karakter rata, minimizira ili negira zločine i vrijeđa žrtve. “Etničko čišćenje” nije bilo posljedica rata, nego cilj genocidne namjere i djelovanja. Pokušaji prikazivanja prisilnog preseljavanja, odnosno progona, jedne nacionalne grupe s nekog prostora tokom agresije nije ništa drugo nego pokušaj stavljanja paravana na genocidnu radnju izdvajanjem jednog genocidnog akta iz sveukupnog procesa genocida.

5. Saučesništvo međunarodne zajednice i u posljednoj fazi genocida

Iako je u julu 1995. godine u i oko Srebrenice počinjen zločin u kojem je u nekoliko dana ubijeno preko osam hiljada Bošnjaka; zbog čega je

on nakon nekoliko godina pred međunarodnim sudovima okarakterisan kao zločin genocida za koji je jasno kazano da su njegovi izvršioци vojska i policija, odnosno institucije Republike Srpske; međunarodni zvaničnici nisu učinili ništa značajno kako bi promijenili nepravdu koju su nanijeli žrtvama u ‘Daytonu’. Mirovnim sporazumom krajem 1995. postignutim u američkoj vojnoj bazi u tom gradu samoproglašena Republika Srpska formirana 9. januara 1992. godine legalizirana je kao jedan od dva entiteta Bosne i Hercegovine.

U ovom dijelu rada ne možemo a da ne spomenemo i odnos dijela zapadnih sila prema utvrđivanju istine o agresiji Srbije i Crne Gore na Republiku Bosnu i Hercegovinu. Za primjer ćemo uzeti skrivanje krucijalnih dokaza iz kojih se vidi uloga Srbije u ratu protiv Bosne i Hercegovine. Mislimo na dokumente Vrhovnog savjeta odbrane (VSO) SRJ. (Tromp, 2019: 236-240) U procesu protiv Slobodana Miloševića, koji je optužnicom terećen da su njegove snage, između ostalog, učestvovala u zauzimanju sela i gradova širom Bosne i Hercegovine, te protjerivanju i zločinima nad nesrbima, glavna tužiteljica Haškog tribunala Carla del Ponte postigla je dogovor. Srbijanske vlasti bile su spremne predati “bilješke sa sjednice VSO samo ukoliko bi imali pravo da redigiraju sve dijelove koji bi mogli da predstavljaju rizik za ‘vitalne državne interese’”. Razlog za to je bio da se spriječi iznošenje u javnost dijelova dokumenata koje bi država BiH mogla iskoristiti u tužbi za genocid koju je BiH uložila protiv Srbije na Međunarodnom sudu

pravde još 1993.” (Isto: 237) Iako je tim Tužilaštva bio siguran u svoj uspjeh, kako navodi Tromp, međutim “suprotno pisanoj preporuci tužitelja Nicea, koji je bio zadužen za suđenje Miloševiću, glavna tužiteljica MKSJ Carla del Ponte je uputila pismo ministru vanjskih poslova Srbije Goranu Svilanoviću i pristala na zaštitu traženih dijelova dokumenata VSO.” (Isto) Time je praktično zaokruženo učešće međunarodnih zvaničnika u svim fazama genocida nad Bošnjacima. Očigledno su aktivno učešće uzeli u posljednjoj, fazi negiranja, skrivajući, skupa sa zvaničnim Beogradom, dokaze o njihovom aktivnom učešću u pripremi agresije, agresiji i počinjenim zločinima u Bosni i Hercegovini.

Zaključak

U Republici Bosni i Hercegovini u periodu 1992-1995. godine, a posebno u i oko Srebrenice jula 1995. godine, Organizacija UN-a “sahranila” je sve principe “zapadne demokratije.”

Naslanjajući se u radu na različite izvore koji obrađuju bitne odluke ili izjave međunarodnih organizacija i pojedinaca tokom agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1992-1995. godine, dokazujemo da su međunarodni zvaničnici učestvovali u svim fazama genocida nad Bošnjacima. Obradujući nekoliko značajnih tema, dokazujemo da su svjetske sile, koje su utjecale na donošenje bitnih odluka tokom devedesetih godina 20. stoljeća u Bosni i Hercegovini, odgovorne za nesprečavanje zločina i mogu se smatrati odgovornim za brojne počinjene zločine.

Izvori i literatura

Izvori:

Arhiv Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu (AIIZ).
United Nations, International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) – Sudski spisi.

Literatura:

Bandžović, Safet (2011). “Politički interesni realizam i dometi međunarodnog prava”, u: *zbornik radova Genocid u Bosni i Hercegovini – posljedice presude Međunarodnog suda pravde*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.

Begić, Kasim (1997). *Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma (1991-1996)*, Sarajevo: Bosanska knjiga.
Begić, Mujo (2013). *U opsadi 1201 dan – Sigurna zona UN-a Bihać*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.

- Boyle, F. A. (2005). *Bosanski narod optužuje za genocid: postupak pred Međunarodnim sudom pravde u predmetu Bosna i Hercegovina protiv Srbije radi sprečavanja i kažnjavanja zločina genocida*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava.
- Bruneteau, Bernard (2005). *Stoljeće genocida*, Zagreb: Politička kultura.
- Bryant, Lee (1993). *The Betrayal of Bosnia*, Centre for the Study of Democracy – University of Westminster.
- Čekić, Smail (2012). *Genocid i istina o genocidu u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Čekić, Smail, Šestanović, Muhamed, Karović, Merisa i Mastalić-Košuta, Zilha (2010). *Zločini nad djecom Sarajeva u opsadi*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Cigar, Norman (2016). “Neuspjeh u sprečavanju genocida u Srebrenici: vojni utjecaj na politiku Sjedinjenih država” u Karčić, Hikmet (ur.) *Sjećanje na bosanski genocid: pravda, pamćenje i poricanje*, Sarajevo: Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka.
- Cigar, Norman (1998). *Genocid u Bosni: Politika “etničkog čišćenja”*, Sarajevo: Bosanski kulturni centar i Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava.
- Cohen, Philip (1996). *Srpski tajni rat: propaganda i manipulacija historijom*, Sarajevo: Ljiljan.
- De Zajaš, Alfred (1996). “Rat u bivšoj Jugoslaviji sa stanovišta međunarodnog prava”, u: *Etničko čišćenje – Genocid za Veliku Srbiju*, Sarajevo: VKBI, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, BKC.
- Donia, Robert (2012). *Iz Skupštine Republike Srpske 1991–1996* Sarajevo – Tuzla: University Press.
- Džananović, Muamer i Grabovica, Almir (2016). “Zločini u Žepi 1992–1995”, u: *Zbornik radova sa Međunarodne naučne konferencije održane 9–11. jula 2015 godine u Sarajevu, Tuzli i Srebrenici: Srebrenica 1995–2015: Evaluacija naslijeđa i dugoročnih posljedica genocida*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava.
- Džananović, Muamer (2020). “Dijete i porodica u genocidu – S posebnim osvrtom na genocid nad Bošnjacima u i oko Srebrenice jula 1995. godine”, u: *Monumenta Srebrenica, Istraživanja, dokumenti, svjedočenja – knjiga 9. – Srebrenica kroz minula stoljeća*, Tuzla – Srebrenica: JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa.
- Džananović, Muamer (2021). “Utjecaj genocida nad Bošnjacima na demografske promjene u Srebrenici i Bratuncu 1991–2021.”, u: *Monumenta Srebrenica, Istraživanja, dokumenti, svjedočenja – knjiga 9. – Srebrenica kroz minula stoljeća*, Tuzla – Srebrenica: JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa, Tuzla – Srebrenica, god. 10, br. 10.
- Džananović, Muamer (2011). *Zločini nad djecom u Goraždu tokom opsade 1992–1995*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Filipović, Muhamed (2011). “Odstupanje tvoraca ICTY-a u odnosu na nirnberške principe i praksu”, u: *Zbornik radova Genocid u Bosni i Hercegovini – posljedice presude Međunarodnog suda pravde*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Genocid u kontinuitetu – svjedočenje ambasadora Arrie, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2011.
- Halilović, Safet (priredio), *Restitucija bosanske državnosti*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2013.
- Halperin, Sandra (2004). *War and Social Change in Modern Europe: The Great Transformation Revisited*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hartmann, Florence, *Mir i kazna – tajni ratovi međunarodne politike i pravosuđa*, dostupno na: <http://instituteforgenocide.org/en/wp-content/uploads/2012/01/florence-hartmann-mir-i-kazna.pdf>.
- Hoare, Marko Attila (2015). *Bosnia and Herzegovina – genocide, justice and denial*, Sarajevo: Center for Advanced Studies.
- Hodge, Carole (2007). *Velika Britanija i Balkan od 1991. do danas*, Zagreb: Detecta.
- Kaplan, Robert (2004). *Balkanski duhovi: putovanje kroz historiju*, Beograd: Dan Graf.
- Karčić, Hamza (2018). *Američki Kongres i rat u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu.
- Karčić, Hikmet, “Strategija negiranje genocida: od Markala do Srebrenice” u: *Zbornik radova: Genocid nad Bošnjacima, Srebrenica 1995–2020: Uzroci, razmjere i posljedice*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava UNSA, UNSA, UNTZ, Institut za historiju UNSA, Sarajevo – Tuzla, 2021, 677–692.
- Kenney, Georg, “Većina to zna bolje – ostavka na položaj u Stejt departmentu”, u: *Etničko čišćenje – Genocid za Veliku Srbiju*, VKBI, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, BKC, Sarajevo, 1996.
- Matton, Sylvie, “Dokazi i sram, međunarodna odgovornost za genocid u Srebrenici”, u: *Zbornik radova sa Međunarodne naučne konferencije održane 9–11. jula 2015 godine u Sarajevu, Tuzli i Srebrenici: Srebrenica 1995–2015: Evaluacija naslijeđa i dugoročnih posljedica genocida*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2016.
- Rezolucije Vijeća sigurnosti UN o Bosni i Hercegovini (1995). Sarajevo: Press centar ARBiH.
- Ronayne, Peter, *Never again? The United States and the prevention and punishment of genocide since the Holocaust*, Rowman&Littlefield Publisher, 2001.
- Schabas, A. William (1996). *Genocide in the international Law: The crimes of crimes*, Oakland: Cambridge University Press.
- Sells, A. Michael (2002). *Iznevjereni most, Religija i genocid u Bosni*, Sarajevo: ITD “Sedam”.
- Silber, Laura – Little, Allan (1996). *Smrt Jugoslavije*, Rijeka: Tiskara Rijeka.
- Simms, Brendan (2003). *Najsramniji trenutak Britanije i uništenje Bosne*, Sarajevo: Buybook.
- Šehić, Zijad (2013). *Eksperiment u svjetskoj laboratoriji Bosna, međunarodna diplomatija u vrijeme disolucije SFRJ i agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo: Dobra knjiga.
- Tromp, Nevenka (2019). *Smrt u Hagu: Nezavršeno suđenje Slobodanu Miloševiću*, Sarajevo: University press – izdanje Magistrat Sarajevo.
- Zbornik radova sa Međunarodne naučne konferencije održane 9–11. jula 2015. godine u Sarajevu, Tuzli i Srebrenici:*

Srebrenica 1995-2015: Evaluacija naslijeđa i dugoročnih posljedica genocida, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2016.

Zülch, Tilman, "Etničko čišćenje" – Genocid za Veliku Srbiju (1996). Sarajevo: VKBI, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, BKC.

Web stranice:

<http://kliker.info/florence-hartmann-srebrenica-je-kolateralna-steta-dejtonskih-zakulisnih-pregovora/>.
<http://www.genocidewatch.org/aboutgenocde/12waystodenygenocide.html>.
<http://balkans.aljazeera.net/vijesti/un-rusija-oborila-rezoliciju-o-srebrenici>.
http://www.hlrcd.org/images/stories/konferencije/regionalna_debata_genocid/transkript.pdf.

<http://www.nezavisne.com/novosti/bih/Srbija-nije-kriva-za-genocid-u-BiH/6398>.
<http://www.radioljubuski.ba/svijet/item/21496-4-rujna-1993-francois-mitterand-volim-srbe-da-i-sto-hrvati-suti-koji-su-tlacili-700-000-srba.html>.
<http://www.youtube.com/watch?v=hB373oKqL3s>.
<https://iwpr.net/sr/global-voices/specijalno-istrazivanje-cena-pravde>.

الموجز

موقف المجتمع الدولي من الجرائم المرتكبة ضد المدنيين إبان العدوان على جمهورية البوسنة والهرسك 1992 - 1995

معمّر جناونوفيتش

إن القوى السياسية العسكرية العالمية التي كانت تتمتع بأكبر تأثير في اتخاذ القرارات المتعلقة بالأحداث في البوسنة والهرسك في تسعينيات القرن العشرين، حاولت بطرق متنوعة تأجيل التفكير بمنع وقوع العدوان والإبادة الجماعية، أو إيقافها. إن اختلاف دول المجموعة الأوربية (الاتحاد الأوربي) ومجلس الأمن في الأمم المتحدة في الآراء والمواقف السياسية، أظهر عدم الاستعداد لإيقاف ارتكاب الجرائم في البوسنة والهرسك، مما أدى إلى تهميش كافة مبادئ القانون الدولي.

لقد ركزنا في هذا المقال على عدة مواضيع، مستندين إلى مصادر مختلفة تتعلق بالقرارات أو التصريحات الصادرة عن الكيانات التي كان بمقدورها اتخاذ قرارات من شأنها تغيير مسار الحرب في البوسنة والهرسك في تسعينيات القرن الماضي. الموضوع المهم الأول هو تصريحات السياسات الأمريكية والبريطانية والفرنسية وغيرها في خطابها المعلن في تسعينيات القرن الماضي، مدعية بأنه "نزاع" لا ينبغي التدخل فيه. والموضوع التالي الذي لا يمكن إغفاله هو منع حق الدفاع عن النفس بالخطر الفروض على استيراد السلاح. إن القرارات المتعددة التي أصدرها مجلس الأمن لم تحقق أي تقدم بشأن أحوال السكان المدنيين في المدن المحاصرة، ومن المواضيع التي تطرقنا إليها: قرار إعلان المناطق الآمنة، ثم التجنب المتعمد لمصطلح الإبادة الجماعية في الخطاب المعلن بشكل خاص، لتبين مواقف السياسات الدولية تجاه الجرائم التي ارتكبت أمام "أعينهم". وبالاستناد إلى "مراحل الإبادة الجماعية" حسب رأي غريغوري ستانتون، نؤكد أن المجتمع الدولي قد شارك فعلياً في المرحلة الأخيرة، ألا وهي إنكار الإبادة الجماعية بحق البشانة.

إننا بهذا المقال سنأتي بالدليل على أن القوى العالمية التي كان بمقدورها إصدار قرارات حاسمة في تسعينيات القرن العشرين في البوسنة والهرسك، مسؤولة عن عدم منع الجرائم، كما يمكن اعتبارها مسؤولة عن ارتكاب الكثير من تلك الجرائم.

الكلمات الرئيسية: جمهورية البوسنة والهرسك، العدوان، الجرائم، الإبادة الجماعية، القوى السياسية العسكرية العالمية، حظر استيراد السلاح، المجموعة الأوربية (الاتحاد الأوربي)، قرارات مجلس الأمن، المناطق الآمنة تحت حماية الأمم المتحدة، وثائق مجلس الدفاع الأعلى في يوغوسلافيا، إنكار الإبادة الجماعية.

Summary

THE ATTITUDE OF THE INTERNATIONAL COMMUNITY TOWARDS THE CRIMES COMMITTED DURING THE AGGRESSION ON BOSNIA AND HERZEGOVINA 1992-1995.

Muamer Džananović

The world political and military powers which had the most significant role in shaping the events that were taking place by the end of the 20th century in Bosnia and Herzegovina, have delayed or avoided taking steps in preventing and, eventually ending the aggression and the genocide against peoples of Bosnia and Herzegovina. The member states of the EU and the United Nations Security Council with their differing political stands demonstrated a lack of will to end the war in Bosnia and Herzegovina thus marginalizing all the principles of International law. In this article, we focused on a number of topics in the light of various sources regarding the decisions or statements of decision-makers who had the power to change the course of the events that took place in the nineties of the 20th century in Bosnia and Herzegovina. The first topic of significance here is the interpretation in the public discourse of American, British, French, and others officials of the nature of the "conflict" that was taking place here and the reasons they quoted for not interfering therein. The next focal point is a detrimental decision taken by these powers to enforce an embargo on the imports of weapons by which the people of Bosnia and Herzegovina were denied their right to self-defence. A number of resolutions were brought by the UN Security Council, however, none of them made significant progress in the line of the protection of the civilians in the cities under siege. Here we particularly focused on the Resolution that declared safe zones. Deliberate evasion on the part of these world powers of the use of the term genocide in their public discourse is also a topic in this paper wherein we attempt to present their attitude towards crimes against humanity that literally took place right before their eyes. We here, on the bases of G. H. Stanton's "phases of genocide" make a claim that the international community took part in what was asserted by Stanton as "the last phase of genocide" - denial of the genocide committed against Bosniaks. In this article, we affirm that the world powers that influenced important decision-making in the nineties of the 20th century in Bosnia and Herzegovina are responsible for numerous crimes committed by failing to prevent the escalation of the war and crimes therein.

Keywords: Republic Bosnia and Herzegovina, aggression, crimes, genocide, world's political and military powers, the embargo on the imports of weapons, EU, resolutions of the UN Security Council, UN safe zones, Supreme Defence Council of Yugoslavia, denial of genocide

FENOMENI BOLI I PATNJE U IZVORIMA ISLAMA

Damir BABAJIĆ
medzlis-ef@hotmail.com
Džemat "Hidaje" Minhen

SAŽETAK: Fenomeni boli i patnje prate čovjeka od rođenja do smrti jer se čovjek u boli rađa i umire. Zato je bol, kao i patnja, u nekom smislu višeznačan fenomen, neizbježan pratilac svake ljudske biografije, izazovna tema, zapravo tajna. Autor u prvom dijelu rada donosi sociološke, antropološke, filozofske i teološke definicije boli i patnje. Nakon toga ukazuje na odnos izvora islama prema boli i patnji, pri čemu prvo pojašnjava fenomene zdravlja i bolesti u njihovoj ukupnosti, a potom bol i patnju kojima su ljudska stvorenja kontinuirano izložena.

Ključne riječi: bol, patnja, islam, bolest, zdravlje, izvori islama

Definiranje fenomena boli i patnje

Kada se pokušaju fenomeni *boli* i *patnje* tačno definirati, čovjek se suočava s ogromnim poteškoćama, s obzirom na složenost njihove prirode. Bol ima biološku osnovu kao i bolest. U biološkom smislu osjet boli je senzorni i emocionalni alarmni sistem s ciljem brzog signaliziranja oštećenja tkiva ili degenerativnog procesa u toku. Isti se izraz *bol* koristi i danas kao i u ranijim vremenima, jer to ljudsko iskustvo staro je koliko i samo čovječanstvo, u smislu označavanja fizičke i duhovne, moralne boli, kao sinonima patnje. Ljudi su se u svakome vremenskom periodu neprekidno suočavali s bolešću i patnjom, istraživali njihove uzroke, načine otklanjanja i lakšeg podnošenja. Također, prolazili su kroz razna iskušenja i nedaće, razne probleme koji su im narušavali životnu harmoniju i njihovo zdravlje. Stoga su sve znanstvene discipline (teologija, filozofija, psihologija, sociologija, medicina...), kao i umjetničke

grane, pokušale pojasniti i prenijeti doživljaje boli i patnje. Ti fenomeni su "sastavni dio ljudske prirode, najbolnije ljudsko iskustvo, nezaobilazna i univerzalna životna činjenica svih vremena, ljudi različitih spolova, uzrasta, socijalno-društvenoga i kulturnoga statusa i vjeroispovijesti. Oni su trajan čovjekov problem pred kojim svaka znanost ostaje nijema, dok ju jedino vjerom čovjek može pokušati "martiološki" prihvatiti". (Živković, Vuletić, 2016:31-42) Gdje nema boli i patnje, nema ni života, jer su oni sastavni dio ljudske prirode, kao i njene egzistencije, nijedan im čovjek/smrtnik ne može pobjeći, prate čovjeka od začeca do preseljenja, i nakon proživljenja. Bilo kakav pokušaj da se živi bez boli ne samo da je nemoguć, već ga čini i besmislenim jer život bez boli jednostavno nije moguć.

Do šezdesetih godina prošlog stoljeća bol je definirana kao jednostavan senzorni odgovor na oštećenje tkiva. Prema definiciji *Svjetske zdravstvene organizacije* (WHO): "Bol je

neugodan emocionalni i osjetni doživljaj, povezan sa stvarnim ili mogućim oštećenjem tkiva ili opisom u smislu tog oštećenja." Margaret McCaffery definiše bol kao: "...štogod osoba koja ju doživljava kaže da jest i postoji kadgod ona kaže da jest". (Piškorjanac, 2010:41) Općeprihvaćenu definiciju boli dalo je *Međunarodno udruženje za proučavanje boli* (International Association for the Study of Pain-IASP): "Neugodan osjetni i osjećajni doživljaj koji nastaje stvarnim ili prijetećim oštetama stanica ili ga osoba koja osjeća bol tako opisuje kao da je uzrok jedne takve oštete stanica".¹

U drevnoj filozofiji bol se smatrala događajem koji narušava skladni poredak postojanja, kako bi vraćanje

¹ Međunarodno udruženje za proučavanje boli (International Association for the Study of Pain – IASP) osnovano je godine 1973. kao neprofitna stručna organizacija posvećena sveobuhvatnom istraživanju boli i poboljšanju brige o pacijentima koji trpe bol.

ravnoteže prepustilo užitku. Otuda oblici ataraksije ili apatije koji su morali jamčiti pozitivnu sliku ljudskog života, oslobođeni i nepovezani od njegovih tragičnih događaja. Tako je iscjeljivanje boli bila prva briga filozofije, često bježeći od samog života, izolirajući se u ahistorijskom i bezvremenskom prostoru. (Bueno-Gomez, 2017:1-11) Grci imaju dvije ključne riječi koje obuhvataju duboko značenje iskustva boli: *algos*, koji aludira na fizičku dimenziju (osjećam bol, bolestan sam, patim) i *patos*, riječ koja širi značenje na emocionalnu i psihičku patnju, na unutrašnju dimenziju (uznemirena sam, uznemirena). Iako je bol prepoznata po svojoj materijalnosti kao kod Hipokrata i Epikura, njeno uključivanje u širu sferu patnje, čak i duše, već je primijetna kod Platona i proteže se sve do stoika.

Pojavom kršćanstva poprima pozitivnu vrijednost: dragocjena je prilika za obnovu života jer negirati bol znači negirati sam život. Zato su bol i patnja nerazdvojni i oboje uključuju dušu te su dio njenog puta pročišćenja i susreta s Bogom. (Aydede, 2006; Di Nitto, 2015)

Bol nije samo senzacija, već je i osjećaj, kako nas uči fenomenologija. Njegova se percepcija daje smanjenjem ili dezorganizacijom vitalnih funkcija organizma. Zato je definicija boli koju je dala Međunarodna asocijacija za proučavanje boli (IASP) jasna, pokazujući da bol nije samo fizički osjet već i emocionalni doživljaj. Otuda zaključak da se svijet onih koji osjećaju bol potpuno razlikuje od onih koji doživljavaju radost, kako u ukupnosti, tako i u svakom pojedinom aspektu. (Aydede, 2006; Di Nitto, 2015) Tako je Descartes (*Načela filozofije*) kao izvor boli predstavio mozak, dakle sasvim konkretan *fizički* organ. Kasniji znanstvenici će radije taj "centar" prepoznati u nečemu "između" fizičkoga i nefizičkog organa, drugim riječima, praveći otklon od Descartesove stroge dihotomije između tijela i duha, izvor boli će prepoznati djelimično u mozgu, a drugim dijelom u nečemu

pored njega (nervi i sl.), a pri tome sâm fenomen boli predstavljajući kao nadasve korisno iskustvo. Poznato je da su Descartesova razmišljanja odredila raspravu prije svega o odnosu duha i tijela, ali i različite (pa i medicinske) teorije boli. (Grahek, 1992) Pomenuti filozof je smatrao da postoji neprekinuta veza između mjesta na koži gdje se pojavio bolni podražaj (osjećaj) i centra u mozgu gdje se bol doživljava. Na pozadini njegovih izvoda zaživjelo je prirodno-znanstveno i fizikalističko tumačenje boli. Tako je u zapadnoevropskoj modernoj filozofiji bol isključena iz "metafizičkih" propitivanja, te je postala prirodno-znanstveni problem, sekularizirana i antropologizirana. (Koprek, 2014:71-81) U vezi s tim on će reći: "Ne postoji ništa što me priroda uči na očitiji način da imam tijelo, koje je bolesno kad osjetim bol. (...) priroda me uči kroz te osjećaje boli, gladi, žeđi itd., da nisam toliko u svom tijelu koliko je mornar u brodu, već da sam s njim povezan na vrlo uski i gotovo zbuñeni način, tako da čine gotovo jednu stvar s tim. Inače, ustvari, kad me udari tijelo, ja, koji nisam ništa drugo negoli stvar koja misli, neću osjetiti bol, ali bih tu leziju shvatio čistim intelektom, kao što mornar opaža vidom ako se nešto slomi u brodu." (Descartes, 2008:135)

U knjizi Louisa de Wohla pod nazivom "*Tiho svjetlo*" autor tretira pitanje patnje, njenog uzroka i posljedica te zaključuje da se patnja javlja onda kada se dijelovi koji pripadaju jedan drugome razdvoje i ne mogu se spojiti, a da je posljedica razdvojenosti bol. Razdvajajući stranice koje pripadaju jedna drugoj javlja se patnja koja uzrokuje bol, tako isto kada se razdvoje dvoje ljudi koji se vole javlja se patnja a zatim bol. Za njega je odvajanje zapravo kidanje veze između naravnog i nadnaravnog, što je glavni izvor patnje. (De Wohl, 2013:262-263) Zato bol i patnju ne treba shvatati u kontekstu nekog odjeljivanja duha od tijela. Bol i duševne patnje prožimaju se u nerazdvojnom jedinstvu tijela i uma. Naime, svaka se bol ne odražava samo

na tijelo nego i na duh, zapravo na cjelovitog čovjeka, jer je uvijek jedan te isti čovjek onaj koji podnosi bol i koji pati. (Koprek, 1990:63-68) Razumijevajući pomenute definicije Engel George bol definiše kao "psihološko iskustvo koje uključuje koncepte ozljede i patnje, ali ne ovisi o stvarnim fizičkim ozljedama". (Engel, 1969:45) Na putu istinskog razumijevanja fenomena boli i patnje značajnu ulogu ima psiha, koju je Edwin Shneidman definisao kao akutno stanje intenzivne psihološke boli povezano s osjećajem krivice, tjeskobe, straha, panike, ljutnje, usamljenosti i bespomoćnosti (Shneidman, 1993:145-147), dok Joseph Sandler psihološku bol definira kao afektivno stanje povezano s odstupanjem između idealne i stvarne percepcije sebe. (Sandler, 1967:154-174; Isti, 1962:91-100)

Iz perspektive Bakana Davida, bol je svijest o poremećaju u sklonosti osobe prema održavanju individualne cjeline i društvenog jedinstva, te uočava da pojedinac osjeća psihološku bol tek u trenutku kad se odvoji od značajnog drugog. (Bakan, 1968) S druge strane, Roy Baumeister stavlja akcenat na mentalnu bol na koju gleda kao na averzivno stanje visoke samosvijesti o neadekvatnosti. Kad negativni ishodi padnu daleko ispod nečijih standarda idealnog "ja" i težnji, onda osoba doživljava mentalnu bol, čija je osnovna emocija samo razočaranje. (Baumeister, 1990-90-113)

I drugi stručnjaci su se bavili fenomenom "mentalna bol". Tako Israel Orbach i saradnici mentalnu bol definišu kao "širok spektar subjektivnih iskustava okarakteriziranih kao percepcija negativnih promjena u sebi i njegovoj funkciji praćena snažnim negativnim osjećajima". (Orbach, 2003:231-241) Intenzivna "nepodnošljiva" mentalna bol definisana je i kao izuzetno averzivan osjećaj na emocionalnoj osnovi koji se može doživjeti kao muka, a koja može biti povezana s psihijatrijskim poremećajem ili s teškom emocionalnom traumom (smrt djeteta ili druge voljene osobe). Povezana je s emocionalnom

boli koju Elizabeth Bolger definira kao stanje “osjećaja slomljenog” koje je uključivalo iskustvo ranjavanja, gubitak samoga sebe, nepovezanost i kritičku svijest o nečijim negativnim svojstvima, a čije su karakteristike opisane kao osjećaj gubitka ili nepotpunosti sebe i svijest o vlastitoj ulozi u iskustvu emocionalnog bola. (Bolger, 1999:342-362) Mnogo je toga u emocionalnoj boli izazvano strahom od nepoznatog i nepredvidivog, zato često uključuje kajanje i osjećaj krivnje zbog zaboravljenih propusta. U njoj se nalaze i elementi srdžbe, mržnje i depresije, te može upozoravati čovjeka da pretjeruje u nečemu, da ne poštuje granice fizičkih sposobnosti i sugerise mu promjene. (Jeličić, 2014:81-93)

Kao što se može uočiti, bol je veoma prisutan fenomen u općoj populaciji, univerzalno iskustvo koje je glavni uzrok patnje i onesposobljenosti diljem svijeta. Može imati razarajući uticaj na svakodnevni život oboljelih, što potvrđuju brojna istraživanja. Često se navodi da je bol najučestaliji simptom u kliničkoj praksi, uzrok nemogućnosti normalnog funkcionisanja i najčešći razlog traženja medicinske pomoći. Temeljne spoznaje o pomenutom fenomenu sežu daleko u povijest medicinske znanosti koja naglašava da je bol simptom bolesti, nestaje s nestankom bolesti, u različitim oblicima utiče na svakodnevno psihološko funkcionisanje oboljelih tako što prekida ili ometa započete aktivnosti, što može uticati na identitet osobe. (Alispahić, 2016) Posljednjih godina o boli i patnji provedeno je mnoštvo istraživanja i napisano mnoštvo radova zbog sve većeg medicinskog i socijalnog problema koji izazivaju posljedice dugotrajnog liječenja ukazujući da na njegovu oblikovanje utiču kvantitativni, kvalitativni i osjećajni faktori, iskustvo kao i kulturni, društveni i ekonomski faktori. Savremene definicije boli sadrže i druge sastavnice koje mijenjaju prag osjetljivosti i tolerancije boli, ali zajedničko im je da je to bolest koja se može i mora liječiti.

Na tragu navedenoga, Cicely Saunders je pokrenula moderni svjetski

hospicijski pokret brige za one čija bolest je uznapredovala i uzročno liječenje završilo te otvara novi pristup konceptualizaciji boli. Ona zastupa mišljenje da je čovjek i tjelesno i duhovno biće te da je u njezi bolesnika neophodno uzeti oba aspekta jer ih bol oba i uključuje. Na tragu svojih razmišljanja Saunders uvodi i definira jedan od osnovnih pojmova hospicijske/palijativne medicine *totalna bol* smatrajući, pri tome, da bol obuhvata četiri komponente: fizičku, emocionalnu (anksioznost, depresija...), socijalnu (gubitak samokontrole, identiteta, tjelesnosti kao i gubitak prijatelja) i duhovnu/egzistencijalnu (brige i strah od smrti). Ako se želi potpuno oslobađanje boli potrebno je djelovati na sve njene komponente. (Pessini, 2004:261-271; Kiseljak, Persoli-Gudelj, 2008; Jušić, 2001:249; Živković, Vuletić:2016:33-40) Zbog toga je važna “totalna” palijativna medicina, ona koja će obuhvatiti sve aspekte čovjeka i koja brine za optimalnu kvalitetu života do smrti, naglašavajući potrebu pristupa cjelovitom čovjeku.

U današnje vrijeme, sve je učestalija pojava bolesti na psihosomatskom području, a da im je izvor na duhovnoj razini, čemu svjedoče mnogi znanstvenici. Naprimjer, teolog Beinert tvrdi da je svaka bolest, u temelju, plod krivog oblika življenja vlastitog bića, dok Daniel Goleman, proučavajući emocionalnu inteligenciju, zaključuje da negativne misli i odluke, te grijesi i korupcija, razaraju čovjekove emocije, otupljuju njegovu sposobnost da ide za svojim idealima, što onemogućava čovjeku da se razvija, a rezultati su depresija pa čak i “bijeg iz života” ili suicid, što se odražava na ljudske emocije, utiskujući u sebe osjećaj krivice kada se u čovjeku oblikuju strahovi koji u dubinama njegove egzistencije stvaraju bol i besmisao patnje.²

S druge strane, prema medicinskom nauku bol je rezultat vrlo kompliciranih procesa na nekoliko nivoa živčanog sistema, može imati nekoliko uzroka i obrnuto, uzrok može potaknuti različite osjećaje boli. Zato je

bol složen i višeslojan fenomen koji se sastoji od različitih interaktivnih komponenti, koji kao neugodna osjetilna percepcija nastaje tek kad “vijesti o boli” iz oštećenog tkiva dođu do mozga. Ti osjećaji uključuju značajnosti kao što su: lokalizacija, intenzitet, kvaliteta boli, te pokreću motoričke i vegetativne reakcije. (Alispahić, 2016)

Ako bol potraje, ona dovodi do stanja patnje, što se može shvatiti kao negativna reakcija mozga na bol, strah, unutarnju napetost ili depresiju. Stanje patnje izaziva prijetnje ili prijetnje fizičkom i/ili mentalnom blagostanju ljudi. Patnja je, dakle, posljedica subjektivne procjene i interpretacije negativnog iskustva.

Razumijevajući fenomen bola, duhovnog bola, kršćanski teolog Randy Alcorn izjavljuje kako će nebeska radost nadoknaditi, kompenzirati patnju na zemlji, te se pita kako bez te perspektive prihvatiti da, primjeric, ljudi umiru mladi, da su hendikepirani, podnose teškoće slabog zdravlja, nemaju djece, koji se odriču ugodnoga života i sve prinose kao žrtvu? (Planinić, 2011: 343-360) Oni koji dopuštaju mogućnost postojanja Drugog (boljeg) svijeta poslije smrti tvrde da je fizičko zlo (bol i patnja) prepušteno od Boga i da će u ovome zemaljskom životu bit predznak radosti na drugome svijetu (Ahiretu), jer Bog bol i patnju nadoknađuje u vječnom životu onima koji su Ga dostojni. (Planinić, 2011: 343-360) Zlo je posljedica pada čovjeka jer Bog je stvorio svijet koji je bio dobar, tvrdi Augustin Aurelije. Prirodno zlo (katastrofa) nastalo je po “palim anđelima”, dok je moralno zlo (prouzročeno voljom ljudskih bića) djelo čovjeka koji se udaljio od Boga i svojim izborom zastranio s pravog puta. Zato su zlo, bol i patnja, praznina, nedostatak, ističući da Bog nije stvorio zlo, da je čovjek taj koji je izabrao odstupanje, devijaciju od puta savršene dobrote,

² Vidi: Ana Perišić, “Simptomatske duhovne bolesti”, u: <https://www.hagioterapija-split.hr/o-nama/cbts-za-hagio-hr/13-za-hagiohr/55-simptomatske-duhovne-boli>. (Pogledano: 22.3.2020)

ne postoji zlo već postoji manjak dobra. (Augustin, 1973: 133-146) Problemom zla, bola i patnje bavio se i Peter Kreeft, kršćanski filozof, koji je dao nekoliko odgovora na pomenuta pitanja: od toga da Bog može koristiti kratkotrajna zla da postigne dugovječna dobra, do toga da Bog daje patnju kako bi patenik dostigao moral i približio se dragome Bogu. (Planinić, 2011: 343-360) Mnogi filozofi su se bavili pitanjem zla, bola i patnje, poput Imanuela Kanta, koji smatra da je zlo lični izazov svakog ljudskog bića i može se nadići samo vjerom, (Kant, 1984) a u svom spisu "Vor der Macht des Gemüts..." tvrdi da "istinsko ja nikada nije bolesno" (Kant, 1836:7-21), dok Platon pojam zla vidi kao "zlo je materija", "zlo je negacija dobra, nedostatak dobra", te ističe da osjetilni svijet nije sam po sebi zao, a ni dobar, dobar je ako sudjeluje u Bogu, a zao ako sudjeluje u materiji. (Planinić, 2011: 343-360) Na ovaj ili onaj način filozofi priznaju da se bol odnosi na ljudsku konačnost, krhkost, ranjivost i smrtnost. Tako se može pročitati da se bol prvobitno tiče somatskoga, dok je patnja usmjerena više na duhovno područje. (Koperk, 2014:72; Brugger, 1976:334-335; Morris, 1996)

Fenomeni boli i patnje u izvorima islama

Da bi se definirali fenomeni boli i patnje s islamskog aspekta, neophodno je prvenstveno definirati fenomene zdravlja i bolesti. Čovjek se sastoji od "besmrtno" duše koja je vezana za tijelo i psihu koja je opet "zemaljska", a vezanost za nju čini čovjeka ranjivim, bolesnim, nemoćnim. Zdravlje i bolest, dvije nerazdvojne stvarnosti, bili su temeljna briga prvog čovjeka i prvog društva, svakog muslimana i zajednice, a tako su temeljna briga i savremenog čovjeka i društva u cjelini.

³ Više v.: <http://www.who.int/en/> (Pogledano 24.12.2019)

⁴ Hadis doslovno glasi: "Ni nebesa a ni zemlja Me ne obuhvataju, ali Me obuhvata srce Moga roba." Vidi: (Nasr, 2007:34)

Zdravlje se definira kao zdravo stanje koje zahvata ne samo ljudsko tijelo, nego čitavoga čovjeka, njegov psihički život, interpersonalne odnose i ekološki okvir u kojem živi (odnos prema sebi, drugome, prirodi i Stvoritelju).³ Zdravlje se ne može svesti samo na tjelesnu dimenziju, uz nabrojane dimenzije uključuje i duhovnu dimenziju svakog ljudskog života. (Parlov, 2006:164-184) Nauk islama kako priznaje bolesti tijela tako priznaje i bolesti srca, ali ne kao organa koji ima funkciju pumpe u tijelu, već kao centra spoznaje jer je srce središte mikrokosmičke dimenzije ljudskog bitka i istodobno centar fizičkog tijela, životne energije, ljudskih emocija i duše, kao i sjedinjujući prostor ljudskog i nebeskog kraljevstva u kojem obitava Božiji Duh. (Nasr, 2007:34-47) Na osnovu predanja Božijeg Poslanika, a.s., srce je Prijestolje Boga Svemilosnoga, obuhvatajući i smirujući u sebi cijeli univerzum.⁴

S druge strane, bolest se može definirati kao abnormalno stanje organizma koje otežava funkcije tijela ili poremećaj normalnih odnosa u organizmu. (Jurčić, 2005:22-30) Kako je i istaknuto, pored tjelesnih postoje i duhovne bolesti, npr. zavist i njoj slične bolesti su duhovne, bolesti srca (Eš-Šehavi, 2009:15), koje narušavaju duhovnu dimenziju čovjeka (Kur'an, 6:43; 39:22; 6:25; 17:46), a samim tim i ostale dimenzije. Zato ukupan zdrav život čovjeka uključuje sve komponente: tjelesno, emocionalno, socijalno, psihičko i duhovno zdravlje jer je važno da se očuva duhovna dimenzija čovjeka.

Čovjek može osigurati zdrav duhovni, te općenito zdrav život, samo ako je čovjekov život u duhu vjere. Stoga su vjernici dužni izvršavati sve vjerske dužnosti, uključujući iskreno priznanje i djelovanje po principima vjere, a što je preduvjet ispravnog duhovnog života, a time i duhovnog zdravlja. Naputak za sretan život bez boli i patnje, ali i uz trpljenje spomenutih fenomena zarad vječnog uživanja, sadržan je u Objavi i životu Allahovog Poslanika, a.s. Kur'an u sebi sadrži sve osnovne principe koji čovjeku mogu

poslužiti u spoznavanju svakog problema, pa i fenomena iskušenja, trpljenja, boli i patnje, a samim time i po pitanju ljudskog ukupnog zdravlja i kvalitete života, a koncentrira se na sve segmente života, u skladu s istinskim vjerovanjem i pravilnom služnjom Bogu. (Havva, 2003:35-58)

Osnovni izvori islama zagovaraju koncept života u kome će svaki segment ljudskog bića biti pravilno njegovan kao i sve njegove potrebe (religiozne, duhovne, socijalne, materijalne, intelektualne, seksualne, fizičke, emocionalne i dr.), te na odgovarajući način biti zadovoljene. Ispravnim vjerovanjem, ispravnim načinom ispoljavanja vjerovanja koje se postiže dobronamjernim i razumnim proučavanjem objavljenih Svetih knjiga, te slijedeći primjere poslanika, blagoslovljeni bili, stiće se način života u skladu sa Zakonom nalazeći u tome smisao i svrhu ljudskog postojanja (Pajević, 2001:228), što je i svrha čovjekova života: život sa smislom u ovezemaljskom životu i život bez boli i patnje u vječnosti. Zato muslimansko tradicijsko gledanje na ljudski život pretpostavlja njegovo neprestano kretanje ka napretku, poimenično: egzistencijalnom, duhovnom, emocionalnom, socijalnom, društvenom, moralnom i materijalnom, koji osiguravaju sretan život, a čiji se elementi nužno nadopunjuju, čiji je odnos međusobno povezan i zavisn. Objava podjednako naglašava važnost svakog ponosob te podjednako stavlja u dužnost sve elemente koji im služe: naređuje nauku, sticanje znanja, kao glavnog faktora duhovnog napretka, propisuje namaz – molitvu, kao i sve vjerske obrede radi moralnog odgoja te naređuje rad i podstiče stvaralaštvo kao faktor materijalnog napretka. Ako navedeno sagledamo kroz prizmu načina djelovanja, može se vidjeti da sve to predstavlja naputak za život sa smislom, život bez trpljenja boli i patnje, zdrav život bez bolesti te da vjera ima holistički pristup zdravlju. U tom kontekstu važno je napomenuti da je značajnu ulogu za zdravlje ljudi, historijski gledano, imala medicina

muslimana u najranijim periodima islama (El-Dževzi, 2001), koja je temelj daljnjem razvoju medicine koja se brine o zdravlju svakog čovjeka.

Osnovni izvori islama jasno ukazuju na važnost zdravlja, odnosno na važnost zdravog načina življenja. Živjeti u skladu s propisima vjere znači biti zdrav, kloniti se zabranjenog i izvršavati naređeno lijek je za svakog pojedinca i zajednicu. Također, vođenje računa o svom zdravlju je vid vjerske obaveze jer vjera je najviši stupanj afirmacije čovjeka i ljudskih vrijednosti i od velikog je uticaja na čitav život čovjeka, prije svega na njegov tjelesni i duhovni integritet. S druge strane, vjera zabranjuje i upozorava na posljedice koje bi mogle nastati u slučaju da se narav ljudske prirode naruši, kada dolazi do narušavanja čovjekove ličnosti, a rezultat je život u boli i patnji. Zato vjera nudi zdrav način življenja, primjerice, zabranjuje upotrebu alkohola i narkotika (Kur'an, 5:90-91), blud i prostituciju (Kur'an, 17:32), traži od svojih sljedbenika umjerenost u hrani i piću (Kur'an, 7:31), ukazuje na čistoću tijela i duše (Kur'an, 2:222; 74:1-4.; 5:6; 91:9; 103:1-3), kako bi se izbjegle mnoge bolesti, a samim time i trpljenje boli i patnje. Ovakvim načinom života čovjek se oslobađa nezdravog, lošeg, života s bolom i patnjom, a približava se *Liječniku*, vječnom uživanju, životu bez boli i patnje. Biti uspješan na tome putu znači raditi ono što je naređeno, a izbjegavati ono što je zabranjeno, suzbiti i oduprijeti se unutrašnjem i vanjskom zlu, boriti se za ono što će štititi ljudsko zdravlje i liječiti bolesti, na što upozorava Objava, s ciljem kontroliranja i kroćenja svih neumjerenih prohtjeva. (Kur'an, 45:18) Objava tretira pitanja bola i patnje, kako duhovnih tako i tjelesnih bolesti, njenih izvora, ali nudi i lijek za te bolesti: (duhovne) srca,⁵ uma, duše. (Kur'an, 17:82)

Iz navedenog proizilaze tri osnovna pravila o zdravlju tijela: preventiva, uzdržavanje od onog što je zabranjeno i što je štetno i čišćenje tijela od izlučevina koje mu štete. (Kur'an, 2:196; 2:184; 4:43) (Karić, 1995:17-20) Također, može se zaključiti da životni cilj svakog pojedinca treba da bude služenje i predanje Bogu, kroz koje će održati kvalitete u vlastitom djelovanju do onog nivoa do kojeg može dostići cijelo ljudsko biće.

Da bi čovjek došao do istinskog zdravlja, treba da zna i shvati važnosti fizičke, mentalne i spiritalne sfere (Muinuddin, 2008:21), jer samo na takav način se postiže istinsko zdravlje tijela, uma i duše, što rezultira sretnim životom na oba svijeta. (Kur'an, 6:17) Iako je fizičko i emocionalno zdravlje važno, duhovno zdravlje bi trebalo da bude prioritet u životima ljudi, primjerice, ako je osoba u duhovnom pogledu bolesna, onda se problemi mogu pojaviti u svim područjima, odnosno odražava se na cijelog čovjeka. U kontekstu razumijevanja cjelovitog čovjeka interesantna je predaja pečatnog Poslanika kojom je on čak i neznanje nazvao bolešću koja izaziva bol i patnju, dok je znanje nazvao lijekom. (Ebu Davud, 6)

Fenomeni boli i patnje prate čovjeka od rođenja do smrti jer se čovjek u boli rađa i umire. Zato je bol, kao i patnja, u nekom smislu višeznačan fenomen, neizbježan pratilac svake ljudske biografije, izazovna tema, zapravo tajna. (Siegfried, 1998; Koprek, 2014:71-81) Njihovo prisustvo u svijetu je neporecivo, svaki čovjek ih je u životu doživio ili susreo u različitim oblicima i na različite načine, život bez njih postoji samo u mašti. Orhan Jašić u djelu *Bioetički problemi u publikacijama Islamske zajednice u BiH od 1945. do 2012.* tvrdi da je patnja širi pojam od boli, jer obuhvata i duhovnu dimenziju ljudskog bića. Patnja uključuje i svijest o nečemu što ugrožava postojanje osobe u cjelosti. Izaziva bol, bolest, invalidnost, predviđanje smrti, nezadovoljstvo, osamljenost, tugu, depresiju i mnoga druga stanja, koja mogu taj osjećaj još više pojačati. (Jašić, 2019:240)

Zaključak

Najranije teorije fenomena boli i patnje bile su usmjerene na jednodimenzionalnu konceptualizaciju, a zatim se prešlo na multidimenzionalne teorije koje su uzimale u obzir kompleksnu interakciju fizioloških, psiholoških i socio-kulturalnih mehanizama u doživljaju boli. Osmišljeni su bio/psiho/socijalni modeli te integrativni model koji objedinjuje njihove glavne pretpostavke, što je pomoglo u daljnjem razumijevanju, procjeni i tretiranju bolnih doživljaja. Prešao se dug i zahtjevan put u pokušaju da se objasni način doživljaja boli i svi mogući faktori koji bi mogli uticati na nastanak i održavanje boli. (Alispahić, 2016:15-60) Zato razumijevanje doživljaja boli ne zahtijeva samo razumijevanje biološkog sistema već i prepoznavanje i upravljanje različitim psihološkim i vanjskim faktorima koji moduliraju doživljaj boli (McGrath, 1994:55-62), gdje značajnu ulogu imaju i sociološki i kulturološki faktori.

Muslimanska tradicija, naročito u oblasti teologije i filozofije, uglavnom kao središte boli predstavlja čovjekovu dušu (nefs), entitet koji egzistira u strogoj simbiozi s komponentama duha (rūh) i fizičkoga tijela (džesed), pri čemu to zajedničko bivanje predstavlja korist za sve komponente. Baš uzajamni odnos ove tri osnovne komponente čovjeka (po nekima čak i narušen odnos među njima) prouzrokuje, naravno, tek u akcidentalnom smislu, bol i patnju. Riječju, nemoguće je govoriti samo o bolu jedne komponente s obzirom na to da patnju jednoga dijela istovremeno osjećaju i ostale dvije komponente. Pored toga, islam naglašava činjenicu da svaka komponenta ljudskoga bića tek u *sekundarnome* smislu prouzrokuje bol s obzirom na to da je u Objavi eksplicitno rečeno da Svevišnji Allah stvara *svaku stvar* (Kur'an, 6:101), analogno i bol te patnju. Imajući to u vidu, svaka bol, makar bila izuzetno teška, ipak ima svoju ontološku sasvim decidno definiranu svrhu.

⁵ Vidi: Kur'an, 10:57; 2:10; 5:51-52; 2:10; 5:51-52; 2:74.; 5:1.; 39:22; 39:4.; 114:1-6; 4:155; 2:7.; 2:88; 45:23; 30:29; 18:28; 7:146.; 31:18; 11:6; 43:32; 3:118; 49:12; 4:138; 4:145; 39:3; 51:10-11.

Literatura

- Alispahić, Sabina (2016). *Psihologija boli*, Sarajevo: Filozofski fakultet.
- Augustin, Aurelije (1973). *Ispovijesti*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Aydede, Murat (2006). *Pain: new essays on its Nature and the Methodology of Its Study*, London: A Bradford Book: Cambridge.
- Baumeister, Roy (1990). "Suicide as escape from self", *Psychological Review*, 97 (1), 90–113.
- Bakan, David (1968). *Disease, Pain, and Sacrifice, Toward a Psychology of Suffering*, Chicago: Beacon Press.
- Bolger, Elizabeth (1999). "Grounded theory analysis of emotional pain", *Psychotherapy Research*, 342–362.
- Brugger, Walter (1976) *Philosophisches Wörterbuch*, Herder: Freiburg–Basel–Wien.
- Bueno-Gomez, Noelia (2017). "Conceptualizing suffering and pain", *Philosophy, Ethics and Humanities in Medicine* 12 (7), 1–11.
- Di Nitto, Simona (2015). "Fizička bol u filozofskom promišljanju", *Dialektički*, Rivista telematica di filosofia, godina 17.
- Descartes, Rene (2008). *Metafizičke meditacije*, (ur.) A. Lignani, Armando, Rim.
- De Wohl, Louis (2013). *Tiho svjetlo*, Split: Verbum.
- El-Dževzi, Ibn Kajjim (2001). *Poslanikova medicina*, Sarajevo: Libris.
- Eš-Šehavi, Medždi Muhammed (2009). *Zavist i urok – otrovi duše*, Novi Pazar.
- Grahek, Nikola (1992). "Schmerz", III, *Naturwissenschaft und Medizin*; in: *Historisches Wörterbuch der Philosophie Bd. 8*, Darmstadt–Basel.
- George, L., Engel (1969). "Pain", in: Mac Bryde CM (ed.), *Signs and Symptoms, Applied Pathological Physiology and Clinical Interpretation*, Lippincott, Philadelphia, 45.
- Havva, Seid (2003). *O duhovnom odgoju*, Tuzla: Behram-begova medresa.
- Israel, Orbach (2003). "Mental pain and its relationship to suicidality and life meaning", *Suicide Life Threatening Behavior*, 33(3), 231–241.
- Israel, Orbach (2003). "Mental pain: a multidimensional operationalization and definition", *Suicide Life Threatening Behavior*, 33(3), 219–230.
- Jašić, Orhan (2019). *Bioetički problemi u publikacijama Islamske zajednice u BiH od 1945. do 2012.*, Zagreb: Pergamena.
- Jeličić, Ana (2014). "Teološko poimanje dostojanstva života i patnje – katolički doprinos bioetiци", *Znakovi vremena*, Ibn Sina, Sarajevo, 63, 81–93.
- Jušić, Anica (2001). "Palijativna medicina – palijativna skrb", *Medicus*, 10, 2, 249.
- Jurčić, Marina (2005). "Bolest i zdravlje – integralni pristup", u: *Vjera i zdravlje*, 22–30.
- Kant, Imanuel (1984). *Kritika čistog uma*, Zagreb: Matica Hrvatska.
- Kant, Imanuel (1836). *Vor der Macht des Gemüts, durch den blossen Vorsatz seiner krankhaften Gefühlen Meister zu sein*, Ein Schreiben an Herrn Professor Hufeland zu Jena im Jahr 1797, Leipzig.
- Karić, Enes (1995). *Tefsir – Uvod u tefsirsku znanost*, Sarajevo.
- Kiseljak, Vjenceslav, Persoli-Gudelj, Marijana (2008). *O kroničnoj boli iznova*, Zagreb: Medicinska naklada.
- Koprek, Ivan (1990). "Smrt – krajnje osobno iskustvo nade", u: V. Požaić (ur.), *Pred licem smrti*, Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, Zagreb, 63–89.
- Koprek, Ivan (2014). "Bol – izazov i poticaj", *Filozofski–teološki esej o boli*, *Obnovljeni život*, 69, 1, 71–81.
- McGrath, Patricia A. (1994). "Psychological aspects of pain perception", *Archives of Oral Biology* 39, 55–62.
- Morris, David (1996). *Geschichte des Schmerzens*, Frankfurt.
- Muinuddin, Šejh Hakim Ebu Abdullah (2008). *Neke tajne sufijskog liječenja*, Sarajevo: Libris.
- Nasr, Seyyed Hossein (2007). "Vjerničko srce je prijestolje Svemilosnog", *Znakovi vremena*, Proljeće–Ljeto, Vol. 10, 35/36, 34–47.
- Pajević, Izet Zikjri (2001). "Kako religija može pomoći u borbi protiv bolesti ovisnosti", u: Osman Sinanović i sar., *Ovisnost o drogama: uzroci i posljedice – prevencije i liječenje*, Tuzla: Behram-begova medresa & Medicinski fakultet Tuzla.
- Parlov, Mladen (2006). "Zdravlje i bolest – stvarnosti duha", *Služba Božja* 46 (2), 164–184.
- Planinić, Josip (2011). "Problem zla u svijetu", *Obnovljeni život*, 66 (3), 343–360.
- Pessini, Leo (2004). *Distanzacija. Do kada produžavati život?* Adamić, Rijeka: Medicinski fakultet u Rijeci, Hrvatsko bioetičko društvo.
- Piškorjanac, Silvija (2010). "Uloga duhovnosti u liječenju maligne boli", u: *Plavi fokus*, Glasilo Hrvatske komore medicinskih sestara VI, 1, 41.
- Sandler, Joseph (1962). "Psychology and psychoanalysis", *British Journal of Medical Psychology*, (2) 35, 91–100.
- Sandler, Joseph (1967). "Trauma, strain, and development", in Furst SS (ed): *Psychic Trauma*, Basic Books, New York, 154–174.
- Shneidman, Edwin (1993). "Suicide as psychache", *The Journal of Nervous and Mental Disease*, (3) 181, 145–147.
- Siegfried, Lenz (2014). *Über den Schmerz*, Hamburg, 1998.; Ivan Koprek, "Bol – izazov i poticaj", *Obnovljeni život*, 69, 1, str. 71–81.
- Živković, Ilija, Vuletić, Suzana (2016). *Posljednji trenuci prije vječnosti: teološko-bioetički naglasci shvaćanja smrti i psihološko-duhovne intervencije*, Zagreb: Hanza media.

الموجز

ظاهرتا الألم والعذاب في مصادر الإسلام

دامير بابايتش

تصيب ظاهرتا الألم والعذاب الإنسان منذ ولادته وحتى موته، لأن الإنسان يولد ويموت في الألم. لذا فإن كلا من ظاهرة الألم والعذاب، متعددة المعاني، ورفيق، لا بل سر، لا بد منه في سيرة كل إنسان. يقدم الكاتب في الجزء الأول من البحث تعريفات الألم والعذاب الاجتماعية والأنثروبولوجية والفلسفية والدينية. ويشير بعد ذلك إلى موقف مصادر الإسلام من الألم والعذاب، مبيّنًا أولاً ظاهرتي الصحة والمرض بالمجمل، ومن ثم الألم والعذاب اللتين تخضع لهما المخلوقات البشرية. الكلمات الرئيسية: الألم، العذاب، الإسلام، المرض، الصحة، مصادر الإسلام.

Summary

PHENOMENON OF PAIN AND SUFFERING IN THE SOURCES OF ISLAM

Damir Babajić

The phenomenon of pain and suffering is present in human life from the time the person is born to the time of his death, for one is born with the pain and dies with it as well. That is why pain and suffering are, in some sense, polysemous phenomena, inevitable companions in every human biography, it is a challenging topic and a secret indeed. In the first part of the article, the author presents sociological, anthropological, philosophical, and theological definitions of pain and suffering. Then he moves to point out the attitude of the sources of Islam towards pain and suffering, where he first explains the phenomenon of health and sickness respectively, and then also pain and suffering to which all human beings are always exposed.

Keywords: pain, suffering, Islam, sickness, health, the sources of Islam

POEMA O BOSANSKOM BIJELOM ŠEHIDU

Poema je nastala kao rezultat promišljanja i želje u Udruženju ilmijje da se trajno, na umjetnički način, obilježi uloga imāmā u toku agresije na našu domovinu Bosnu i Hercegovinu. Biografije imāmā šehida

govore nam o njihovoj neustrašivosti, herojstvu i ostan-ku sa svojim narodom u najtežim trenucima. *Poema o bosanskom bijelom šehidu* kazivanje je o njihovoj žrtvi i njihovim stradanjima. Napisao ju je Džemaludin Latić.

Džemal Sakib Latif-zade

POEMA O BOSANSKOM BIJELOM ŠEHIDU

Pred dušu Il'jas-efendije Milanovića i svih naših imama i muallima šebida

GLAS DJECE (jedan glas, višeglasje, hor):

Babo naš, babo naš,

I sada, nakon toliko godina,
pred našim očima slika stoji:
pod fesom, na zatiljku – nabori tvoji,
a ruke pozadi, u dva sindžira...
Svezana, oteše nam te, krvnici,
dušmani stoljetni, mušrici..., mušrici!

Babo naš, babo naš,

...a dolje, pod trešnjom, ispod harema
tvoja b'jela je ahmedija pala...
Pred c'jevima dugim, srca su nam stala,
a usta za tobom ostajala nijema...
Čapasma se s njima sa svoje dv'je ruke
tražeć da pucaju i skrate nam muke...

GLAS DŽEMATA:

Efendija, imame naš,

Munara šuti, džamija – začuđena!
– A gdje je hodža?! – svi pitaju...

Utihnu selo, jecaji ne staju...
Minbera čeka ukrašena...
Mihrab – pust, bajraci saviti...
Danas će džuma bez hutbe biti!

Il'jase, Osme, Sulejmane...,
bosanski alemi vjere odabrane...

A gdje je hodža? – On, vāris Poslanika,
brani našu nejač, ognjišće i din!
Uzvikn'o je tekbir, i mi svi za njim!
K'o krilat, razbuč'o osinjak krvnika!

Stojeći, šehitluk svoj je dosegao
i posljednju hutbu svom džematu dao!

GLAS DRUGOG DŽEMATA:

On, vāris Poslanika, taj naš Zekerijja,
kad ga goniše da se krsti i prevjeri,
pred djecom, ženom i džematom c'jelim,
imanska mu čehra k'o Mjesec zasija,
i kad ga krvnik nalokani zbode,
Šhadet donese, na Ahiret ode.

Mustafa, Hamede, Mehmede, Bijeli... –
u džennetskoj mobi svaki kosi-d'jeli...

GLAS TREĆEG DŽEMATA:

Cvjetovi iluma i šeftelije Firdevsa!

Hej, od ove r'ječi i kamen će pući,
os'jediti d'jete u majčinom krilu,
kad našeg alima, Almasu, Tenzilu...
pokosi bomba k'o štuka rokćući...
i kada majka svoga Muhammeda...
– Muhammeda! – prepozna sprijeda

što je uz babu svio se k'o lane,
pokupi im kosti, oči i možđane...
od tada, kad sklanja, svoje b'jele dlane
okreće od sebe... gledajući Sirat i svoje kurbane...

Nijaze, Muhammede, Almasa, Tenzila...
Bi ejji zenbin qutilet?! O, Bože! O, povorko mila!

GLAS KOLEGE IMAMA:

Brate moj, i sva braćo moja,

Braćo moja mrtva, zadavljena žicom,
svi vi kojima sam klanjao dženazu,
u logoru, po noći, pred svojom samicom,
na kiši i po kalandorskom mrazu –
čekajući isto pojacijsko doba
kad ću i sâm krenuti za vama
okrenut tãhmínã u smjeru istoka,
do onog u mulju zajedničkog groba
gdje nas bacaju kao da smo stoka,
cerekajuć' se, pijani, s kokardama!

Sve sam vas ožalio – prežalit' neću, nikad! –
k'o da ste i moji sinovi i braća...
Bio sam svjedok, šahid, kako se velika
podigla kandža, sa stotinama bodeža i mača,
na nas, muslima, samo zbog jedne riječi:
a ta je: La ilahe illellah, – zbog naše istine
koju nosi svako naše malo kad zakmeči,
i s kojom odlazimo s ove dunjalučine!

A mi koji raznosimo tu riječ vrijedno
k'o čela pelud od smilja do smilja,
zovući rod ljudski da služi Bogu jednom
prva smo meta na koju satrap cilja –
jer kada nas, medarice toga roda,
u našim košnicama poniznima zgnječe,
kad njihova kama grla nam presiječe,
što su se čula do nebeskog svoda,
ta se Riječ više čuti neće!

Stog sam k'o maksum strahovao
da će me zadavit i zgnječit bez dove
jer više niko nije nijetiti znao

nit im'o snage da kopa rovove
osim mene – logorske krpe i tarača...,
vješalice mesa njihovih korbača.

I sve sam nekako trpio i gut'o,
skopnio i sveho k'o smrznuta čela,
dok mi naše sužanjско jato umuknuto
ne donese mejta još tanjega t'jela...
Sa kasele, on mi se radova i smiješi,
baško dijete u materinoj beši,
kao da me zagrliti hoće...
Ja riknuh k'o jelen kad ga sačmom zgode,
u čehvu srca stišanog uboden,
jer taj mejt... sklupčan, k'o siročić,
bješe moj kolega, imam.
A Bog dao: mjesečina, jedreći s Kolima,
sipāše svoj sjaj da si iglu mog'o udit...
I ja se sageh, u čelo ga poljubih,
a sve mi oči idu na njegovo grlo,
ne vjerujuć da mu je odjutros zamrlo...

“Zar si to ti, Mehemmede, brate?!”
pitah ga, i za tren me neka dragost prože.
Zastidih se što ja tē ne prođoh patnje,
ali zar se može iskočit iz kože!
A sve mi oči na grlo mu lete,
na đerdan pod njime od skorene krvi...
I kad ga otkrih – o, tē minute klete!-
taj me prizor k'o grom siloviti smrvi!

GLAS MAJKE:

Sine moj, sine moj!

Još jednom Sunce na put kreće,
al' kako u mom srcu da svane?!
Uzalud čekam zov kad bahneš
jer ti mi doći nećeš,
jer ti mi nikad doći nećeš.

Uzalud zora žišku pali,
uzalud Mjesec k'o lud sja,
svici mog srca su pospali:
svoga jedinka izgubih ja,
sada ga trava pokriva.

Sine moj, sine moj!

Kada iz plota cv'jet proviri
i dušu prospe niz potocić,
triput se vrnem pa sklopim oči:
nije l' to glave tvoje miris?!
Jest, vallahi, to je glave tvoje miris!
Jest, vallahi, to je glave tvoje miris!

Uzalud osm'jeh ljubice rane,
uzalud zambak se uzvija,

bašče mog srca su poharane:
svoga jedinka zemlji predah,
sada ga trava pokriva...

Sine moj, sine moj!

I noćas gori grad i drhti kuća mala,
kao da pada nebo! Neko viče, pati...
Ne boj se: tvoja Bosna neće pasti!
U Bosni te rodih, za islam sam te dala.
U Bosni te rodih, za islam sam te dala.

Stoti put Bogu dižem ruke
u Svoju vječnost da primi mene.
Nek ovo budu zadnje muke
svih majki zemlje ispaćene,
svih majki zemlje ispaćene!

GLAS BABE:

Sine moj, sine moj,

Kažu: otac-kolac, da ne znade žalit.
A nu môg srca: ko krečana stenje...;
u koju se vrelo shorljalo kamenje,
pa huka za hukom gasi se i pali...-
toliko te babo voli i toliko pati,
riječima to se ne mere kazati...

Sine moj, sine moj,

...al neka..., neka..."Sabur je izvor sreće..."
Moj ponos na te, imama – šehida,
tako mi ovog moga očinjega vida,
veći je od tuge, od bola najvećeg...
Da sam bogdo ja mjesto tebe pao,
za din Allahov muški život dao!

Sine moj, sine moj,

Naša je Bosna zemlja sreće i tuge...
Sve krvave valja zalogaje!
Borba za islam u njoj vavik traje,
jal šehid jal gazija – nama nejma druge!
Taki nam je kismet... Allahu, fala ti...
Kad bude najbolje, Ti ćeš feth nam dati.

Vallahi i billahi,
premda k'o Jakub za Jusufom plačem,
stotinu bih sinova za din-islam dao,
i ni trena zbog tog ne bih žalovao
premda mrzim fesat, i kavgu i mäche!

Jarabbi,
podaj selamet zemlji maloj ovoj,
jer ako ovdje nestane Tvog svjetla,

na Zapadu, gdje hanifska vjera se zametla,
ko će Te dozivat' tekbirom i dovom?!
I ovo je Bedr, sa novim Hamzom i Dudžanom,
gdje čeka Džibril sa žutim turbanom!

Jarabbi,
Ti ćeš dovu moga sina uslišati!
Njima silu slomi, jal našom desnicom
jal Svojom vojskom, jal tmušom i tmicom
u kojoj će, slijepi, netragom nestati.
Raseli ih, Bože,...kao narod Sabe;
oni samo fesat i Iblisa vabe!

GLAS EFENDININICE:

Efendija moj, ničahu moj,

K'o da sinoć bî: kada prelágah
ahmediju, k'o bijel behar, finu,
kroz srce mi hladna slutnja mihnu,
i ja je hitro k'o guju odagnah...
I kad me zovnuše – ...oh, Bože! – sa sela,
k'o munja ta slutnja zgromi me sred čela!

Efendija moj, ničahu moj,

I ko je rek'o da smrt crna s'ječe
prsten ničaha na po dvije pole?!
To ne mora biti! Oni što se vole
k'o Ejjub i Rahma, hodžinske preteče,
ne rastaju se nikad... čak ni u Berzehu,
gdje te mlada, nježna i u sm'jehu

gledam posvunoć, iz krošnje zelene!
– Zašto plačeš? – tepaš i naružiš mene...

Idi kući, kažeš, i gledaj nam ducu,
da ne ozebu, da ne budu gladna...
I ja se, koliko ponosna, toliko jadna
povratim, sirota, u svoju sobicu,
u svoj Bejtul-mahzun, sama, sama, sama...
k'o ona sojka međ' surim stijenama...

Odlazim od vrela gdje sam tebe sreła...
i vidim: vas je život isti, samo je smrt – bijela...

GLAS KOLEGE IMAMA (II)

U suri *el-Burūdž* – Nebeske Palače –
a samo On zna kakve su i gdje su –
čujem iste uzdahe, jecaje i plače
kakvi i logor do Save potresu...
Iz noći u noć – ista usta capte,
iste jame klokoću i lomače plamte!

Učih tu suru, utješiteljicu milu,
i sanak bi me nađi u njenom okrilju...

Gledah iste kolone sestara i braće
kako ih dovode nad bezdan lokvače;
gledah iste pripijuške, te bijedne žbire,
kako muminima nataču sindžire,
kako nose potpalu, ljigavi jazavci,
dok velmože naokolo, u bučnoj pijanci,
smiju se, vesele, rigaju i bljuju,
i po vjeri Božijoj obijesno pljuju...

Kakva zlokovarstva katila sve bješnjih –
o kojima Knjiga zbori nenadmašno,
al' Svevišnji na njih dodaje da tješi:
Ve šahidin ve mešbūd tog prizora strašnog!

Jarabbi – šapto sam u samice kutu –
podaj im Svoj *bats* k'o protiv Semuda...,
i brz'ō, saplić'o se u svome behutu
smećući s uma milosnog *Vedūda*.

Bosna je puna *ashābu'l-Ukhdūda!*
Sto trides't logora oko kojih čame!
Ti, Šahide, na njih – prije Najstrašnijeg suda –
okreni Svoje korbače i kame!

Sjeme vam se zatrlō, vrsto fraunska!
Ova zemlja postala vam i t'jesna i uska!

***

Jednom su već, prije pet stoljeća,
isto ovo činjali po zemlji Endelusa,

koja po ljepoti na Džennet podsjeća,
a oni je – spržiše... za pohoda gnusna!
Spališe knjige s lijepim harfovima,
a onda i ljude, džamije, škole, hamame...
Od Iblisa veći po "svetim" bunjištima
gdje smišljahu groze, opačine same!

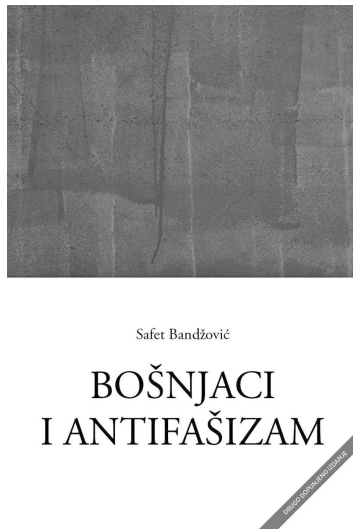
GLAS (*jedan po jedan*), DVA GLASA,
VIŠEGLASJE, SVI (*uz tekbire*):

Jarabbi,
pošalji nam Svoga Taluta s Kovčegom...,
i Davuda pravednog..., da stanemo čvrsto...,
i one Svoje vojske s Džibrilovim stijegom...,
pa razobručī ...pred dvoglavim čeljustom...,

da evropskom *Ahzbābu*..., što kani ukorak
ugasit' Tvoj din..., tajno..., u njedrima...,
pokažemo njegov sjaj, a s njim – njihov mrak...,
jer Istina je najveće oružje što ga vjernik ima...

Pokaži nam, Jarabbi..., kako da nam dušman
prijatelj postane prisni..., daj nam tu pobjedu...
jer mi nismo ni nalik... a isti topak nam je dan...,
i njegove fitne... džigerice nam naše jedu...

Mahsuz selam šehidima našim..., svima...
U kavgi i miru – oni se bore s nama...
žudeć' za Tvojim Licem..., Firdevs-i džennetima...
Njihova svijetla krv nek teče u našim žilama,
amin, jā Erhamer-Rāhimin.

Malobrojan, samosvojan, ali ponosan narod

Safet Bandžović, *Bošnjaci i antifašizam: ratni realizam i odjek rezolucija građanske hrabrosti 1941*, El-Kalem, Sarajevo, 2021, 503. str.

Događaji na prostoru bivše Jugoslavije imaju svoju kompleksnu prethistoriju. U tim događajima važno je rasvijetliti ulogu Bošnjaka muslimana i valorizirati njihovu poziciju. Bošnjačko stanovništvo živjelo je, a bez ikakve sumnje i danas živi procese dugog trajanja. Upravo ti procesi dugog trajanja upućuju nam jasan signal da se događaji iz 1941-1945. na prostoru raspadnute Kraljevine ne mogu interpretirati bez analiziranja događaja iz 1875-1878, 1912-1913, 1914-1918. Akteri u većini konsektivnih hronoloških nizova bili su isti, što svjedoči o kompleksnosti događanja na ovim prostorima. Simbioza vjerskog i nacionalnog ključna je karakteristika Bosne i Hercegovine nakon 1878. godine. U bosanskohercegovačkom podneblju krajem 19. i početkom 20. stoljeća djelovala su tri nacionalna pokreta: srpski, hrvatski i jugoslavenski. Srpski i hrvatski nacionalizam svoj početak imali su tokom 19. stoljeća. Načertanije iz 1844. godine označava srpski nacionalni program, dok se, s druge strane, hrvatski nacionalizam veže uz dr. Antu Starčevića i njegovu koncepciju hrvatskog državnog prava. Ovi nacionalni pokreti kroz svoje djelovanje isticali su elemente

jezika, teritorija i povijesnih mitova. Bošnjaci se nisu snašli na najbolji način u početnoj epohi nacionalizma. Vakum u dimenziji nacionalnog neko je morao ispuniti. Većina muslimana opredijelila se za očuvanje i isticanje vjerskog aspekta identiteta, dok su se neki opredijelili za srpsku ili hrvatsku nacionalnu ideju.

Safet Bandžović u dopunjenom izdanju knjige *Bošnjaci i antifašizam: ratni realizam i odjek rezolucija građanske hrabrosti (1941)* javnosti je ponudio pregled događanja koja su prethodila II svjetskom ratu na prostoru prve Jugoslavije, ali i sam tok rata na prostoru raspadnute Kraljevine Jugoslavije. U cilju očuvanja ideološke i revolucionarne čistoće, komunistička vlast nije uvažavala činjenicu da je rat na području raspadnute Jugoslavije u periodu 1941-1945. predstavljao najsloženiji ratni sukob u tom periodu, ako se zna da je taj rat imao brojna obilježja, počevši od nacionalnih, klasnih, vjerskih i povijesnih. Polemike o naravi Drugog svjetskog rata na teritoriji raspadnute Kraljevine Jugoslavije i držanje Bošnjaka u tom (ne)vremenu označavaju jedno od najvećih opterećenja savremene bošnjačke historiografije. Ono što se dogodilo ne može se promijeniti, ali ono što možemo mijenjati jesu saznanja i spoznaje o tome. Ovim i sličnim temama historiografija prilazi "objektivno". Ne trebamo biti objektivni, već trebamo znati upravljati subjektivnošću. Subjektivnost ne treba anatemisati, već je treba posmatrati kao znak ideološke izgrađenosti i jasnog stava. Kompozicija knjige podijeljena je na devet poglavlja. Prvo poglavlje knjige naslovljeno je "Historija u 'razbijenom ogledalu' i redefiniranje kulture sjećanja (str. 13-65)". Drugo poglavlje u knjizi nosi naziv "Bošnjačko iskustvo u monarhističkoj Jugoslaviji" (str. 67-127). "Bošnjačka pozicija u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj" (str. 129-231) naslov je trećeg poglavlja, dok je četvrto poglavlje "Između 'drugosti' i zova istrage" (str. 233-260). Poglavlje pet u knjizi tematizira "Antifašističke rezolucije" (str. 260-284), dok šesto

poglavlje knjige za svoju temu uzima "Iskušenja opstanka" (str. 285-366). Sedmo poglavlje nosi naslov "Pravo i pravda pobjedničke ideologije – jedinstveni dvojstveni tok" (str. 367-386). "Stereotipni obrasci i kontroverze 'osnovnih istina'" (str. 387-401) naslov je pretposljednog poglavlja knjige. Zadnje poglavlje knjige *Bošnjaci i antifašizam* nosi naziv "Rezolucije u političkom i historiografskom kaleidoskopu" (str. 403-422).

Britanski historičar A.J.P. Taylor naglašava da je obaveza historije da objasni određeni događaj i ponudi objašnjenje kako i zašto se dogodio. Čak i kada historija ispuni svoj zadatak, uvijek će ostati rascjep i sukob. Istina jednih bit će suprotstavljena istini drugih. Ozbiljna prepreka analiziranju povijesnih tema jeste romantičarska historiografija koja ne podliježe reviziji i kritici. U vremenu kada su evropske monarhije nestajale s političke scene, odlukom moćnih međunarodnih aktera, prije svega Francuske i Velike Britanije, odlučeno je da se formira prva Jugoslavija (Kraljevstvo SHS). Srpska politička elita insistirala je na Kraljevini SHS kao produžetku srpske historije od 1804. godine, odnosno od Prvog srpskog ustanka. Nikola Pašić govorio je da "Srbija ne želi da se utopi u Jugoslaviju, već da se Jugoslavija utopi u nju". Prva Jugoslavija riješila je srpsko pitanje, dok je nacionalno-političko pitanje drugih naroda ostalo neriješeno. Prostor Bosne i Hercegovine kao geopolitički prostor unutar Kraljevine SHS bio je degradiran i zapušten, bez ozbiljnih namjera vrha države da se taj položaj popravi i unaprijedi. Privredna i ekonomska zapuštenost najbolje se ogledala u podatku da se poljoprivredom i stočarstvom u Bosni i Hercegovini 1921. godine bavilo 80,86% stanovništva. Deset godina kasnije, taj broj se uvećao na 84,1%. U januaru 1919. godine kralj Aleksandar u svom proglasu je kazao: "Neka svaki Srbin, Hrvat i Slovenac bude gospodar na svojoj zemlji". Efekt agrarne reforme bio je osiromašenje bošnjačkog stanovništva. Samo do jula mjeseca

1919. godine, bošnjačkim veleposjednicima oduzeto je 400.072 hektara zemlje. Slična sudbina zadesila je muslimansko stanovništvo na Sandžaku, Kosovu i Makedoniji.

Ugovorom iz Sain-Germaina Kraljevina SHS preuzela je određene obaveze prema manjinskim grupama. Članom 10. ugovora iz Sain-Germaina Kraljevina SHS obavezala se da će za muslimane važiti islamsko pravo, da će uživati punu sigurnost i da će njihove vjerske institucije uživati protekciju. Zasluge za internacionalizaciju bošnjačkomuslimanskog položaja treba pripisati Sakibu Korkutu, koji je odigrao važnu ulogu za unošenje navedenih odredbi u St. Germainski ugovor. Odredbe ovog ugovora nisu se odnosile na područje bivše Kraljevine Srbije, što je muslimane u tzv. južnoj Srbiji, Kosovu i Sandžaku ostavilo u nezavidnom položaju.

Jugoslavenska muslimanska organizacija predstavljala je najvažniji politički faktor muslimanskog stanovništva Kraljevine SHS. Bila je to stranka koja je davala veliki značaj konfesionalnom segmentu. Politička organizacija JMO bila je u nekoj vrsti stalnog sukoba između proklamovanih principa i političke realnosti. Sposobnost političkog vodstva JMO ogledala se u snazi da homogenizira Bošnjake muslimane u Kraljevini SHS i konstantno drži otvoreno pitanje o položaju Bosne i Hercegovine u novoj državi. Političko rukovodstvo, objektivno govoreći, zadovoljavalo se s tim da se muslimanska specifičnost ogleda u njihovoj religijskoj samosvojnosti. Na ideološko-političkom planu bila je to više heterogena negoli homogena politička stranka. Pojedinci unutar JMO prihvatili su politiku nacionalnog opredjeljivanja u smislu srpstva ili hrvatstva, što nam ukazuje na odsustvo jasno artikulirane nacionalne politike.

Kralj Aleksandar Karađorđević 1929. godine uveo je diktaturu, želeći da sačuva "jedinstvo i budućnost svoje Kraljevine". Naziv države preimenovan je u Kraljevinu Jugoslaviju. Jugoslavenstvo je postalo službena ideologija Kraljevine, s ciljem brisanja

nacionalnih identiteta i stvaranja jedne nacionalne zajednice – jugoslavenske. Od 1929. godine došlo je i do administrativne reorganizacije unutar Kraljevine Jugoslavije, koja je podijeljena na devet banovina. Bosna i Hercegovina podijeljena je na četiri banovine: Vrbaska, Drinska, Primorska i Zetska. Protagonisti podjele na banovine za glavni cilj imali su stvaranje srpske regionalne većine, osim u Primorskoj banovini. Period od uvođenja diktature pa do ubistva kralja Aleksandra 1934. godine, u velikoj mjeri odredio je tok događaja koji su kasnije uslijedili. Tokom 1935. godine dolazi do liberalizacije političkih prilika i povratka stranačkog života. Milan Stojadinović formirao je Jugoslavensku radikalnu zajednicu 1935. godine, kojoj je pristupila JMO. Formiranjem Jugoslavenske radikalne zajednice, Jugoslavenska muslimanska organizacija prestaje egzistirati kao politički subjekt. Hakija Hadžić, muslimanski političar prohrvatske orijentacije, iste je godine formirao Muslimansku organizaciju u sklopu Hrvatske seljačke stranke. Nezadovoljni politikom JMO, skupina muslimanskih političara opredijelila se za drugačiji kurs politike. Sam Hakija Hadžić prilikom govora na zborovima kazivao je "da će muslimane kao sastavni dio hrvatskog naroda obuhvatiti rješenje hrvatskog pitanja u svim pravcima, te da budu svoji na svome".

U ovom periodu međunarodni akteri, u prvom redu Velika Britanija, u cilju relaksacije odnosa unutar Kraljevine Jugoslavije, insistirala je na federalizaciji države. Kroz federalizaciju Kraljevine Jugoslavije, podrazumijevalo se rješenje hrvatskog pitanja. Pregovori o reorganizaciji države vođeni su između Dragiša Cvetkovića i Vladka Mačeka. Jasno je izrečeno da muslimani ne mogu biti strana u pregovorima, jer su kao dio vladajuće koalicije zastupljeni, odnosno da muslimane zastupa Cvetković. Sporazum u kojem je stajalo da je "Jugoslavija najbolji jamac nezavisnosti i napretka Srba, Hrvata i Slovenaca" zaključen je 26. augusta 1939.

godine. Od bosanskohercegovačkog teritorija uzeto je 612,2 kvadratna kilometra teritorije i blizu 712.000 stanovnika. Bosanskohercegovački muslimani, bez obzira na nacionalna strujanja, oštro su ustali protiv podjele domovine, zahtijevajući da se stvori zasebna samoupravna jedinica, koju bi tvorile Bosna i Hercegovina i Sandžak. Na čelu pokreta za autonomiju Bosne i Hercegovine nalazio se dr. Džafer Kulenović, koji je isticao da ne može prihvatiti da se stalno raspravlja o formiranju Slovenske i Srpske banovine, dok je priča o formiranju autonomne jedinice Bosne i Hercegovine sa Sandžakom u potpunosti bila stavljena po strani. Sporazum u konačnici nije doprinio poboljšanju odnosa unutar države. Banovina Hrvatska apsolutno je bila podređena Beogradu, što je i vidljivo iz primjera da prosvjede za autonomiju BiH nije mogla da zabrani banska vlast, već vlast u Beogradu.

Domaći akteri u nametnutim okolnostima nastojali su isposlovati što bolju poziciju za ostvarenje vlastitih interesa. Vlada Cvetković-Maček 25. marta 1941. godine pristupila je Trojnom paktu. Dva dana nakon zvaničnog pristupanja dolazi do demonstracija, koje su za posledicu imale obaranje vlada i dolazak na prijestolje Kralja Petra II. Operacijom državnog udara rukovodio je general Simović, a direktno je podržan od britanske obavještajne službe. U historiografiji su prisutna tumačenja da su srpski nacionalistički krugovi iskoristili demonstracije za svrgavanje i obračun s Knezom Pavlom, koji je pokazao razumijevanje za hrvatsko pitanje unutar Kraljevine Jugoslavije. Izbjeći konfrontaciju sa Silama osovine bila je namjera srpskih krugova, a o tome svjedoči podatak da je nova vlada odmah obavila razgovore s ambasadorom Njemačkog Reicha, govoreći da će nova vlada stajati na pozicijama sporazuma od 25. marta. Unutar hrvatske politike postojala je jasna diferencijacija, što je postalo evidentno tokom Drugog svjetskog rata. Ustaški pokret bio je protiv politike koja je stajala na pozicijama

sporazuma Cvetković-Maček. Oživotvorenje Hrvatske države, što je Nezavisna država Hrvatska značila za taj krug, bilo je nemoguće bez cijele Bosne i Hercegovine. Dana 10. aprila 1941. godine formirana je Nezavisna država Hrvatska. Bila je to država koja je imala samo svoju ratnu epizodu. Nastanak te države bio je moguć samo u međunarodnim okolnostima, gdje je Njemački Reich diktirao tok svjetske politike. Od nastanka pa do samog kraja NDH je bio permanentno ratište. U šestom mjesecu 1941. godine izbio je ustanak na teritoriji NDH, a najveće žrtve toga ustanka bili su Bošnjaci. Milan Šantić, jedan od vođa četničkog pokreta u Trebinju, isticao je da "polazna osnova našeg oslobođenja", mora biti čišćenje srpskih zemalja "od katolika i muslimana". Italija kao saveznik NDH, podržavajući četničke formacije na teritoriji NDH, potkovala je stabilnost države. Konfesionalna izmiješanost važan je segment kada se donosi sud o NDH. Vladko Maček je kazao da će "Muslimani biti Poglavnikova Ahilova peta".

Pripajanje cjelovite Bosne i Hercegovine Nezavisnoj državi Hrvatskoj i stvaranje jedinstvenog fronta muslimana i katolika, koji bi tvorili multikonfesionalnu hrvatsku naciju, smatralo se završnom etapom ideja dr. Ante Starčevića. Nezavisna država Hrvatska s ove historijske distance predstavljala je prvi i posljednji pokušaj ostvarivanja pravaških koncepcija. Bosna i Hercegovina priključena je Nezavisnoj državi Hrvatskoj, a odluka je donesena 21. i 22. aprila 1941. godine, nakon sastanka između Hitlera i Musolinija. Dakle, odluku o priključenju Bosne i Hercegovine Nezavisnoj državi Hrvatskoj ne donose predstavnici Bošnjaka. Pismo "četrdesetorice intelektualaca" od 19. aprila 1941. godine, koje je upućeno reisul-ulemi Fehim-ef. Spahi, kazuje nam o drugačijim planovima bošnjačke elite. U pismu se tražilo da reisul-ulema Spaho s uglednim Bošnjacima organizira posjetu generalu Njemačkog Reicha i zatraži autonomiju Bosne "obzirom na našu većinu

u Bosni, (da) vođa Reicha prizna autonomiju Bosne, sa Muslimanom na čelu". Reisul-ulema Spaho nije se priključio protagonistima inicijative za autonomiju. Vlasti NDH oštro su reagirale hapšenjem i likvidacijom srpskih predstavnika Jeftanovića, Božića i Besarovića.

Vjerska elita Bošnjaka sva je događanja promatrala kroz prizmu Kur'ana i šerijata. Takav pristup spriječio je širenje hrvatskog nacionalizma među njima. Mehmed Handžić jasno je isticao da je za muslimane neprihvatljiv nacionalizam koji za podlogu uzima vjeru mimo islama. Kategoriju domoljublja bošnjački intelektualci uvijek su isticali nasuprot nacionalizmu u periodu 1941-1945. Činjenica je da hrvatstvo za određeni broj muslimana nije otpočelo sa 10. aprilom 1941. godine ali, istine radi, hrvatski nacionalizam muslimani nisu prihvatili u velikoj mjeri. U cilju učvršćivanja svoje pozicije u Bosni i Hercegovini, ustaška država polagala je nadu u dr. Džaferu Kulenovića. Ipak, Kulenović nije uspio nametnuti autoritet među bošnjačkim muslimanima, a sve do smrti Uzeir-aga Hadžihasanović govorio je da dr. Kulenović nije dorastao katoličkim spletkama. Tokom Drugog svjetskog rata Bošnjaci nisu imali jedinstveno držanje. Osnivanjem NDH neki od njih su vjerovali da je došao kraj anarhiji i nepravdi nad njima. Nada Bošnjaka u dolazak boljih vremena bila je pojačana činjenicom da je iza NDH stajao Njemački Reich, što je u svijesti Bošnjaka podsjećalo na razdoblje Habsburške imperije gdje je vladao red i zakon, u odnosu na prvu Jugoslaviju. Nesposobnost ustaške države da zaštiti bošnjačko stanovništvo od ustanika postat će važnim uzrokom distanciranja bošnjačkih elita od NDH. Božidar Bralo, katolički svećenik i politički zvaničnik NDH kazao je da "Hrvati puškom i nožem istrjebljuju Srbe, a oni Muslimane. Ono što od Muslimana ostane, mi ćemo likvidirati".

Pregled ove knjige želimo završiti osvrtom na muslimanske rezolucije i na sam kraj rata na teritoriji

raspadnute Jugoslavije. Autor je muslimanskim rezolucijama posvetio posebnu pažnju i prostor, što rezolucije svakako zaslužuju. Držanje Bošnjaka u II svjetskom ratu najviše kritiziraju pristalice ideologije koja je 23. augusta 1939. godine potpisala sporazum o nenapadanju i prijateljstvu s Njemačkim Reichom. Upravo je taj sporazum omogućio Sovjetskom Savezu da anektira baltičke zemlje, dio Rumunije i izvrši agresiju na Finsku. Francuski mislilac Alain de Benoist ispravno zaključuje da zločinačka i totalitarna narav komunizma "ne predstavlja devijaciju ili otklon od komunističke ideje u teoriji, već njezino nužno praktično ostvarenje". Muslimanske rezolucije predstavljaju najsvjetlije primjere poimanja humanizma, političke slobode, prava na život pripadnika druge vjere i nacije. Rezolucije su potpisivale najznačajnije ličnosti vjerskog i kulturnog života Bošnjaka. Sve je počelo sa skupštinskim zaključkom Udruženja ilmijije "El-Hidaje" od 14.08.1941. godine. Autor teksta bio je predsjednik udruženja Mehmed Handžić koji je smatrao "da niko nema pravo da uništava Muslimane, da nas gura političkim pravcem koji će imati za posljedicu naše stradanje, muslimani imaju pravo da to otvoreno i javnu kažu". Inteligencija muslimanske zajednice ovim rezolucijama sačuvala je obraz i dostojanstvo svoje zajednice. Postoji neko nepisano pravilo da "običan" čovjek u ratu postane ubica, s time u vezi inteligencija određene zajednice ima veliku odgovornost da razumije sve posljedice koje mogu proisteći iz rata. Kroz rezolucije isticani su zahtjevi za uvođenje pravnog poretka, poštovanje života, imetka i vjere. Unutar bošnjačke zajednice postojao je opravdan strah da će se nakon obračuna s pravoslavicima, ustaše na kraju konfrontirati s muslimanima. Ustaški pokret imao je naglašenu identifikaciju sa simbolima katoličke crkve. Sam poglavnik dr. Ante Pavelić u svom govoru prijelaznicima na katoličku vjeru u Velikoj župi Baranja kazao je "da je bolje ako je u državi jedna vjera". Rezolucije nisu

doprinijele harmoniziranju stanja u državi, jer su se kasnije dogodili najveći zločini, posebno nad Bošnjacima istočne Bosne. Društveno-politički kontekst u kojem su rezolucije nastajale zasigurno označava jedan od najtežih perioda u historiji Bošnjaka. Važna karakteristika ovih rezolucija jeste njihov lokalni karakter. Prijedor, Sarajevo, Banja Luka, Bijeljina, Tuzla, Mostar i Zenica gradovi su u kojima su potpisane rezolucije. Postoje indicije da su rezolucije nastale i u Bosanskoj Dubici i Visokom. Ove rezolucije snagu su crpile iz principa islamskog humanizma. Rezolucije su počivale na islamskim principima i normama.

Sve rezolucije u konačnici osuđuju nasilje i zahtijevaju uvođenje reda i sigurnosti za sve građane, bez obzira na njihovu vjersku pripadnost. Vjerska elita Bošnjaka ustala je u zaštitu drugih vjera, ali je i pozvala Bošnjake da u tim teškim i namenutim okolnostima svoje postupke usklade prema vjerskim propisima.

Na kraju II svjetskog rata na području raspadnute Jugoslavije pobijedio je komunistički pokret. Odnos komunizma prema Bošnjacima autor također dotiče u svojoj knjizi. Podilaženja komunističkog pokreta Bošnjacima bila su taktičke naravi, u svrhu ostvarivanja vlastitih ciljeva. Partija je bošnjačku zajednicu u

periodu II svjetskog rata percipirala kao zaostalu masu, čije probleme "treba u hodu revolucije rješavati". Bošnjaci, koji su se tokom rata "ogriješili" prema "revoluciji", likvidirani su nasilnim metodama.

Zaključno, knjiga dr. Safeta Bandžovića dotakla je važne teme iz bošnjačke historije. Pristup autora i njegov historiografski uvid u temu svakako je od velike važnosti za dalja promišljanja o bošnjačkoj historiji i iskustvu prve Jugoslavije, Drugog svjetskog rata, ali i pozicija Bošnjaka muslimana u komunističkoj Jugoslaviji.

Hamza Memišević

Upute za autore

Novi Muallim je stručni časopis koji je otvoren autorima koji se bave temama i pitanjima obrazovanja i odgoja u širem i užem smislu. Specifični interes *Muallima* predstavljaju teme, pitanja i problemi islamskog vjerskog obrazovanja i odgoja u predškolskim ustanovama, osnovnim i srednjim školama, vojsci i drugim ustanovama i institucijama. Središnje, područje *Muallimovih* istraživanja i zanimanja predstavlja islamsko obrazovanje i odgoj u okviru vjerske pouke, srednjih vjerskih škola (medresa), islamskih pedagoških fakulteta i Fakulteta islamskih nauka. *Muallim* se bavi i drugim tradicionalnim i savremenim faktorima relevantnim za odgoj i obrazovanje. U svim ovim i drugim područjima *Novi Muallim* prati teorijska i praktična dostignuća i iskustva u svijetu, u našim obrazovnim zavodima i ustanovama i posebno u islamskom svijetu te kod nas, u Islamskoj zajednici, odnosno u radu imama, muallima i nastavnika.

Novi Muallim objavljuje znanstvene i stručne radove koji neposredno ili posredno obrađuju pitanja univerzitetskih teorijskih i primijenjenih disciplina u Bosni i Hercegovini i svijetu.

Novi Muallim prihvaća članke koji su izvorne primarne publikacije, znači da prije nisu objavljeni u časopisima. Prethodno objavljivanje na skupovima mora biti naznačeno, a pridonose znanstvenoj zajednici i potvrđeni su od recenzenata.

Objavljivanje

U *Novom Muallimu* se objavljuju radovi koji nisu ranije objavljeni u drugim publikacijama, osim uz posebno odobrenje Redakcije.

Odluku o objavljivanju teksta donosi Redakcija uzimajući u obzir mišljenje recenzenata.

Redakcija nije dužna obrazlagati svoju odluku bilo da se radi o prihvatanju ili odbijanju teksta za objavljivanje. Tekstovi koji ne budu priređeni prema Uputama za autore, bit će vraćeni autorima. Rukopise možete slati na adrese elektronske pošte: muallim@bih.net.ba i nmuallim@rijaset.ba.

Recenzije

U *Novom Muallimu* se objavljuju radovi koji podliježu recenziji. Redakcija časopisa će za svaki rad imenovati dva recenzenata. Oni će pregledati nepotpisan rad i svoje mišljenje dostaviti Redakciji. Mišljenje recenzenata je u principu stav Redakcije. Recenzije ne predstavljaju samo općenitu ocjenu vrijednosti rada, već procjenu tematske podobnosti rada za *Muallim*. Recenzije su internog karaktera. Recenzije radova bit će date na uvid autoru (bez imena recenzenata) kako bi se izbjegli nesporazumi usljed mogućeg različitog razumijevanja obrađivane materije. U slučaju neslaganja konačnu odluku donosi uredništvo.

Karakter radova

Časopis objavljuje:

- a) izvorne naučne članke koji sadrže do sada neobjavljene rezultate istraživanja koja korespondiraju sa osnovnom misijom časopisa;
- b) izlaganje sa naučnog i stručnog skupa, uz uvjet da prethodno nije objavljeno u zborniku radova skupa;

- c) stručne članke koji nude korisne prijedloge za određene struke i pri tome ne moraju obavezno sadržavati izvorna istraživanja autora;
- d) osvrte na zanimljive i korisne publikacije koje su u skladu sa osnovnom misijom časopisa;
- e) prikaze zanimljivih i za struku korisnih studija, zbornika i drugih stručnih publikacija;
- f) korisne priloge iz struke i za struku, a ne moraju predstavljati izvorna istraživanja;
- g) prijevode članaka koji odgovaraju osnovnoj misiji časopisa.

Radovi se kategoriziraju u sljedeće osnovne kategorije:

- izvorni naučni članci;
- izlaganja sa naučnih i stručnih skupova;
- stručni članci;
- osvrta;
- prikazi;
- prilozi;
- prijevodi

Autor

Na početku rada autor treba da napiše: naučnu titulu, ime i prezime te akademsko zvanje.

Npr: Prof. dr. Mujo Slatina, redovni profesor

Sažetak

Iza naslova rada napiše se sažetak obima od 150 do 200 riječi. Isti tekst će se ponuditi u prijevodu na arapskom i engleskom jeziku na kraju rada. (Prijevode osigurava Redakcija)

Ključne riječi

Nakon sažetka treba navesti ključne riječi u radu.

Obim rada

Rad treba da bude obima između 10.000 i 40.000 znakova računajući i fusnote i literaturu, napomene, uključujući razmak.

Oprema rada

Prilozi trebaju biti pripremljeni u standardnom formatu A4 (jednostruki prored, Times New Roman, veličina slova 12). Valja izbjegavati neuobičajene tipove slova. Bilješke smjestiti na dnu stranice, a ne na kraju teksta.

Rukopis organizirati i numerirati na sljedeći način:

0. stranica: naslov i podnaslov, ime(na) autora, ustanova, adresa (uključujući i email)
1. stranica: naslov i podnaslov, sažetak na jeziku teksta
2. stranica i dalje: glavni dio teksta

Popis literature treba početi na novoj stranici.

Na kraju dodati sve posebne dijelove (crteže, tablice, slike) koje se nije moglo integrirati u tekst. Fotografije koje se prilažu uz tekst, moraju biti uključene unutar rada s potpisom, a elektronskom poštom dostavljeni kao prilozi u formatu .bmp., .jpeg, .tiff, ili psd.

Sve odjeljke i pododjeljke numerirati arapskim brojkama ((1. / 1.1. / 1.1.1.)), izbjegavajući pri tome više od tri nivoa. Za različite nivoe upotrebljavati različite tipove slova:

1. Masnim slovima (Times New Roman)

1.1. Broj masnim slovima, a naslov masnim kosim slovima (Times New Roman)

1.1.1. Broj običnim slovima, a naslov kurzivom (Times New Roman)

Navodi u tekstu se sastoje od prezimena autora i godine objavljivanja rada, te ako je relevantno, broj stranice nakon dvotočke (sve u zagradama), npr. (Karić, 1987) ili

(Džananović, 1993: 10). Ako je autorovo ime u tekstu navoditi na sljedeći način: Nakičević (1973:340) tvrdi...

Kraće navode treba početi i završiti navodnim znakovima (""), a sve dulje navode (više od 40 riječi) treba oblikovati kao poseban odlomak, odvojen praznim retkom od ostatka teksta, uvučeno i manjom veličinom slova (10), bez navodnih znakova. Ispuštene dijelove označiti s po praznim slovima i trima točkama prije i poslije prekida.

Riječi ili izrazi iz jezika različitog od jezika priloga treba pisati kosim slovima i popratiti prijevodom (označenim jednostrukim navodnim znakovima, npr. *What* "što". Primjere iz jezika za koje se ne koriste latinska slova, transliterirati, osim ako postoji uvjerljiv razlog za zadržavanje originalne grafije.

Primjere treba brojčano označiti koristeći arapske brojke u zagradama te odvojiti od glavnog teksta praznim recima. Grupirati primjere korištenjem malih slova, a u tekstu pozivati se na primjere kao (2), (2a), (2a,b), (2 a-b), ili (2) b.

Primjeri koji nisu uzeti iz jezika na kojem je prilog napisan treba popratiti odgovarajućim glosama (koje prema potrebi daju ekvivalente na jeziku priloga riječ po riječ, ili morfem po morfem), te prijevodom unutar jednostrukih navoda. Početak riječi ili morfema u glasi podesiti prema početku riječi odnosno morfema u primjeru.

Na kraju rukopisa, na posebnoj stranici s naslovom **Literatura**, treba dati potpunu bibliografiju korištene literature.

Bibliografske jedinice trebaju biti poredane abecedom prema prezimenima autora. Radove istog autora složiti hronološkim redom, od ranijih prema novijima, a radove jednog autora objavljene u istoj godini obilježiti malim slovima (npr. 1998a, 1998b).

Ako se navodi više od jednog članka iz iste knjige, treba navesti tu knjigu kao posebnu jedinicu pod imenom urednika, pa u jedinicama za pojedine članke uputiti na cijelu knjigu. Imena autora valja dati u cijelosti, a ne zamjenjivati ih inicijalima, osim ako sam autor obično koristi samo inicijale.

Svaka jedinica treba sadržavati sljedeće elemente, poredane na ovaj način i koristeći sljedeću interpunkciju:

- prezime (prvog autora/ice), ime ili inicijal (odvojene zarezom), ime i prezime drugih autora/ica (odvojene zarezom od drugih imena i prezimena);
- godina objavljivanja u zagradi iza koje slijedi zarez;
- potpun naslov i podnaslov rada, između kojih se stavlja tačka;
- uz članke u časopisima navesti ime časopisa, godište i broj, te nakon zareza brojeve stranica početka i kraja članka;
- uz članke u knjigama: prezime i ime urednika/ice, nakon zareza skraćena ur., naslov knjige, nakon zareza broj stranica početka i kraja članka;
- uz knjige i monografije: izdanje (po potrebi), niz te broj u nizu (po potrebi), mjesto izdavanja, izdavač
- naslove knjiga i časopisa treba pisati kurzivom;
- naslove članaka iz časopisa ili zbornika treba pisati pod navodnim znacima.

Knjige

Prezime, Ime (2000). *Naslov knjige prema pravopisnim pravilima jezika na kojemu je knjiga objavljena*. Mjesto: Izdavač.

Džananović, Ibrahim (2004) *Primjene šerijatskog porodičnog prava kroz praksu Vrhovnog šerijatskog suda 1914.-1946*. Sarajevo: Fakultet islamskih nauka u Sarajevu.

Šamić, M. (1977). *Kako nastaje naučno djelo*. 4. izd. Sarajevo: Svjetlost.

Spahić, M. i Hamzić, M. (2007). *Društveno-etički pojmovnik*. Sarajevo: Bookline.

Fejzić-Čengić, F., Šuško, Dž., Šeta, Đ., Tahirović, S., Mušinić, E., Dedović, S., Ibrahimović, A. (2010). *Prilozi za istraživanje sociokulturnog položaja žene u BiH: izabrana bibliografija (1900-2010)*. Sarajevo: CEI Nahla.

Schimmel, A. (2004). *Geografija pjesnika*. Preveo sa engleskog jezika Enes Karić. Sarajevo: Bemust.

Prilozi/poglavlja u knjigama/zbornicima

Prezime, Ime (1999). Naslov priloga prema pravopisnim pravilima jezika na kojemu je prilog napisan. Ime, Prezime (ur.): *Naslov knjige prema pravopisnim pravilima jezika na kojemu je knjiga objavljena*. (3. izd.). Mjesto: Izdavač, broj strane.

Džananović, I. (1999). Metodologija. U: F. Karčić, ur. *Primjene šerijatskog porodičnog prava kroz praksu Vrhovnog šerijatskog suda 1914.-1946.*, (3. izd.). Sarajevo: Fakultet islamskih nauka u Sarajevu, 3-56.

Članci u časopisima (nazivi časopisa navode se u cijelosti.)

Prezime, Ime (1999). "Naslov članka prema pravopisnim pravilima jezika na kojemu je prilog napisan". *Naziv časopisa*, godište, broj: broj strane.

Omer Nakičević (2005), "Uloga hadisa u izgradnji islamske ličnosti", *Novi Muallim*, XIII, 53, 23-26.

Neobjavljena (arhivska) građa: pri prvom navođenju pun naziv arhiva, mjesto arhiva, redni broj i naziv fonda, signatura predmeta.

Arhiv BiH, Sarajevo, F. 23, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Prezidijalni spisi, br. 317.

ISSN 1512-5560 = NOVI MUJALIM
E-ISSN 2556-3208

9 771512 656009